

**PROCEEDING
OF THE
INSTITUTE OF
ARCHAEOLOGY
LVIV UNIVERSITY**

**ВІСНИК
ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ**

Issue 7

Випуск 7

Published since 2006

Виходить з 2006 р.

**Ivan Franko National
University of Lviv**

**Львівський національний
університет імені Івана Франка**

2012

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Вісник Інституту археології.

2012. Випуск 7. 192 с.

Proceeding of the Institute of Archaeology. Lviv University.

2012. Issue 7. 192 p.

У Збірнику вміщено статті з проблем археології та давньої історії, історії археологічної науки, публікації нових матеріалів з теренів Прикарпаття і Західного Побужжя.

Для археологів, істориків, краєзнавців, аспірантів, студентів та всіх шанувальників давньої історії.

The Proceeding contains the articles on the problems of archaeology and ancient history, history of the archaeological science, publications of new materials from the territories of Prycarpatia and Western Pobugia.

The work is targeted at archaeologists, historians, post-graduate students, students and all those interested in ancient history.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. **О. Франко** – головний редактор; канд. іст. наук, доц. **М. Филипчук** – заступник головного редактора; канд. іст. наук **Н. Стеблій** – відповідальний секретар; чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф., **В. Баран**; д-р іст. наук, проф. **Л. Войтович**; д-р іст. наук, проф. **М. Глушко**; д-р іст. наук, проф. **Д. Козак**; д-р іст. наук, проф. **Л. Крушельницька**; д-р іст. наук, проф. **С. Макарчук**; д-р іст. наук, проф. **О. Ситник**.

Professor **O. Franko** – Editor-in-Chief,
Assistant Professor **M. Fylypchuk** – Assistant Editor,
Assistant Professor **N. Steblyi** – Managing Editor.

Адреса редакційної колегії:

ЛНУ ім. Івана Франка,
Інститут археології,
вул. Університетська, 1,
м. Львів, 79000
Тел. (032) 239-46-39
E-mail: archeofilip@ukr.net
<http://www.lnu.edu.ua/institutes/archeology/visnyk.html>

Editorial office address:

Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Archaeology,
1, Universytetska Str.,
Lviv, 79000
Tel. (0) (032) 239-46-39
E-mail: archeofilip@ukr.net

Відповідальний за випуск: М. Филипчук

Редактор: О. Кузик

Комп'ютерна верстка: Н. Стеблій

Переклад резюме англійською: Н. Гриців

Друкується за ухвалою Вченої Ради

Львівського національного університету імені Івана Франка

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 14620-3591Р від 30.10.2008 р.

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2012

СТАТТІ

УДК 903 (477.5) “–07/–05” : 001.891

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ’ЯТОК ПОЧЕПСЬКОГО ТИПУ

М. В. Челноков

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, Київ, 01601*

Розглянуто головні проблеми дослідження пам’яток почепського типу. Показано, що наявні сьогодні серед дослідників розбіжності щодо різних аспектів етнокультурних процесів початку н.е. у Подесенні, викликані, головним чином, браком нових джерел, обумовленим відсутністю масштабних археологічних досліджень пам’яток ранньоримського часу в цьому регіоні.

Ключові слова: Подесення, пам’ятки почепського типу, пізньозарубинецький культурно-хронологічний горизонт, юхнівська культура, середньотушемлянський горизонт, ранньоримський час, лощена кераміка, житлобудування, етнокультурні процеси.

Інтерпретація пам’яток почепського типу Подесення (рис. 1) є однією з найбільш дискусійних проблем в радянській та пострадянській історіографії. Навіть культурну приналежність почепських матеріалів розглядали в контексті різних культурних утворень ранньоримської доби півдня лісової зони Східної Європи: юхнівської культури [1], класичної зарубинецької культури [24. С. 129–130] та пізньозарубинецького культурно-хронологічного горизонту [17].

Така ситуація зумовлена, насамперед тим, що почепські пам’ятки, попри вже понад півстолітню історію дослідження, залишаються все ще досить слабо вивченими, оскільки більшість доволі чисельних почепських селищ, які займають здебільшого території Брянської та Орловської областей Росії, відома лише за матеріалами розвідок. На даний момент широкими площами розкопано лише чотири із них [2. С. 101]. Найбільш дослідженим почепським селищем можна вважати епонімну пам’ятку – поселення Почеп-3 [3. С. 192], ґрунтовно досліджене в другій половині 1950-х рр. Ф. М. Заверняєвим [6; 7]. Іншою еталонною пам’яткою є Синьковське селище, досліджене А. К. Амброзом [1].

Домінуючою на даний момент є інтерпретація почепських матеріалів як пізньозарубинецьких, обґрунтована в працях А. М. Обломського і Р. В. Терпиловського [18]. На такий характер почепських пам’яток, що демонструють подібне до інших пізньозарубинецьких угруповань коло зв’язків, вказує як керамічний комплекс, так і фібульний набір.

Значну подібність до середньодніпровських пізньозарубинецьких пам’яток демонструє почепський керамічний комплекс (рис. 2–3). Переважаючими формами серед лощеного посуду є миски, майже повністю ідентичні до мисок з Лютізького поселення [19. С. 46]. Провідними формами фібул є характерні лише для почепського кола пам’яток фібули “почепської серії”, що представляють собою деривати пізньолатенських фібул із суцільним приймачем

[17. С. 74; 19. С. 47]. Знайомством почепських майстрів з провінційноримськими фібулами типу Альмгрен 68 можна пояснити появу таких характерних рис фібул “почепської серії”, як круглі дірочки на приймачі. “Тордована” спинка подібних фібул, не виключено, пояснюється імітацією багатовиткової підв’язки сарматських лучкових фібул, одна з яких, що нагадує ранній варіант I ст. н.е. (рис. 4, 8), відома з матеріалів Почепського селища [39. С. 27]. З почепських пам’яток походить також підв’язна фібула “верхньодніпровської серії” (див. рис. 4, 5).

Основна форма почепського житла – невелика підпрямокутна напівземлянка, що має аналогії серед інших пізньозарубинецьких комплексів.

Таким чином, виходячи із сьогоденного рівня розробки почепської тематики, доцільно говорити скоріше про проблему контактів прийшлого з території Середнього Подніпров’я населення з автохтонними племенами Подесення та верхів’їв Оки в перших століттях н.е., ніж про виникнення пам’яток почепського типу з однієї із місцевих культур.

Вже на ранніх етапах дослідження почепських старожитностей стала очевидною наявність в їхньому складі не лише матеріалів, пов’язаних з міграцією частини зарубинецького середньодніпровського населення на Середнє і Верхнє Подесення [7. С. 116], але й елементів юхнівської культури. Не виключені також певні контакти почепських племен з верхньоокським населенням і сарматами.

Подібна строкатість археологічного матеріалу змусила поставити питання про важливість внеску кожної з наявних на Верхньому і Середньому Подесенні й Верхньому Пооччі культурних груп в генезу пам’яток почепського типу.

Безумовно, основною в цьому контексті є проблема впливу племен юхнівської культури на прийшло зарубинецьке населення.

Наприклад, один з перших дослідників пам’яток ранньоримського часу у Подесенні, А. К. Амброз, ґрунтуючись на матеріалах Синьковського селища та юхнівського городища Полужжя, схилився до атрибуції почепських пам’яток як третьої фази розвитку почепської культури і вважав їх такими, що належать юхнівським племенам, які запозичили окремі зарубинецькі риси матеріальної культури. Згодом в процесі культурної асиміляції зарубинецькі елементи майже повністю поглинули культуру автохтонних племен.

Головним наслідком проведених А. К. Амброзом досліджень стала запропонована ним перша розгорнута концепція етнокультурних процесів ранньоримського часу на території Подесення, до цього часу охопленого археологічними розкопками лише незначною мірою.

Характерними рисами третьої фази почепської культури А. К. Амброз вважав входження до складу керамічного комплексу характерних для почепських пам’яток груболіпних товстостінних горщиків з погано загладженою поверхнею, які містили домішки жорстви і шамоту в керамічному тісті.

Якщо на початку третьої фази почепської культури горщики все ще зберігають досить бідний орнамент на плічках, то на всіх горщиках Синьковського селища, віднесеного А. К. Амброзом до другого етапу III фази

почепської культури, орнамент зберігається лише по краях вінець і складається із вдавлень кінцем пальця або насічок. На розвинутому III етапі, представленому в чистому вигляді на Синьковському селищі, абсолютно переважаючими серед столового посуду стають лощені ребристі миски (див. рис. 3, 9 ;10), характерні для інших пізньозарубинецьких угруповань [1. С. 60–64].

Під час переходу від раннього до пізнього етапу III фази почепської культури юхнівські керамічні традиції у вигляді слабoproфільованих горщиків і таких прийомів орнаментатії, як вдавлення нахиленою паличкою та круглі ямки з плоским дном на плічках, змінюються зарубинецькими керамічними традиціями (див. рис. 2, 5–10). Зарубинецькі типи представлені горщиками з високим горлом і чашеподібними мисками, аналогії до яких походять з верхньодніпровських зарубинецьких матеріалів з Чаплина.

За А. К. Амброзом складання почепської культури не було чисто етнографічним процесом. Воно відображало глибокі зміни в житті юхнівських племен, що виражалися в значному зростанні населення та зміні суспільної організації. Процес переходу від городищ до селищ, що спостерігався, на думку А. К. Амброза, в I ст. до н.е., свідчив про тісне об'єднання общин та сприяв ефективнішому використанню природних ресурсів.

Площа почепських селищ порівняно з городищами попереднього часу збільшується в декілька разів, як і площа житлових будівель. Зміни в почепському суспільстві призводять до того, що в I ст. н.е. городища на території Подесення остаточно занепадають.

З огляду на поступове формування почепської культури III фази та відсутність чітких ознак витіснення значної кількості юхнівського населення, А. К. Амброз визначав почепські матеріали радше як "почепський етап історії юхнівських племен" [1. С. 66], що як зазначалося, не знаходить підтримки серед більшості сучасних дослідників пізньозарубинецьких пам'яток.

Втім, подібну думку поділяв Г. Н. Пронін [25]. Він вважав, що проникнення зарубинецьких середньодніпровських племен на територію Подесення було поступовим процесом, в ході якого певні елементи зарубинецької культури накладалися на місцевий юхнівський субстрат. При цьому носії зарубинецької культури не лише не асимілювали місцевого населення, але й перейняли деякі місцеві традиції.

Протилежного погляду на почепські пам'ятки дотримувався Ф. М. Заверняєв, який вважав юхнівський вплив на Почепському селищі незначним [7]. Дослідник рішуче відкидав атрибуцію Почепського селища як юхнівського і був схильний говорити лише про поодинокі контакти місцевого населення із зарубинецьким, що не призводили до зародження нових форм кераміки.

Думку Ф. М. Заверняєва поділяв також Є. В. Максимов [13. С. 29]. В той же ж час Ю. В. Кухаренко відмовився включити почепські пам'ятки до списку зарубинецьких, оскільки вважав їх чисто юхнівськими, виступаючи, таким чином, єдиним дослідником, що заперечував наявність зарубинецьких пам'яток на території Подесення в ранньоримський час [11].

П. М. Третьяков відзначав відсутність тісних контактів між зарубинецьким та юхнівським населенням [29. С. 41]. На його думку, юхнівські елементи в почепських матеріалах представлені лише деякими орнаментальними мотивами в кераміці [31. С. 227–228].

Досліджене А. К. Амброзом Синьковське селище, на якому юхнівські елементи найбільш виражені, на думку П. М. Третьякова, не можна вважати еталонним для почепських пам'яток. Він відзначав той факт, що панівною формою житлобудування на Десні, як і на інших частинах зарубинецької території, були квадратні житла-напівземлянки з вогнищами, чужорідні для юхнівської культури не меншою мірою, ніж усі інші елементи зарубинецької матеріальної культури [32. С. 13].

Не виключено, що частина юхнівського населення все ж таки була змушена залишити первинний ареал проживання і осісти в районі верхів'їв Оки, де за даними попередніх досліджень, виділяється група пам'яток типу Упа-2, що займають частину правого берега Верхньої Оки (Супрути, Солодка, городища Борисово, Торхово, Страхово, Лобинське, Дедилово). Керамічний комплекс у вигляді набору слабопрофільованих округлобоких груболіпних горщиків, наближений до матеріалів верхнього шару городища Полужжя (Красне) та нижнього шару селища Синьково, автор розкопок Є. В. Столяров атрибує як пізньоюхнівський і датує кінцем I ст. до н.е.–I ст. н.е. [27; 28].

Останнім часом питання про юхнівсько-зарубинецькі контакти порушено в низці праць Д. М. Каравайка. Дослідник звернув увагу на незначну кількість датуючого матеріалу ранньоримського часу для юхнівських пам'яток, який би підтверджував їх існування в середині I ст. н.е., тобто в час приходу зарубинецьких племен, а також наявність стерильного прошарку між юхнівським та зарубинецьким горизонтами на городищах Кудеярка і Полужжя (Красне) [8].

Варто зазначити, що питання присутності зарубинецьких елементів в матеріалах верхнього горизонту городища Полужжя з огляду на його надзвичайно слабку дослідженість залишається відкритим [3, С. 47]. Не виключено, що виявлені на пам'ятці форми лощених мисок другої фази почепської культури за А. К. Амброзом можна порівняти з пізньозарубинецькими матеріалами [18. С. 58].

Низка почепських матеріалів відома також на городищах вздовж річки Іпуть [25, С. 49].

Тим часом, під час досліджень юхнівського городища Бужанка-1 Д. М. Каравайко виявив лощену кераміку “зарубинецького вигляду” та відзначив незначне поширення характерного для юхнівської культури орнаменту у вигляді насічок косо поставленою паличкою. Натомість тут знайдено посуд, прикрашений проколами та округлими вдавленнями, в результаті чого “на внутрішній поверхні утворювалися перлини”. Появу подібного посуду на городищі, на думку автора розкопок, можна пояснити “впливом якогось південного населення”. Таким чином, матеріальний комплекс городища “дозволяє ставити питання про контакти юхнівського та південного

населення, а, можливо, і проникнення останнього в більш північні регіони” [10. С. 183].

Разом з тим, на городищі є дерновий шар, під яким виявлено дві трилопатеві стріли сарматської доби, що дає підставу “говорити про припинення життя на городищі на рубежі ер” [9. С. 103].

Особливо цікавим в контексті етнокультурних процесів ранньоримського часу у Подесенні є питання почепського житлобудування, а точніше, питання походження так званих “довгих жител”, що інтерпретують як одну з ознак юхнівських впливів. Вони зустрічаються на почепських пам'ятках разом з характерними підпрямокутними зарубинецькими напівземлянками каркасної або зрубної конструкції з відкритим вогнищем. А. К. Амброз вважав, що подібні будівлі, яких на Синьковському селищі нараховує 18 [3. С. 77], безумовно, виступають результатом розвитку юхнівських будівельних традицій і не мають прямих аналогій в сусідніх археологічних культурах [1. С. 66].

Серйозною проблемою в даному випадку є фіксація житлових споруд та їх атрибуція. Для цього застосовують різні методики. Одну з них запропонував Г. М. Пронін [25]. Довгі будівлі (шириною приблизно 5–6 м і довжиною 15–20 м), крім Синьковського селища, на його думку, були також і на деяких інших почепських селищах: на селищі в гирлі р. Гасома та селищі поблизу с. Железное.

Провідний дослідник Почепського селища Ф. М. Заверняєв вважав зарубинецьке і юхнівське житлобудування абсолютно неподібним, хоча і виділяв прямокутні слабко заглиблені будівлі II та III типу. На його думку, деякі з них могли бути металургійними майстернями [7. С. 92]. Однак ці будівлі є набагато меншими, аніж житла із Синькова. Житла на Почепському селищі, подібні до достовірно зафіксованих жител з Синькова [1, С. 65], можна реконструювати лише за численними підпрямокутними ямами, характерними для торцевої заглибленої частини синьковських жител. Подібні реконструкції є більшою мірою гіпотетичними, оскільки сам Ф. М. Заверняєв, що виділив серед почепських жител п'ять типів, порівнюючи почепське і синьковське житлобудування подібних жител не фіксував [25. С. 53, 55].

На думку Ф. М. Заверняєва, якщо подібні споруди й могли існувати, то не могли бути непоміченими, оскільки на тлі підґрунту і материкового піску на пам'ятці дуже добре помітні стовпові ями [7. С. 98]. Думку Ф. М. Заверняєва про відсутність довгих жител на Почепському селищі підтримував П. М. Третьяков [32. С. 13].

Планіграфічні спостереження однак вказують, що можливість існування довгих будівель на Почепському селищі також не можна абсолютно виключати [8; 20. С. 117].

На одному з планів Почепського селища добре видно послідовність розташування ям підпрямокутної форми, характерних для заглибленої торцевої частини синьковських жител [25. С. 54, рис. 3]. Вони могли утворитися лише під час спорудження нового житла на місці старого, яке охоплювало майже всю площу старого, за винятком торцевої частини [1. С. 65].

Гіпотетичність розглянутих побудов ілюструє дискусія навколо реконструкції довгого житла 5 на селищі поблизу с. Железное, яке інтерпретували як наземну підпрямокутну споруду з центральним заглибленим котлованом, що нагадував типові зарубинецькі напівземлянки. Було показано, що пляму, яку певний час розглядали як ознаку існування вогнища [33. С. 65–66], перекрила кутова стовпова яма. Таке розташування об'єктів підтверджує їх функціонування у різний час [18. С. 55–56].

Загалом для проведення аналогій з почепськими прямокутними й підпрямокутними будівлями, що за формою та конструкцією відрізняються від типових пізньозарубинецьких, в окремих випадках можна залучати як юхнівські, так і верхньоокські та мощинські матеріали. Зокрема, на думку одного з дослідників почепських жител І. К. Фролова, в раньоримський час розвиток житлобудування в басейнах Десни та Оки мав спільні традиції, але з деякими варіантами [33. С. 71].

Іншою категорією нехарактерних для зарубинецької культури комплексів є рідкісні напівземлянки у вигляді правильного кола, інтерпретація та культурна атрибуція яких є дискусійною. Подібних споруд в ареалі почепських пам'яток відомо лише декілька.

Одна з них діаметром 5 м і глибиною 0,65 м відома на Почепському селищі. Ф. М. Заверняєв рішуче відкидав можливість віднесення цього комплексу до кола пам'яток Верхнього Пооччя або милоградських пам'яток. Він схилявся до співставлення цієї будівлі з круглими землянками ранньосередньовічних слов'янських поселень Пенківка та Стецівка і припускав її культове призначення [7. С. 104].

Подібну споруду виявив Є. О. Шинаков під час розкопок на багатошаровому поселенні Борки-3 [3. С. 167] в басейні р. Судость поблизу м. Погар [37. С. 60].

Слід зазначити, що в даному випадку приналежність комплексу до пам'яток почепського кола не є абсолютно доведеною, що визнає сам автор розкопок. Стратиграфія заповнення житла 2 розкопу II [37. С. 59, рис. 2] не є чіткою. Поряд з юхнівською та почепською керамікою тут зустрічається ранньосередньовічна слов'янська кераміка. На думку автора розкопок, до кола аналогій до подібного житла можна включити київські житла (Букреївка-2, Тазово, Каменево-2) і навіть кочівницькі комплекси роменського часу [37. С. 61].

Спільними рисами землянки із Борок і почепських землянок є така конструктивна особливість, як рівна підлога без яскраво вираженої центральної ями та вуглистий шар на дні.

Округлі напівземлянки відомі також з поселення Святе-4 на р. Навля [14] та почепського комплексу поблизу с. Спартак на Десні [20, С. 126]. Втім, останню споруду було серйозно пошкоджено під час землеробських робіт [30. С. 137–138], що не дозволяє судити про її форму повністю.

Призначення подібних споруд все ще залишається дискусійним. На думку Г. О. Массалітіної [14], їх культова функція не підтверджується наявними

матеріалами. Відсутність яскраво виражених ознак вогнища, можливо, дозволяє віднести ці споруди до господарських об'єктів.

Таким чином, появу описаних жител можна пов'язувати з різними культурними впливами. Не виключений їхній зв'язок з подібними спорудами на пізньозарубинецьких пам'ятках басейну Сейму і Сіверського Дінця типу Картамишево-2–Тернівка-2 (дві споруди типу 3 за А. М. Обломським поселення Тернівка-2 та округла споруда з поселення Бобрава-3) [19. С. 49], де вони можуть пояснюватись як кочівницькими впливами, так і контактами із племенами Верхнього Пооччя (землянки 6 та 7 поселення Мощини).

Можна припускати, що вони належали іраномовному сарматському населенню, ознаки присутності якого на півдні лісової зони Східної Європи документують стріли з юхнівського городища Бужанка-1 та знаки, що нагадують сарматські тамги [4], які іноді зустрічаються на кераміці археологічних культур півдня лісової зони Східної Європи і, в тому числі, на одній із почепських мисок [7. С. 103, рис. 10, 1]. А. К. Амброз вважав ці знаки ритуальними символами [1. С. 68].

Однак сьогодні всі ці припущення є суто гіпотетичними і не підтверджені значними масивами матеріалів.

Отже, проблема почепського житлобудування вимагає подальшої ґрунтовної розробки й аналогій, заснованих на значній джерельній базі.

Особливе бачення проблеми походження почепських пам'яток в контексті центральноєвропейських пшеворських впливів запропонував у низці робіт Ю. Ю. Шевченко. Він спробував пов'язати появу зарубинецьких пам'яток на Десні з подіями, що відбувалися на південному заході Східної Європи в середині I ст. до н.е.

Відомо, що в цей час під ударами армій Бурбесті припинила існування поянешти-лукашівська культура. Походи Бурбесті спричинили також перегрупування в середовищі варварів Східної та Центральної Європи, що вплинули, в тому числі, і на племена зарубинецької культури. Зокрема, дакійською загрозою може пояснюватись поява зарубинецьких городищ на Середньому Подніпров'ї [41. С. 169].

Іншим імпульсом, що міг призвести до значних пересувань в середовищі варварів, міг бути конфлікт римлян з бастарнами в 29 р. до н.е. Всі ці процеси, на думку Ю. Ю. Шевченка, не могли оминати Подесення.

Виходячи з цього припущення, “дунайську хвилю” імпорту, пов'язану з бастарнами-пеквінами, в почепських матеріалах представляють фібули О та І за Ю. Костшевським з їх почепськими дериватами і фібулами, що мають “тордовану” спинку та дирчастий приймач. Отже, фібули “почепської серії” мають дериватну ознаку фібул Альмгрен 68, що, на думку дослідника, дозволяє використати ці хроноіндикатори як свідчення появи почепських пам'яток раніше середини I ст. н.е. [35. С. 49].

Початок наступного етапу розвитку пам'яток почепського типу, який за Ю. Ю. Шевченком датується першою чвертю I ст. н.е., може відзначати фібула з поселення Колодязний Бугор, яка має характерний для цього часу приймач, на

якому можна прослідкувати ознаки відламаной кнопки, та профіль, що нагадує римську фібулу типу Авциса.

Втім, вірогіднішою є атрибуція фібули з Колодязного Бугра як фібули типу Пільвіни, яку датують набагато пізнішим часом і не відносять до почепського шару на цьому поселенні [20. С. 74].

Таким чином, датування, запропоноване Ю. Ю. Шевченком, розходиться із загальноприйнятим, яке відносить появу почепських пам'яток на Десні до часу не раніше середини I ст. н.е. Ґрунтується воно здебільшого на дериватних формах, що до того ж могли побутувати в межах досить широких хронологічних відрізків, як, наприклад, фібули типу Альмґрен 68, до групи яких іноді включають і перехідні форми Альмґрен 67/68 [40. С. 102]. Очевидно передатувувати почепські пам'ятки, використовуючи подібний матеріал, немає серйозних підстав.

До того ж, слід враховувати можливість появи ранньоримських імпортів у Подесенні із значним запізненням. Відтак використовувати для датування подібних імпортів хронологічні схеми, розроблені для території Центральної Європи, слід досить обережно.

Спірним залишається віднесення Ю. Ю. Шевченком деяких матеріалів багатшарової пам'ятки Білий (Високий) Груд поблизу Чернігова до почепського кола пам'яток [36]. Саме на матеріалах цього комплексу дослідник робить висновки не лише про яскраво виражені пшеворські зв'язки почепського населення, які проявляються в поширенні лощеної кераміки пшеворських форм, що порівнюються з матеріалами Підберізців, але й про контакти почепських племен із сарматами. До сарматських елементів ним віднесено гончарні причорноморські миски і техніка обробки поверхні лощених посудин. Сарматською Ю. Ю. Шевченко вважає чорнолощену з внутрішньої сторони курільницю (чашу), яку він порівнює із сусловськими курільницями типу VIII-5 за К. Ф. Смірновим і датує другою половиною II ст. н.е., як і лощений глечик (див. рис. 4, 12) з Почепського селища [36].

Така інтерпретація Білого Груду викликала критику низки дослідників, які констатують на пам'ятці лише класичні зарубинецький (верхньодніпровський) і київський культурні шари і майже повну відсутність пізньозарубинецьких елементів, зокрема, почепських ребристих мисок з високими вінцями (див. рис. 3, 6, 8), [22. С. 150–151].

Більшість предметів, які дозволили б датувати пам'ятку, керуючись не тільки типологічним аналізом кераміки, представлені лише у вигляді уламків, серед яких виявлено два фрагменти фібул, можливо, середньолатенської схеми.

Загалом на даний момент матеріали пам'ятки опубліковано лише частково, що унеможливує точну культурну атрибуцію об'єктів ранньоримського часу, які тут зустрічаються.

Не знайшло підтримки у провідних дослідників пізньозарубинецьких пам'яток включення Ю. Ю. Шевченком до кола почепських пам'яток ряду селищ в басейні Нижньої Десни. Достовірно почепськими на території

Чернігівської обл. відтак вважаються культурні шари на селищах Чулатово, Киселівка-3 та Колодязний Бугор [21. С. 46].

Ще одним дискусійним питанням, пов'язаним з пам'ятками почепського типу, є їхній вплив на формування деснянського варіанту київської культури [18. С. 58]. Однією з проблем в даному випадку є надзвичайно мала кількість хроноіндикаторів II ст. н.е., які дали б змогу встановити точну верхню дату почепських пам'яток.

При порівнянні київських та почепських пам'яток Подесення є можливість керуватися лише типологічними міркуваннями. Почепський елемент в матеріалах деснянського локального варіанту київської культури поки що видається незначним [16].

Дослідники пізньозарубинецьких і київських пам'яток відзначають відсутність на ранніх київських поселеннях Подесення (Гребля) вузько датованих речей, які б дозволяли судити про чітку нижню дату виявлених на них комплексів [21. С. 50; 23. С. 320–321]. Однак радше за все пам'ятки деснянського варіанту київської культури хронологічно не накладаються на почепські і пов'язані із пізньозарубинецькими угрупованнями Сейму та Сіверського Дінця.

Відмінними, порівняно з почепськими, для київських пам'яток цього регіону є такі елементи матеріальної культури як керамічні диски, відсутність “постяхнівських” конічних тягарців та слабопрофільований посуд. Ареали цих двох культурних угруповань співпадають лише частково. Пам'ятки почепського типу концентруються здебільшого у Верхньому, тоді як київські здебільшого на Середньому та Нижньому Подесенні. Більшість почепських поселень знаходяться в верхній течії Десни, приблизно починаючи з широти Новгород-Сіверського і вище, тоді як київські заходять на територію Верхнього Подесення лише частково. Нижче по Десні виявлено лише окремі почепські пам'ятки, досить віддалені одна від одної, що може вказувати на непостійність перебування почепського населення на території Середнього та Нижнього Подесення. Хоча почепські та київські поселення розташовані в подібних топографічних умовах на краях перших надзаплавних терас, підвищеннях в заплаві та на понижених ділянках корінних берегів рік, лише на п'яти з них відомі матеріали як почепські так і київські (Колодязний Бугор, Чулатове, Феськівка, Деснянка, Білокам'янка), що може свідчити про перенесення поселень на нові місця порівняно із почепським часом [16. С. 47].

При цьому не виключено, що київське житлобудування безпосередньо пов'язане з почепським. До спільних рис почепського і київського житлобудування зараховують наявність опорного стовпа, значну кількість котлованів квадратної форми, порівняно значну глибину жител, відсутність глинобитних вогнищ, рідке розташування господарських ям і лежанок в будівлях.

Під час аналізу проблеми зв'язків почепських пам'яток з пам'ятками сусідніх верхньоокських та подвінських племен на даний момент можна керуватися лише уривчастими і неповними даними.

Не виключена можливість входження певних почепських компонентів до складу тушемлянської культури. Окрім характерних лощених ребристих мисок,

до почепських елементів тут можна віднести використання вохри та шамоту при підготовці керамічного тіста [38. С. 154].

Значні зарубинецькі впливи вбачав в матеріальній культурі середнього горизонту городища дніпро-двінської культури Тушемля П. М. Третьяков. Він відзначав хронологічний розрив між нижнім горизонтом дніпро-двінської культури та середнім шаром городища [30. С. 54]. Із зарубинецькими впливами вчений пов'язував масове поширення на смоленських городищах ножів з горбатою спинкою та серпів зарубинецьких типів, виготовлених за латенськими металургійними технологіями. Участь деснянських зарубинецьких пам'яток у складанні культури середнього горизонту Тушемлянського городища він вважав незаперечною. Знахідка підв'язної фібули "верхньодніпровської серії" дозволяє датувати середній шар Тушемлі I–II ст. н.е. [41. С. 237].

За підсумками досліджень городищ Смоленщини П. М. Третьяков дійшов декількох висновків про етнокультурний характер.

Зокрема, на думку П. М. Третьякова, беззаперечним було те, що в перші століття нашої ери в східній частині ареалу смоленських городищ, у верхів'ях Десни, зарубинецька культура змінює місцеву культуру "городищенського типу". В іншій, центральній частині області смоленських городищ, куди зарубинецька культура в чистому вигляді не проникла, також відчуються певні зарубинецькі впливи. Натомість в західному ареалі поширення смоленських городищ зарубинецького впливу майже не зафіксовано. Після порівняння даних з трьох ареалів смоленських городищ, на думку П. М. Третьякова, не можна говорити про зарубинецькі пам'ятки цього регіону як про певний етап розвитку культури місцевих племен. Також дослідник відкинув можливість появи культури із зарубинецькими рисами спочатку на городищах, а згодом на поселеннях. Кераміка із зарубинецькими елементами, що часто зустрічалася на городищах Смоленщини перших століть нашої ери, на думку П. М. Третьякова, належала місцевому населенню, що повільно відступало під тиском зарубинецьких племен, але поряд з цим вже відчуло їх сильний вплив.

Дещо іншої думки щодо генези пам'яток типу середнього шару городища Тушемля дотримуються М. В. Лопатін та О. Г. Фурасєв, які відводять провідну роль у формуванні середньотушемлянських керамічних традицій верхньодніпровському локальному варіанту зарубинецької культури [12. С. 85], розглядаючи середньотушемлянські пам'ятки як одну із культурних груп пізньозарубинецького культурно-хронологічного горизонту.

Впливи, викликані переміщенням зарубинецьких племен, не виключено, сягали району Себезького Поозер'я Псковської обл. Миски, аналогічні до почепських, виявлено в матеріалах дяківської культури, де під час міграцій зарубинецьких племен спостерігається значне зростання кількості лощеної кераміки [41. С. 237].

Почепська кераміка зустрічається на деяких з мощинських городищ, де вона складає декілька відсотків від загальної кількості виявлених посудин. Наприклад, мощинські лощені ребристі миски мають досить близькі аналогії серед почепських матеріалів [38. С. 147]. При цьому стан джерельної бази не

дозволяє достовірно встановити, які форми профільованого посуду на території поширення мощинських пам'яток в окському басейні є автохтонними, а які привнесеними.

Загалом дослідження зв'язків почепських пам'яток з мощинськими і тушемлянськими старожитностями перебуває лише на початкових етапах.

Таким чином, основною проблемою дослідження почепських пам'яток сьогодні є часто незадовільний стан джерельної бази, що змушує реконструювати етнокультурну ситуацію у Подесенні в ранньоримський час на основі дуже обмеженого кола матеріалів. Це пояснюється, головним чином, відсутністю широкомасштабних археологічних досліджень почепських селищ, яких за А. М. Обломським на території Брянської, Орловської, Смоленської областей Росії та Чернігівської області України налічують понад 80 [21]. Більшість з почепських селищ відомі за даними розвідок, які часто проводились місцевими краєзнавцями, що зумовлює необхідність перевірки отриманої таким чином інформації.

Найбільш активно археологічні розкопки на почепських селищах проводили ще в 1960–1970-х рр. З цього часу надходження нового археологічного матеріалу було фактично призупинене. Уявлення про почепські пам'ятки ґрунтується здебільшого на комплексах Почепського та Синьковського поселень, а також на результатах досліджень П. М. Третьякова на Смоленщині.

Не виключено, що деякі райони, де почепські пам'ятки представлені лише окремими знахідками, потребують більш серйозного обстеження, як, наприклад, територія Нижнього Подесення та Орловська обл.

Таким чином, ареал почепських пам'яток все ще залишається однією з найменш охоплених археологічними дослідженнями територій.

Ненабагато кращий стан дослідженості спостерігається для археологічних культур, що безпосередньо межують з пам'ятками почепського типу, вивчення яких може значно збагатити уявлення про генезу пізньозарубинецьких пам'яток Подесення.

Лише незначною мірою досліджені пам'ятки пізнього етапу юхнівської культури. До останнього часу не існувало навіть узагальнюючої роботи, присвяченої юхнівським старожитностям. Приблизно визначено їхню хронологію і територію. Одну з ключових пам'яток в контексті почепсько-юхнівських контактів – городище Полужжя (Красне), розкопано лише незначною площею [3. С. 48].

Поки що відсутнє ґрунтовне дослідження юхнівського житлобудування. Фактично цю проблематику порушено лише в декількох працях А. К. Амброза [1; 1].

Нечисленними є матеріали, що дозволяли б вибудувати хронологію юхнівських пам'яток в першій половині I ст. н.е., хоча дані, отримані під час розкопок городища Бужанка-1, можливо, дозволяють говорити про існування юхнівської культури в пізньолатенський час.

Серед дослідників є численні розходження щодо інтерпретації пам'яток з юхнівськими елементами початку I ст. н.е., виявлених в басейні р. Беседь на

Могильовщині [5]. На думку В. І. Шадира, городища на цій території відображають симбіоз юхнівської і зарубинецької традицій, що в підсумку призвело до формування старожитностей типу Почеп I–II ст. н.е [34. С. 89]. Аналогічні матеріали з городища Федорівка А. О. Метельський співставив із середнім шаром Тушемлянського городища, тоді як С. Є. Рассадін розглядає їх у зарубинецькому контексті [16; 26].

Дослідження юхнівських пам'яток на гомельському лівобережжі Сожа перебуває лише на початкових етапах. На цій території проведено розкопки лише на городищах Нісімковичі Чечерського р-ну на р. Покоть та Підгір'я Добрушського р-ну на р. Іпуть, що дозволили отримати досить строкатий в культурному відношенні матеріал, який включає зарубинецькі, милоградські та юхнівські риси. Юхнівські матеріали в Брянському Посожжі відомі лише за результатами розвідок, проведених в різні роки на місцевих городищах. Їхній обсяг недостатній для формулювання будь-яких чітких висновків [5. С. 100].

Дослідженість пам'яток верхньоокської культури також незначна. Питання хронології і території її пам'яток все ще залишається відкритим.

Таким чином, на сьогоднішньому рівні дослідження зрозуміло, що почепські пам'ятки є однією з груп пізньозарубинецьких пам'яток, характерною особливістю якої є риси, притаманні археологічним культурам півдня лісової зони Східної Європи. Керамічний комплекс і деякі прийоми житлобудівництва почепських пам'яток (невеликі підпрямокутні напівземлянки з центральним опорним стовпом) наближені до середньодніпровських, хоча й мають низку особливостей. Зв'язків почепських пам'яток з найбільш територіально наближеною посеяминською групою класичної зарубинецької культури типу Харівка поки що не виявлено, натомість встановлено зв'язок почепських пам'яток з середньодніпровськими пізньозарубинецькими пам'ятками типу Лютіж [20. С. 14].

Появу почепських пам'яток в Подесенні слід датувати часом не раніше середини I ст. н.е. Вірогідно, вони продовжують існувати й на початку II ст. н.е. До важливих хроноіндикаторів на почепських пам'ятках належать фібули пізньолатенських зразків (див. рис. 4, 1–4), фібула типу Альмгрен 53 (див. рис. 4, 9), що датується хронологічним проміжком з другої чверті до кінця I ст. н.е., відома з поселення Синьково, довга пряжка типу U за К. Раддатцем (див. рис. 4, 10) та плакетка єгипетського фаянсу із зображенням лева (див. рис. 4, 11) з Почепського поселення, що можуть датуватися ступенем B1–початком ступеня B2. Точнішу верхню дату почепських пам'яток не дозволяє визначити незначна кількість імпортованих речей, однак хронологічний розрив з пам'ятками деснянського варіанту київської культури доволі помітний. Виявлені в Подесенні ранньокіївські пам'ятки (Гребля, Октябрське-2), або не містять почепських елементів, або за керамічним матеріалом наближені до пізньозарубинецьких пам'яток Посейм'я та басейну Сіверського Дінця типу Картамишево-2–Тернівка-2 і матеріалів Верхнього Подніпров'я (Попово–Лежачі-4) [20. С. 25].

Аналізуючи проблему контактів почепських племен з носіями автохтонних культур, треба відзначити, що на почепських селищах юхнівські елементи найяскравіше проявляються в орнаменті на кераміці та житлобудівництві.

Найбільш вираженими юхнівські елементи є на Синьковському селищі, де вони представлені головним чином характерними тричастними “довгими будівлями” із заглибленою торцевою частиною, в якій фіксується підпрямокутна яма розмірами приблизно 2×1 м понад 0,5 м глибиною.

Присутність довгих будівель на Почепському селищі все ще залишається дискусійною. Хоча автор розкопок Почепського селища Ф. М. Заверняєв рішуче заперечував їх наявність, повністю виключати можливість їх існування на пам'ятці не варто, на що вказують численні зафіксовані на планах Почепського селища підпрямокутні ями, аналогічні до найбільш заглиблених частин синьковських жител, які Ф. М. Заверняєв вважав ямами від вогнищ.

Одним з юхнівських городищ, на якому виявлено зарубинецьку кераміку, є городище Полужжя, де А. К. Амброз виділив верхній горизонт, що характеризується керамічними формами, перехідними між юхнівськими та почепськими.

Однак, незважаючи на численні ознаки контактів між прийшлим та автохтонним населенням, прихід зарубинецьких племен призводить до міграції частини юхнівських племен на південь верхнього Пооччя, де утворюється культурно-хронологічна група пам'яток типу Упа-2.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амброз А. К. К истории Верхнего Подесенья в I тысячелетии н.э. // СА. – 1964. – № 1. – С. 56–71.
2. Амброз А. К. Длинные дома Полужского городища IV–III в. до н.э. // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 30–40.
3. Арион О. В., Баикатов Ю. В., Обломский А. М., Терпиловский Р. В. У истоков славянства (вместо заключения) // Раннеславянский мир. – 2010. – Вып. 12. Поздnezарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I–II ст. н.э.) – С. 93–110.
4. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993.
5. Воронятов С. В. О функции сарматских тамг на сосудах // Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем. – СПб., 2009. – С. 80–98.
6. Дробушевский А. И. О верхней дате юхновской культуры // Деснинские древности. – 2008. – Вып. 5. – С. 96–104.
7. Заверняев Ф. М. Почепское селище первых веков нашей эры // СА. – 1960. – № 4. – С. 179–185.
8. Заверняев Ф. М. Почепское селище // МИА. – 1969. – № 160. – С. 88–118.
9. Каравайко Д. В. Юхнівська культура: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007.
10. Каравайко Д. В. Исследования городищ юхновской культуры // Археологічні дослідження в Україні в 2008 році. – К., 2008. – С. 100–103.
11. Каравайко Д. В. Раскопки юхновского городища Бужанка I // Археологічні дослідження в Україні в 2009 році. – К., 2009. – С. 182–183.
12. Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ. – 1964. – Вып. Д1–19.
13. Лопатин Н. В., Фурсев А. Г. Северные рубежи раннеславянского мира в III–V ст. н.э. // Раннеславянский мир – 2007. – Вып. 8.
14. Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К., 1982.

15. Массалитина Г. А. Об одном типе построек в Верхнем Подесенье и Поочье // Деснинские древности. – 1995. – С. 58–60.
16. Мяцельскі А. А. Гарадзішчы жалезнага веку ў міжрэччы Сожа і Іпуці (па матэрыялах Магілёўшчыны) // ГАЗ. – 2006. – № 21. – С. 53–60.
17. Обломский А. М. Культурно-типологические группы позднезарубинецких памятников Подесенья и их взаимоотношение с деснинским вариантом киевской культуры // Культуры Восточной Европы I тысячелетия. – Куйбышев, 1986. – С. 39–67.
18. Обломский А. М. О финале среднеднепровского варианта зарубинецкой культуры // СА. – 1987. – № 3. – С. 68–85.
19. Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в I–II вв. н.э. – М., 1991.
20. Обломский А. М. Позднезарубинецкие памятники // Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э.–I половине I тысячелетия н.э. – М., 1993. – С. 40–52.
21. Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время // Раннеславянский мир. – 2002. – Вып. 5.
22. Обломский А. М. Памятники типа Почеп // Раннеславянский мир. – 2010. – Вып. 12. Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I–II ст. н.э.). – С. 45–53.
23. Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Каталог позднезарубинецких памятников на территории Украины // Раннеславянский мир. – 2010. – Вып. 12. Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I–II ст. н.э.). – С. 111–151.
24. Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Новые памятники киевской культуры на территории Украины (каталог) // Раннеславянский мир. – 2010. – Вып. 13. Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н.э. – С. 301–374.
25. Пачкова С. П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. – К., 2006.
26. Пронин Г. Н. Некоторые вопросы изучения памятников почепского типа // СА. – 1979. – № 1. – С. 47–62.
27. Рассадин С. Е. Юхновская культура в Белорусско-Российском Посожье // МАБ. – 2007. – № 14. – С. 37–53.
28. Столяров Е. В. Актуальные проблемы изучения раннего железного века бассейна верхней Оки // Археология XXI века: синтез классических и современных методов исследований – приоритетное направление археологического изучения Калужской области: мат. науч. симпозиума 8–9 апреля 2009 г. – Калуга, 2009. – С. 55–58.
29. Столяров Е. В. К вопросу о преемственности культур бассейна верхней Оки эпохи раннего железа и римского времени // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов: конференция 2. – Тула, 2010. – Ч. 1. – С. 30–48.
30. Третьяков П. Н. Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура // СА. – 1960. – № 1. – С. 36–46.
31. Третьяков П. Н., Шмидт Е. А. Древние городища Смоленщины. – М.–Л., 1963.
32. Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – М.–Л., 1966.
33. Третьяков П. Н. Основные итоги и задачи изучения зарубинецких древностей // МИА. – 1969. – № 160. – С. 7–16.
34. Фролов И. К. О домостроительстве первой половины I тысячелетия н.э. на территории Верхнего Подесенья и Поочья // СА. – 1979. – № 1. – С. 63–72.
35. Шадыра В. І. Аб паўднёвай мяжы днепра-дзвінскай культуры на Беларусі // ГАЗ. – 1998. – № 13. – С. 88–97.

36. Шевченко Ю. Ю. Почепские древности Десны – хронология связей // Деснинские древности. – 1995. – С. 48–51.
37. Шевченко Ю. Ю. Белый (Высокий) Груд на рубеже нашей эры // Stratum plus. – 1997. – С. 121–137.
38. Шинаков Е. А. Многослойное поселение Борки III под Погаром (публикация материалов) // Русский сборник (Труды кафедры отечественной истории древности и средневековья Брянского государственного университета им. академика И. Г. Петровского). – 2006. – Вып. 2–3. – С. 55–68.
39. Шмидт Е. А. Верхнее Поднепровье и Подвинье в III–VII вв. н.э. Тушемлинская культура. – Смоленск, 2003.
40. Шукин М. Б. Горизонт Рахны–Почеп: причины и условия образования // Культуры Восточной Европы I тысячелетия. – Куйбышев, 1986. – С. 26–38.
41. Шукин М. Б. Некоторые проблемы хронологии раннеримского времени (К методике историко-археологических сопоставлений) // АСГЭ. – 1991. – Вып. 31. – С. 90–106.
42. Шукин М. Б. На рубеже эр (Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н.э.–I в. н.э. в Восточной и Центральной Европе). – СПб., 1994.

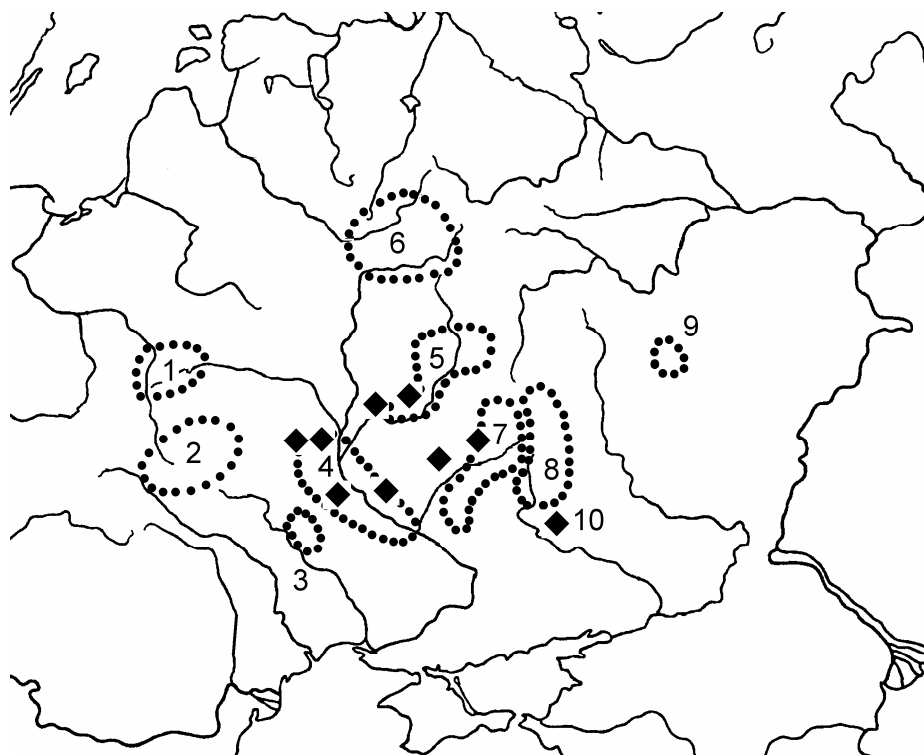

Рис. 1. Культурна ситуація на території Східної Європи в I–II ст. н.е (за А. М. Обломським і Р. В. Терпиловським, 2010): 1 – пшеворська культура; 2 – пам'ятки зубрицького типу; 3 – пізньозарубинецькі пам'ятки типу Рахни; 4 – пізньозарубинецькі пам'ятки типу Лютіж; 5 – пізньозарубинецькі пам'ятки типу Почеп; 6 – середньотушемлянські пам'ятки; 7–8 – пізньозарубинецькі пам'ятки типу Картамішево-2–Тернівка-2; 9 – пам'ятки типу Шапкіно–Інясево; 10 – пізньозарубинецькі пам'ятки типу Грині–Вовки.

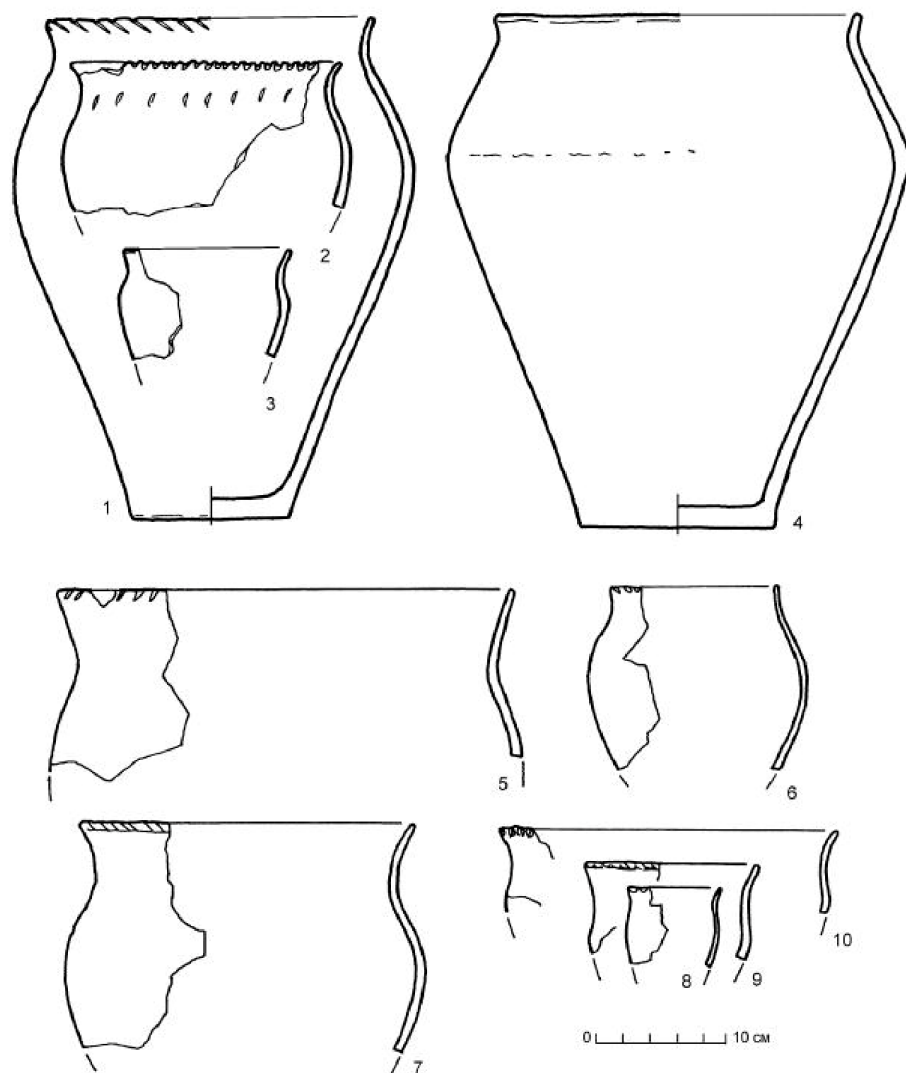

Рис. 2. Груболіпна кераміка з пам'яток почепського типу:
 1 – Партизанське; 2 – Чулатово; 3 – Киселівка-3; 4 – Почеп;
 5–10 – Синьково; 1 – за О. С. Смірновим; 2, 3 – за Р. В. Терпиловським;
 4 – за Ф. М. Заверняєвим; 5–10 – за А. М. Обломським.

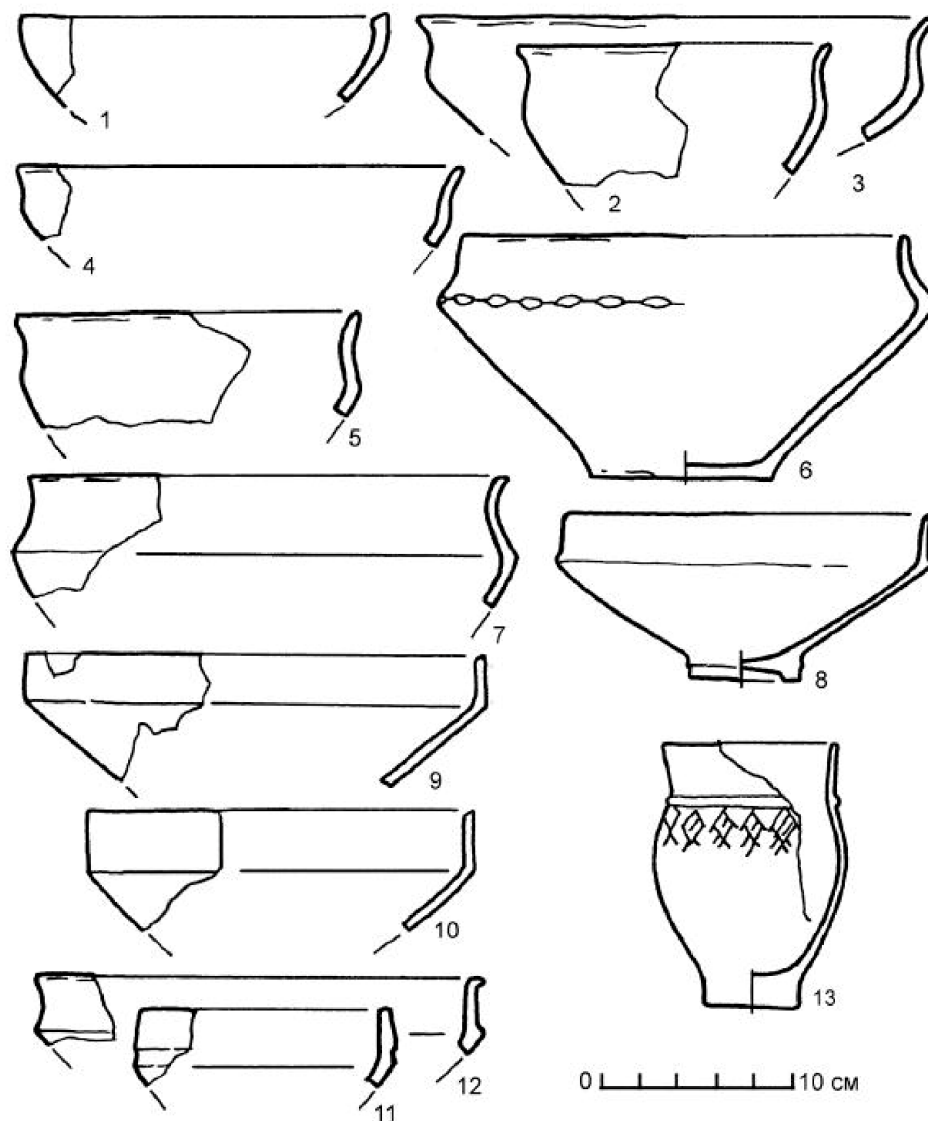

Рис. 3. Липна лощена кераміка з пам'яток почепського типу:
 1, 9, 10, 13 – Синьково; 2, 5, 6, 8, 11 – Почеп; 3, 4, 7 – Киселівка-3;
 12 – Чулатово; 1, 9, 10, 13 – за А. М. Обломським;
 2, 5, 6, 8, 11 – за Ф. М. Заверняєвим; 3, 4, 7, 12 – за Р. В. Терпиловським.

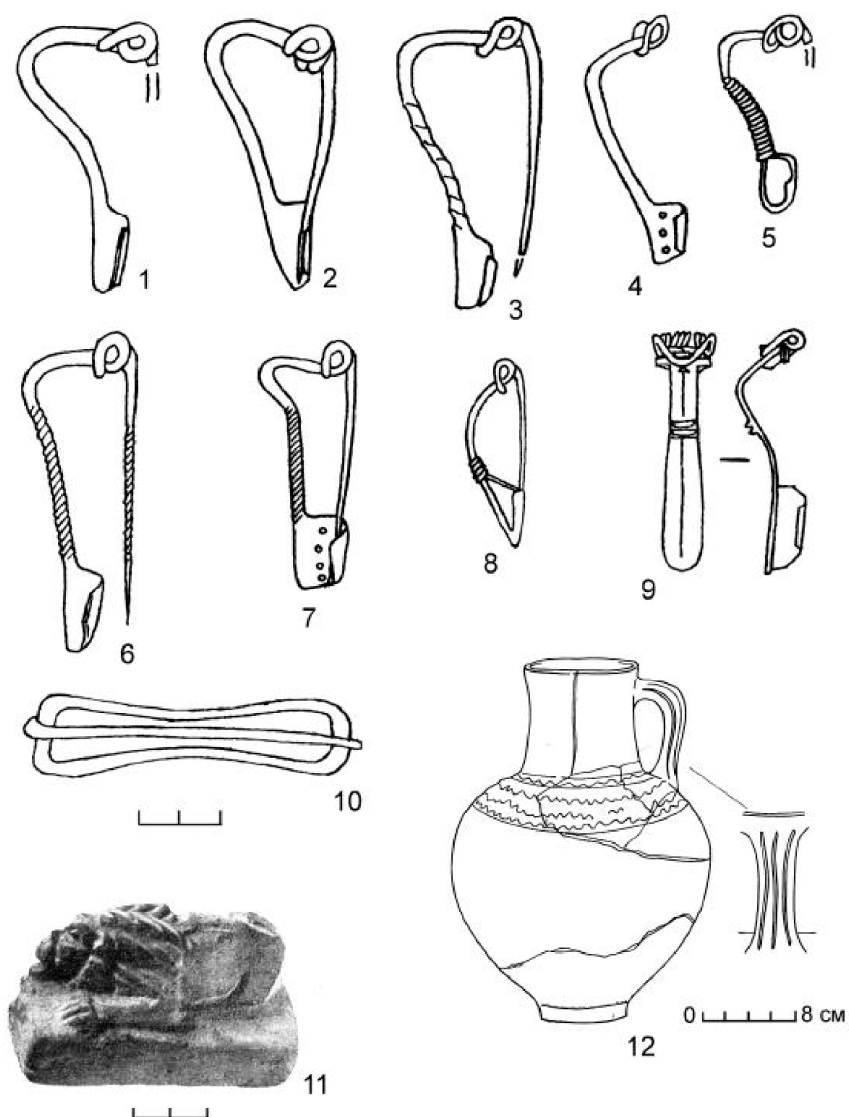

Рис. 4. Головні хроноіндикатори пам'яток почепського типу.
1-3, 5-8, 10-12 – Почеп; 4, 9 – Синьково (за Ф. М. Заверняєвим і А. К. Амброзом).

ГЛАВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ИЗУЧЕНИИ ПАМЯТНИКОВ ПОЧЕПСКОГО ТИПА**М. В. Челноков***Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко
ул. Владимирская, 60, Киев, 01601*

Рассмотрены главные проблемы исследования памятников почепского типа. Показано, что существующие разногласия в исследовательской среде относительно этнокультурных процессов начала н.э. на территории Подесеня вызваны недостатком новых источников, обусловленным отсутствием полномасштабных археологических исследований памятников раннеримского времени в этом регионе.

Ключевые слова: Подесенье, памятники почепского типа, позднезарубинецкий культурно-хронологический горизонт, юхновская культура, среднетушемлинский горизонт, раннеримское время, лощеная керамика, домостроительство, этнокультурные процессы.

**THE MAIN PROBLEMS CONCERNING THE INVESTIGATION OF POCHEP TYPE
ARCHEOLOGICAL SITES****M. Chelnokov***Taras Shevchenko Kyiv National University
Volodymyrska St. 60, Kyiv, 01601*

The main problems concerning the investigation of Pochep type archeological sites are analysed. It is illustrated that current controversies among researchers over the different aspects of ethno-cultural processes in Podessen region at the beginning of AD are mainly caused by the lack of new sources. The latter is due to the absence of extensive archeological studies of the early Roman period sites in this region.

Key words: Podessen region, monuments of Pochep type, late Zarubyntsi cultural and chronological horizon, Yukhniv culture, middle Tushemlia horizon, the early Roman period, polished ceramics, dwelling construction, ethnocultural processes.

Стаття надійшла до редколегії 12. 02. 2012

Прийнята до друку 27. 04. 2012

УДК 904 : 7.016.2 : 24–287“01/02” (549.1)] : (540)

БАРЕЛЬЄФ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ПЕРШОЇ ПРОПОВІДІ БУДДИ (II–III СТ. Н.Е.)

С. А. Гусак

*Віденський університет, Інститут історії мистецтва,
ID 800986, solomia_husak@yahoo.com*

Описано барельєф II–III ст. н.е. з Лоріян Тангаї (теперішній Пакистан). За його допомогою досліджено розвиток індійського мистецтва від 200 р. до н.е до приблизно III ст. н.е. Взято до уваги питання неіконічного та іконічного зображення Будди.

Ключові слова: перша проповідь, Будда, барельєф, Гандара, неіконічне та іконічне зображення.

Барельєф Першої проповіді Будди (рис. 1), зроблений приблизно в II–III ст. н. е. в Лоріян Тангаї, можна віднести до часу панування Кушан. В цій статті ми хочемо ближче дослідити, як барельєф, так і Першу проповідь. В першу чергу, подамо короткий огляд мистецтва Індії, далі опишемо, проаналізуємо та зінтерпретуємо згаданий барельєф. Ми також ближче ознайомимось з Першою проповіддю Будди в спіритичному сенсі, де коротко пояснимо вчення Будди Шак'ямуні. Далі розглянемо питання неіконічного та іконічного зображень Будди, чий феномен активно обговорюється в мистецтвознавстві. На останок, порівняємо барельєф з Лоріян Тангаї з двома іншими, щоб показати розвиток в зображеннях Будди на буддійській території. У статті ми найбільше позивалися на виставковий каталог музею історії мистецтва у Відні “Будда в Індії” [2] Дебори Клімбург-Солтер. Також взято до уваги книгу “Мистецтво та культура під правлінням Кушан” [3] доктора Сумана Мартура 1988 р., статтю “Нові дослідження з південної Індії: Життя Будди в Пангірі” [4] П. Скіллінга та “Sarnath Gupta steles of the Buddha's life” [6] Дж. Вільямс.

У 1988 р. Дж. Вільямс у статті “Sarnath Gupta steles of the Buddha's life” [6] в журналі “Ars Orientalis” вперше торкнувся питання про стели з життя Будди в період панування Гупт у Сарнаті. Він подає дуже детальний опис різних порядків барельєфів в одній стелі, а також розмірковує про їхнє історичне підґрунтя та мистецький розвиток. Оскільки ця стаття стосується періоду Гупт, ми сконцентрувалися тільки на переказі легенди про Першу проповідь Будди.

У каталозі музею історії мистецтва у Відні Дебори Клімбург-Солтер, “Будда в Індії” [6], що вийшов друком майже десять років потому, у 1995 р., дуже детально описано розвиток буддійського мистецтва від раннього індійського періоду до часів Гупт. Історичне підґрунтя, яке має важливу інформацію для нашої статті також тут згадане. В цей каталог також включена стаття Мауріціо Таддеї, в якій він розповідає про неіконічне та іконічне мистецтво Індії, а також про розвиток індійського мистецтва загалом.

Доктор Сумар Мартур у своїй книзі “Мистецтво та культура під правлінням Кушан” [3] доволі детально описує мистецтво в регіоні Гандара, а також легенду Першої проповіді, значення мудр та греко-римського впливу на індійське мистецтво. Тут коротко зібрана основна інформація про історію, мистецтво та релігію Кушан.

У статті П. Скіллінга “Нові дослідження з південної Індії: Життя Будди в Пангірі” [4], він вперше детально описує неіконічне та іконічне мистецтво. Скіллінг говорить, що краще найменувати неіконічну фазу “неантропоморфною”, тому що тодішні митці не мали жодних проблем із зображенням людей. Він також торкається питання зображень Першої проповіді.

1500–800 рр. до н.е., коли арійці поселилися на території Індії, майже не залишилося мистецьких і навіть матеріальних знахідок, збереглися виключно літературні перекази. Вони були написані ведами і складають “основу індійської релігійної традиції” [2. С. 26]. Нестача мистецьких знахідок, а також виключно символічні зображення є у цих письменах, в яких говориться, що не варто використовувати фігуративних зображень [2. С. 26]. Цей феномен ми докладніше обговоримо пізніше.

Наприкінці арійської епохи в V ст. до н.е. знахідки стали цікавішими та багатшими. З приходом заліза, яке напевне походило з Ірану, змінилися технології та почала виготовлятися високоякісна кераміка, яка називається “чорний північний полірований виріб” (northern black polished ware). У цей час, який також називається епохою Маур’я (VIII–IV ст. до н.е.), в Індії з’явилися високоякісні скульптури, в яких помітний іранський вплив [2. С. 27]. Найбільші зміни в індійському мистецтві почали з’являтися в часи епохи Кушан, яку нажаль нелегко продатувати (приблизно 78 р. н.е.–III ст. н.е.). В центрі уваги тут постає Магаяна-буддизм. Зображення на північному заході імперії показують великий вплив греко-римської цивілізації. Зображення у регіоні Гандара були в більшості наративними та показували Будду у людській подобі [2. С. 114–124]. Наступний період – епоха Гупт, довгий час вважався істориками “класичним” у мистецтві Індії. Фігури зображуються завмерлими, без жодного природного руху. Митці приділяють велике значення гладким поверхням та геометричним формам. Чуттєвість, яку ми знаємо з гандарського мистецтва відходить на задній план. Фігури бодгісаттв стають більш консервативними та схожими на Будду.

Тепер ми повернемося до теми нашої статті – барельєфу Першої проповіді Будди та до його детального опису.

На цьому барельєфі з шиферу (див. рис. 1) можна побачити багато фігур, які утворюють два ряди, розділені посередині чоловіком, який зображений більшим за всіх інших. Він сидить фронтально, його права рука піднята, а ліва, яка сильно знищилася, покладена на ногу. Його переплетені ноги повністю покриває одяг, схожий на тогу. Він сидить на підвищенні, вищому за ті, на яких розміщені три фігури зліва та дві справа. Всі інші постаті на барельєфі стоять. Перед місцем великого чоловіка, посередині, розташований маленький стовп з колесом на ньому. Під стовпом лежать дві тварини, схожі на коней, які дивляться в протилежні боки. Бічні частини барельєфу відсутні. Вгорі він

обрамлений флоральними, а внизу – геометричними візерунками, що вказує на його можливе розташування на гарміці, загорожі для ступи, або п'єдесталі трону більшої статуї. Краї барельєфу відламалися, тому неможливо дізнатися, чи на ньому були ще й інші фігури, або обрамлюючі елементи, наприклад, колони. Цей барельєф з Лоріян Тангаї* (сьогодні він знаходиться в Індійському музеї в Калькутті), створений приблизно в II ст. н.е., ілюструє Першу проповідь Будди, яка відбулася в Бенаресі у парку Газелей, Ізіпатана.

Як і на кожному зображенні історичного життя Будди, він показаний дуже великим та в центрі, тому що являє собою найважливішу постать на кожному барельєфі. Його можна впізнати не тільки за величезним зростом, але й за типовими ознаками Будди, як наприклад: ушніша**, урна***, або за довгими мочками вух, які він отримав після носіння важких кульчиків, коли ще був принцом.

Будда сидить на низькому троні, який ще більше підкреслює його значущість. Трон вкритий травою, що вказує на його місце медитації, під деревом бодні і таким чином – на просвітлення, яке настало опісля. Його руки складені у жест надання захисту (абгая мудра) – права рука піднята і розвернена долонею до спостерігача, ліва тримає поділ його верхнього одягу (самгати) [2. С. 278].

Манеру сидіння Шак'ямуні, сидіння з переплетеними ногами, повністю показано за індійською традицією, оскільки було невідомим середземноморському мистецтву [3. С. 44]. Матур вважає, що покриті ноги та плечі є виявом гелленійської культури [3. С. 44]. Маленький стовп перед тронем, який більше схожий на коринфську колону, тримає на собі колесо. Це колесо символізує вчення (дгарма), оскільки Першу проповідь ще називають “Крутіння колеса Вчення” [6. С. 171–192]. Двоє тварин, які лежать перед стовпом повинні бути газелями, що символізують Парк Газелей [2. С. 278]. Вони розташовані збоку трону, що є досить дивним, оскільки переважно, знаходяться посередині, щоб становити з Буддою одну вісь. Ще одним символом парку є дерево, чії гілки утворюють балдахін над Буддою. Сидячі фігури, яких можна побачити по обидва боки від Будди, є п'ятьма аскетами, перед якими він розказував свою Першу проповідь. Всі вони також показані більшими, ніж інші постаті на барельєфі, за винятком Будди. У всіх, окрім одного, який сидить зліва, біля Шак'ямуні, відламані голови. Усі аскети одягнені в такий же одяг, як Будда і в зв'язку з їхнім спіритичним рангом, зображені сидячи на лавах. Лави, з великою ймовірністю, встелені травою і вказують на майбутнє просвітлення аскетів, про яке, нажаль, ніде не розповідається. З єдиної вище згаданої незруйнованої фігури аскета, можна визначити, що вони показані вже як монахи, оскільки мають поголену голову.

Цей барельєф показує буддизм, вже як сформовану майбутню релігію. Цікаво також, що фігури в першому ряду показані в легкій діагоналі і висічені в

* Маленький монастир у долині поблизу перевалу Шакгот в теперішньому Пакистані.

** Наріст на черепі.

*** Локон волосся між очима.

горельєфі. Сприйняття глибини та важливості перспективи в такому випадку зростає. Три, повністю виконані фігури, що стоять в першому ряду, зразу поряд із монахами, є важливішими, аніж ті, які знаходяться в другому ряду. Нажаль їх неможливо повністю ідентифікувати, щоб сказати напевно, що це Індра чи Брахма. На цьому барельєфі показані різні підходи для створення простору. Таким чином ми можемо спостерігати впливи двох культур – індійської та греко-римської, одна на одну, в мистецтві Гандари, під час панування Кушан [2. С. 278]. Клімбург-Солтер вважає, що бородатий чоловік, який сидить справа біля дерева у другому ряді та дивиться на Будду є типовою римською фігурою. Його можна ідентифікувати, як Ваджрапані, тому що в мистецтві Гандари він постійно зображується в гелленістичному стилі і є схожим на Геракла – м'язистий і одягнений в туніку. Його атрибут громовий клин (ваджра) неможливо побачити, тому що його було відламано.

Коли Будда Шак'ямуні одержав просвітлення під час медитації під деревом Бодгі, він захотів передати свою мудрість іншим. В деяких джерелах, як наприклад Ніданаката, він почав сумніватися, чи зрозуміють його слова люди. Там написано, що Шакра та Брахма, а також інші боги, попросили Будду проповідувати Правду [2. С. 278], Будда погодився і почав роздумувати, кому першому він зможе проповідувати Вчення. Він згадав про п'ятьох аскетів, які сповідували разом з ним надзвичайно суворий аскетизм, який він потім перервав. Коли Будда це зробив вони його покинули. Нажаль він не знав, де зараз знаходяться аскети. За допомогою надприродних здібностей Будда отримав видіння, в якому побачив, що п'ять аскетів живуть в Бенаресі, у парку Газелей, Ізіпатана [2. С. 278].

Будда пішов у Бенарес і вперше вони почули його Проповідь [1. С. 179]. Там він пояснив основні принципи свого Вчення, а також “Чотири Благородні Правди”^{*} та “Благородний Восьмичастинний Шлях”^{**}.

Як зазначає Каммінгс, при Першій проповіді сходяться Три Діаманти (Будда, Дгарма та Сангга), звідки починається буддизм. Перша проповідь разом з народженням, спокусою та паранірованою вважається однією з найважливіших подій у житті Будди. Саме тому вона і зображується різними способами. Спочатку Будду зображували тільки як колесо (рис. 2), (V ст. до н.е.–I ст. н.е.) [2. С. 241]. На деяких зображеннях він крутить колесо (рис. 3), на інших показують тільки жести його рук (дгармачакрамудра), (рис. 4). Інколи проповідуючий Будда тільки легко торкається колеса, що знаходиться під його тронем (рис. 5). На зображеннях, де показують тільки колесо, його оточують

^{*} “Це, монахи, є Чотири Благородних Правди. Які Чотири Правди? Страждання, утворення страждання, усунення страждання, та шлях, який веде до усунення страждання”.

^{**} “І що є шляхом, який веде до усунення страждань? Це є Благородний Восьмичастинний Шлях, а саме: правильне бачення, правильне мислення, правильна розмова, правильні вчинки, правильне життя, правильні прагнення, правильна пильність, та правильне зібрання” [2. С. 30].

боги, монахи, та інші слухачі, оскільки воно розсіює Вчення на всі боки. Вшановування колеса можна побачити також в древніх культурах, оскільки колесо завжди вважалося символом сонця та його абсолютної сили.

Найважливішими символами, які з'являються на зображеннях Першої проповіді є: дві газелі, які символізують парк; колесо – символ дгарми; тріратна, або тризуб, що символізує Три Діаманти; п'ять монахів, хоча їхнє число не завжди константне і дерево, що символізує парк, так само, як газелі. Зображені також можуть мати менш типові символи, або взагалі зменшуватися до образу самого Будди.

У різних методах зображення Будди ми стикаємося з проблемою неіконічного та іконічного зображення. Тут думки науковців найбільше розходяться. Деякі мистецтвознавці, такі як Скіллінг, у своїй статті “Нові дослідження з південної Індії: Життя Будди в Пангірі” (“New discoveries from South India: The life of Buddha at Phangiri”) [4] кажуть, що взагалі не існувало ніякої “неіконічної” фази в ранньому буддійському мистецтві. Він вважає, що їх потрібно називати “неантропоморфними” картинами, тому що цим зображенням, всупереч всій своїй символічності в образі Будди, поклонялися люди. Він також пише, що було б досить необачно називати цей період, як повністю “неіконічний”, тому що паралельно з “неіконічними” зображеннями, з'являються іконічні. Таку ж думку представляє й Таддеї в своїй статті “Що означав Буддизм для раннього індійського мистецтва” в каталозі “Будда в Індії” (“Buddha in Indien”) [2]. У Шрі-Ланці, наприклад, Будда до сьогодні зображений символічно. Також є приклади з Амараваті з II ст. н.е. (рис. 6), де Будда зображений, як колесо, хоча на цей час він також показаний і як людина. Як ми можемо побачити на прикладі з Баргута (див. рис. 2), який датують 100 р. до н.е., біля колеса є багато майстерно зроблених постатей. Як пише Клімбург-Солтер, неіконічну манеру виконання можна спостерігати ще у часи ведичної Індії, де фігуративне зображення було заборонено. Наступними аргументами є те, що буддизм, як релігія, вплинув на ці зображення, як наприклад, різні методи у Гінаяна-буддизмі, та Магаяна-буддизмі.

У Гінаяна-буддизмі, в так званому Буддизмі “Малої Колісниці” Будду вважали просвітленим вчителем, а не Богом. Методика зображення в Гінаяна-буддизмі була значною мірою наративною. Тут часто зображувалися ранні життя Шак'ямуні (джатаки), а також останнє життя з найважливішими подіями. У цьому періоді Будду зображали неантропоморфним, його заміняли символами, як у мистецтві Баргута, Санчі і Амараваті. Це і є підставою для тези, що в індійському мистецтві була фаза неіконічного зображення. У Магаяна-буддизмі “Великій Колісниці” Будду почали сприймати не як вчителя, а як бога, який є “абсолютним та надприродним” [2. С. 33]. Вчення постійно спрощувалося, щоб кожен міг його зрозуміти і досягти просвітлення.

Мистецьке меценатство ставало популярним, оскільки це поліпшувало карму, саме тому в цей час ми можемо спостерігати розквіт мистецтва. Тоді, у I ст. н.е., почали з'являтися антропоморфні зображення Будди. Що стало причиною цього, нажалі досі не відомо.

На закінчення, наведемо декілька порівнянь до вже описаного барельєфу, які послужать кращому розумінню розвитку в зображеннях Будди.

Для першого порівняння вибрано барельєф з Баргута, Мад'я Прадеш, приблизно 100 р. до н.е. (див. рис. 2). Весь барельєф описаний круглою рамкою. Всередині знаходиться колесо (дгарма) на колоні, оскільки колона, яка тримає колесо для нього замала і з погляду статички, не витримала б його, тому ми мусимо вважати її не реальною, а вигаданою пам'яткою. Під колесом, на колоні, зображено дві газелі. Дзвоноподібні капітелі, які ми можемо бачити тут, справді використовувалися в архітектурі Баргута, але без мотивів фауни. Колесо оточують чотири постаті, дві зображені на колінах, дві просто стоять. Всі фігури мають складені руки, що вказує на їхнє поклоніння колесу. Нажаль повністю ідентифікувати фігури не вдалося, але це не є ті аскети, які першими почули проповідь Будди, тому що серед них є жінка. Таким чином, це можуть бути як боги, так і паломники. Оскільки тут присутні газелі та величезне колесо, ми можемо визначити тему барельєфу, як Першу проповідь Будди, в її неіконічному варіанті. Колесо – це сам Будда, що розсіює своє вчення в різні боки. Нам відомо, що цей медальйон знаходився на огорожі ступи [2. С. 241].

В наступному порівнянні (див. рис. 4) все зображення зменшене до одного тільки Будди (II–III ст. н.е.). Як і наш барельєф, це зображення походить з Лоріян Тангаї. Фігура з глини сидить в медитаційній позі (ваджрасана), тому що її ноги дивляться непокритими п'ятами вгору. Руки складені у жест “Поворот Колеса Вчення” (дгармачакрамудра), очі напівзакриті в медитації і дивляться вгору, одяг покриває тільки ліве плече, хвилі волосся мають доволі загострені кути і безперервно переходять в ушнішу. Німб дуже домінуючий на цьому барельєфі. Можливо раніше над Буддою здіймалася кам'яна парасолька, яку можна побачити по вцілілому стержню. Ми також можемо побачити, що ця скульптура раніше була частиною чогось більшого, про що свідчить елемент її нижньої частини. На нашу думку, цю статую могли зробити й пізніше, оскільки вона настільки спрощена, що тему задля ілюстрації якої її зробили, можна прочитати тільки по жестах.

За допомогою барельєфу з Лоріян Тангаї (II ст. н.е.), який зображує Першу проповідь Будди, ми намагалися показати розвиток зображення Будди на території Індії та Пакистану. При цьому взято до уваги не лише зображення, але й релігійні аспекти Першої проповіді. Попри це, ми обговорили проблему неіконічного та іконічного мистецтва в буддизмі, тематикою якої наука займається з XIX ст. Завдяки порівнянням розвиток у буддійському мистецтві показано ще раз. Вони доводять, що мистецтво, як і час, ніколи не стоять на місці, а постійно перебувають в русі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Cummings M.* The Lives of the Buddha in the Art and Literature of Asia – Michigan, 1982.
2. *Klimburg-Salter D. E.* Buddha in Indien. Die frühindische Skulptur von König Aśoka bis zur Guptazeit // Ausstellungskatalog (Kunsthistorisches Museum Wien. 2. April bis 16. Juli 1995 im Künstlerhaus). – Wien, 1995.
3. *Dr. Mathur S.* Art & Culture under the Kusānas. – Delhi, 1998.
4. *Skilling P.* New discoveries from South India // The life of the Buddha at Phangiri, Andhra Pradesh, in: Arts Asiatique. – Paris, 2008. – Т. 63. – S. 96–117.
5. *Tiwari U. R.* First Sermon relief in Mathūra and Gandhāra in: Buddhism and Gandhāra art. – Shimla; Varanasi; New Delhi, 2004. – S. 126–129.
6. *Williams J. G.* Sarnath Gupta Steles of the Buddha's Life // Ars Orientalis. – Michigan. – 1988. – N. 10. – S. 171–192.

Рис. 1. Перша проповідь Будди. II ст. н.е., шифер, 38,5×68,5×9,5 см.
Індійський музей, Калькутта.

Рис. 2. Поклоніння колесу, 100 р. до н.е.,
пісковик, 60×50×14 см. Баргут, Мад'я Прадеш,
Індійський музей, Калькутта.

Рис. 3. Крутіння колеса, II–III ст. н.е., шифер, 16,5×32,8×6,7 см. Рим.

Рис. 4. Проповідуючий Будда,
II–III ст. н.е., шифер, 81×42,5×16 см.
Індійський музей, Калькутта.

Рис. 5. Перша проповідь. Таксіла.

Рис. 6. Поклоніння колесу
Вчення, II ст. н.е., камінь,
121×20см. Індійський музей,
Калькутта.

**БАРЕЛЬЕФ С ИЗОБРАЖЕНИЕМ ПЕРВОЙ ПРОПОВЕДИ БУДДЫ
(II–III ВВ. Н.Э.)**

С. А. Гусак

*Венский университет, Институт истории искусства,
ID 800986, solomia_husak@yahoo.com*

Описан барельеф II–III вв. н.э. из Лориян Тангаи (нынешний Пакистан). С его помощью исследовано развитие индийского искусства от 200 г. до н.э. до приблизительно III в. н.э. Принят во внимание вопрос неиконического и иконического изображения Будды.

Ключевые слова: первая проповедь, Будда, барельеф, Гандара, неиконическое и иконическое изображение.

RELIEF WITH THE IMAGE OF THE FIRST SERMON OF BUDDHA

S. Husak

*Vienna university, institute of art history, ID 800986
solomia_husak@yahoo.com*

The relief (II–III cent. AD) from Loriyan Tangai (today's Pakistan) is precisely described. With its help the evolution in Indian art from 200 BC until III cent. AD is discovered. Also the question of non-iconic and iconic depiction of Buddha is mentioned.

Key words: first sermon, Buddha, relief, Gandhara, non-iconic & iconic depiction.

Стаття надійшла до редколегії 22. 03. 2012

Прийнята до друку 27. 04. 2012

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ХРОНОЛОГІЇ ПРАЗЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ

А. М. Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000*

Під теоретико-методологічним кутом зору розглядаються окремі аспекти хронології та періодизації празьких старожитностей Південно-Західної Волині та українського Прикарпаття. Звертається увага на методику формування джерельної бази еталонних поселень регіону. Аналізуються теоретичні засади основних існуючих типологій керамічних комплексів та пропонуються деякі корективи у процес їхнього складання.

Ключові слова: Зимно, Рашків, Теремці, Незвисько, Кодин, празька культура, кераміка, періодизація, хронологія, теорія, методика, типологія.

Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей другої половини I тисячоліття н.е. (празьких та райковецьких) є однією з найважливіших у сучасній слов'янській археології. Разом з цим, вона також є чи не найбільш дискусійною ланкою знання про ранні етапи історії східних слов'ян. На наше переконання вирішення тих чи інших аспектів хронології празької та райковецької культур, перш за все, лежить у площині теорії та методики наукового пошуку. Нагадаємо, що формування основ джерельної бази було тривалим процесом, під час якого застосовувалися неоднакові теоретико-методологічні прийоми, що звісно ж призводило до розбіжностей та неточностей у трактуванні часових рамок, періодів та етапів функціонування зазначених старожитностей. Яскравим прикладом може слугувати ситуація довкола періодизації та хронології райковецької культури українського Прикарпаття. Поки що, узгодженого уявлення про час їхнього побутування немає. Лише завдяки дослідженням короткотривалих (Стільсько, Коростувата та ін.) та довготривалих (Буківна, Пліснесько) поселень, із застосуванням мікρο-стратиграфічних спостережень під час польових робіт, реінтерпретації напрацювань попередників через призму сучасних теоретичних засад формування культурного шару, всебічному аналізу внутрішніх груп ознак керамічних виробів, було розроблено нову хронологію та періодизацію райковецьких старожитностей українського Прикарпаття. Їх поділено на два періоди (VIII–початок IX та початок IX–X ст.), чотири етапи, а в межах окремих пам'яток і на фази. Запропоноване членування повніше відзеркалює динаміку економічних, соціальних та політичних змін, що проходили у слов'янському суспільстві впродовж останньої чверті I тисячоліття н.е., а також дозволяє співставляти їх з письмовими джерелами [41; 44; 45].

Складніше виглядає ситуація довкола вивчення хронології празької культури на теренах Південно-Західної Волині, українського Прикарпаття й

суміжних регіонів. Адже епоха, на яку припадає час побутування цих старожитностей, характеризується незначним прогресом матеріальної культури, масштабними міграціями наших предків. Зрештою, як вже вище згадувалося, джерельна база до вивчення цих питань формувалася різними дослідниками, із застосовуванням при цьому неоднакових теоретичних та методичних прийомів. До недавнього часу недостатня увага зверталася й на формування культурного шару на довготривалих та короткотривалих комплексах. А це у свою чергу, впливало на фіксацію рівня денної поверхні, чи інших способів ведення відліку глибин котлованів заглиблених об'єктів, відбір матеріалів для датування житлових та господарських споруд тощо. Тому матеріали, покладені в основи наявних нині хронологічних схем, здобуті не в однаковий спосіб й несуть різний ступінь достовірності. Не краще виглядає справа із теоретичним обґрунтуванням хронології керамічних комплексів – часто і до сих пір спостерігається спрощене розуміння змісту, стимулів та процесу еволюції тих чи інших керамічних виробів. З метою ґрунтовнішого розгляду окреслених питань спробуємо проаналізувати процес формування джерельної бази з еталонних на сьогодні пам'яток типу *Рашкова*, *Теремців*, *Кодина* та *Зимного* (рис. 1), оскільки результати дослідження саме цих поселень були покладені в основу головних хронологічних схем розвитку керамічних комплексів пражської культури зазначеного регіону.

Однією з базових пам'яток ранньослов'янського часу є поселення поблизу с. *Рашків* Хотинського р-ну Чернівецької обл. [5; 6; 9 та ін.]. Цей комплекс, до якого віднесено три селища доби раннього середньовіччя (Рашків-II, III – пражка та Рашків-I – райковецька культури), був одним із перших, розкопаних великою площею. Так, на поселенні Рашків-III, на значній ділянці розкопу, В. Баран відкрив близько 100 жител. На основі керамічних матеріалів, вертикальної стратиграфії та археомагнітних дат, вчений виділив три періоди функціонування пам'ятки, перший з яких припадає на другу половину V–початок VI ст., другий – VI ст., третій – VII ст. Загалом, хронологічними рамками поселення є друга половина V–кінець VII ст. [9. С. 32; 48. S. 102]. Хронологія керамічних виробів базувалася на матеріалах, віднайдених у заглиблених об'єктах, насамперед, у житлових. При цьому В. Баран виходив із того, що закономірності зміни горловини посуду можуть слугувати визначаючою хронологічною ознакою, в чому й полягає основний зміст поділу типів на варіанти. Тут треба зазначити, що це спостереження було зроблене для пражської кераміки ще І. Русановою [20. С. 16; 21. С. 21] і на думку В. Барана, воно підтверджується значним керамічним комплексом Рашківських поселень [9. С. 15]. Дослідник переконаний, що кореляція варіантів ліпних горщиків, віднайдених з кружальною сіроглиняною керамікою та металевими виробами в житлових та господарських спорудах, які до того ж датовані археомагнітним методом, дозволяє встановити, що збільшення висоти вінець і їхнього вигину демонструє хронологічну еволюцію горшка від ранніх до пізніх форм в межах V–VII ст. [9. С. 25; 48. S. 96].

Як бачимо, відомий український вчений В. Баран сформував джерело, на основі котрого через призму низки прийомів наукового пошуку висвітлив періодизацію празької культури Подністер'я. Саме тому використання хронологічних схем, базованих на дослідженнях цієї пам'ятки, повинно відбуватися водночас із аналізом її матеріалів на предмет сучасних теоретико-методологічних засад. Перш за все слід відзначити, що фахівець вивчав культурні нашарування "по пластах" (товщиною 0,2 м) до рівня материка, на якому, у більшості випадків, чітко виділялися заповнення об'єктів. Дослідник зазначає, що товщина культурних напластунків власне слов'янського періоду складала 0,2–0,3 м за межами об'єктів (окрім них, на празьких поселеннях були присутні перевідкладені шари трипільських старожитностей товщиною 0,5–1,0 м, котрі потрапили сюди внаслідок сповзання із розташованого вище схилу). В процесі розкопок особлива увага зверталася на знахідки з печей та домівок жител [9. С. 5, 8–10; 48. С. 75, 78]. Враховуючи сказане, а також детальний аналіз опису об'єктів, можна скласти наступне уявлення про методику дослідження поселень Рашків-ІІ, ІІІ. Зняття та фіксація культурних нашарувань слов'янського часу проходили максимум у три та два етапи відповідно; саме стільки операцій до рівня материка можна зробити при вказаній потужності таких напластунків та товщині шару, котрий знімався. Відлік глибин котлованів об'єктів починався переважно від двох основних реперів – рівня сучасної поверхні та материка. В той же час рівень денної поверхні тих чи інших об'єктів не завжди простежувався, принаймні не фіксувався. Твердження В. Барана про те, що він на обох селищах знаходиться вище материка на 0,15–0,25 м [9. С. 36], не слід сприймати буквально, адже не уточнено, до якого саме з періодів він відноситься і до того ж, складається враження, що тут подано глибину, з якої залягали культурні нашарування празьких старожитностей. На нашу думку, зараз цілком зрозуміло, що наприклад, денна поверхня об'єктів першого періоду Рашкова-ІІІ аж ніяк не може відповідати верхньому рівневі культурних пластів V–VII ст. Поза як, тоді, у другій половині V ст., цей горизонт ще не сформувався. Тобто, *рівень денної поверхні* – це поняття, котре зараз слід розглядати під іншим кутом зору. Зокрема, ми вважаємо, що це є той рівень, котрий відповідав ландшафту навколо певного об'єкту/об'єктів протягом часу їхнього функціонування; на практиці він фіксується переважно із тієї глибини, де починають простежуватися контури їхніх заповнень. Іншими словами, рівень денної поверхні асоціюється із синхронним, тією чи іншою мірою, зрізом планіграфії і співвідноситься із фазою, тобто середньою тривалістю життя одного покоління (20–25 років). Отже, рівень денної поверхні, а вірніше рівні денних поверхонь, для поселень у Рашкові не завжди зафіксовані. Випадки простеження перекриття одних жител іншими – явища вертикальної стратиграфії – аж ніяк не свідчать про стратифікованість Рашківських селищ взагалі, оскільки існує ще й поняття горизонтальної стратиграфії, як сукупності принаймні двох асинхронних планіграфій, котре неможливо простежити без виділення рівня денної поверхні. Тому, стратифікувати об'єкти на фази, котрі до того ж відносяться до одного періоду, можна лише за керамічним матеріалом.

Аналізуючи підходи до вивчення керамічних комплексів, насамперед відзначимо методику відбору матеріалу для датування споруд. Для цього В. Баран долучав матеріал не лише віднайдений *“in situ”*, але й із заповнення об’єктів (нерідко в сумі – *“у комплексі”*) [9. С. 81–121]. Однак, заповнення споруди не має прямого відношення до часу її функціонування (в т.ч. до часу припинення функціонування)*. А це, в свою чергу, прямим чином впливає на розроблення відносної хронології керамічних матеріалів з комплексів, що перекриваються. Похідною від цієї, якоюсь мірою, є проблема найбільш ранньої дати Рашківських старожитностей. Зокрема, В. Баран вважає середину V ст. початком функціонування празьких поселень. Для підтвердження своєї думки вчений наводить наступні аргументи: наявність ранніх форм ліпної кераміки празької культури, випадки знаходження у *“комплексах”* деяких жител сіроглиняної кружальної кераміки (при відсутності самого культурного шару римської доби), а інколи й виявлення ліпної кераміки близької до зразків черняхівської культури Верхнього і Середнього Дністра та раннє археомагнітне датування низки споруд. Так, на поселенні Рашків-III, в житлах заглибленого типу №№ 10, 12, 52, 58, 73, 89 та в ямах А і № 28 ліпний посуд співіснував з фрагментами кружальної сіроглиняної кераміки черняхівського типу. До того ж, у житлах № 10, 52, крім кружальної, знаходилася й кераміка ліпних форм, характерна для місцевого варіанту черняхівської культури, а в житлі № 35 ліпні черняхівські форми зустрічалися поряд із празькими [9. С. 25, 27]. Проте, аналіз цих комплексів під кутом зору методики відбору матеріалів для датування споруд не дозволяє говорити про достовірність низки вказаних аргументів**.

Не всі ліпні та кружальні фрагменти, котрі можна віднести до черняхівської культури, віднайдені *“in situ”*. До того ж, слід звернути увагу на

* Подібні міркування не є новими. Ще на початку 1950-х рр. А. Брюсов моделював процес утворення культурного шару в заглиблених спорудах неолітичного часу (в результаті закидання будівлі) [14. С. 19–20]. Він науково обґрунтовував механізми потрапляння матеріалів у різні верстви заповнення заглиблених об’єктів та дійшов висновку про те, що знахідки з долівок жител будуть *“достовірними”* матеріалами. Деякі думки з приводу критики датування об’єктів за матеріалом, відібраним із заповнень споруд (в т.ч. навіть й з нижніх його шарів), 40 років тому висловлював також І. Ляпушкін [18. С. 43]. Однак, протягом тривалого часу ці ідеї залишилися поза увагою наукових кіл. Дещо пізніше хронологію жител та господарських об’єктів Кодина-І ІІ, І. Русанова та Б. Тимощук встановлювали за допомогою матеріалу, відібраного *“in situ”* [22. С. 29]. Сьогодні, принципи відбору матеріалу для датування об’єктів найкраще обґрунтовані у працях М. Филипчука [39. С. 63–88; 40. С. 13–15; 42. С. 246–247; 43. С. 43–47].

** Зокрема, ліпні та кружальні фрагменти кераміки з житла № 10, котрі можуть бути віднесені до черняхівської культури, зустрічаються саме у його заповненні. В житлі № 12 кружальна кераміка походить як з долівки(?), так із заповнення. Локалізація верхньої частини ліпної пізньоримської посудини з житла № 35 невідома. Дно кружальної посудини з житла № 52 виявлено на долівці. Знаходження денця сіроглиняного кружального посуду з житла № 58 незрозуміле – на долівці, або ж у нижньому шарі заповнення. Придонна частина сіроглиняного кружального посуду з житла № 73 віднайдена у верхніх шарах заповнення, а на долівці, поблизу печі – ліпний горщик, схожий на кружальні прототипи римської доби. На долівці житла № 89 знаходився роздавлений ліпний горшок – прототип кружального, а локалізація денця сіроглиняного кружального посуду невідома [9. С. 89–90, 99–100, 105–106, 108, 114–115, 120–121].

характер заповнення житлових споруд: в усіх ранніх житлах Рашкова-III (зрештою й в усіх житлових спорудах цього селища взагалі) воно було гумусним, інколи зі слідами ймовірних пожеж. Вище перелічені житла відносилися до I періоду функціонування поселення Рашків-III (друга половина V–початок VI ст.). Виходячи із цього, слід зробити висновок, що гумусний характер заповнення об'єктів (в першу чергу нижніх горизонтів) на поселенні є свідченням інтенсивної людської діяльності до часу початків – занепаду їхнього функціонування. Незважаючи на ймовірні пожежі у житлах № 10, 12, сажисті прошарки у заповненнях жител № 52, 58, гумусний характер заповнення цих та інших житлових споруд, не може бути пояснений самими пожежами. Окрім цього, часового проміжку в 50 років (приблизно стільки існували в загальному асинхронні, поза всякими сумнівами, споруди першого періоду) недостатньо для створення насичених гумусом заповнень котлованів житлових споруд. Очевидно, що характер заповнення в даному випадку може бути пояснений тривалими змивами із розташованого вище схилу над Рашковом-III. Зокрема, якщо після припинення функціонування ранньослов'янського селища, вище розташоване раніше трипільське поселення було причиною наносного шару товщиною 0,5–1,0 м на першому, то логічно, що такі ж змивні процеси повинні були б відбуватися і до функціонування найбільш ранньої групи празьких жител. Однак, про те, що у заповненнях тих чи інших споруд потрапили фрагменти трипільської кераміки, у фундаментальній монографії В. Барана не йдеться(!). З іншого боку, на поселенні Рашків-III віднайдено кілька господарських споруд із вогнищами, а інколи й самі вогнища поза межами житлових споруд [9. С. 40]. Відкриті вогнища не є характерними для празької культури. Якщо у господарських спорудах на цих опалювальних пристроях були віднайдені окремі дрібні(!) фрагменти слов'янської кераміки [9. С. 98], то не датованими залишаються вогнища поза межами житлових споруд [9. С. 107]. І хоча В. Баран зазначає, що у такому випадку ці опалювальні пристрої залягали на “давньому горизонті”, на глибині 0,7–1,0 м від рівня сучасної поверхні, більш ймовірно, що ми маємо справу із залишками наземних споруд, котрі важко вловити, адже можуть бути заглибленими лише на 0,2–0,3 м*.

Про час та належність цих споруд наразі важко судити. Враховуючи це, а також той факт, що кружальна сіроглиняна та ліпна кераміка черняхівської культури зустрічалася також і у заповненнях жител, можна припустити наявність на ранньослов'янському поселенні старожитностей ранішого часу, очевидно черняхівської культури(?). Їхні носії могли й не утворити культурного шару, або ж останній був практично непомітний при незначній антропогенній діяльності. Як би там не було, однак наявність кружальної сіроглиняної кераміки на поселенні Рашків-III – це ще не доказ доволі ранньої дати всіх

* До речі, подібна ситуація спостерігалася довкола жител перехідного та наземного типу у Пліснеську [42. С. 253–259].

об'єктів, віднесених до першого періоду функціонування селища, принаймні тих споруд, де така кераміка зустрічається у їхньому заповненні.

Подібним чином виглядає ситуація довкола слов'янських нашарувань на поселенні у *Теремцях*, котре розташовувалося за 0,5 км вище від с. Бакота, Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. [7; 11. С. 50; 12. С. 5; 13. С. 56]. На думку його дослідника, В. Барана, селище Теремці являло собою перехідну пам'ятку “від венедів до склавинів”, котра протягом пізньоримського та ранньослов'янського часу заселялася одними і тими ж етнокультурними спільнотами [10. С. 195; 11. С. 53; 13. С. 56]. Вчений виділяє два горизонти культурних нашарувань римсько-ранньосередньовічної доби: нижній – IV ст. та верхній – кінця IV–VI ст. Характерними ознаками верхнього горизонту він називає житла заглибленого типу та слов'янську кераміку [12. С. 10–11]. Ми схилиємось до думки, що поселення Теремці поки що завчасно вважати “перехідною” пам'яткою від черняхівської до празької культури та простежити на її базі еволюцію празьких керамічних комплексів. Адже, як і під час дослідження селищ у Рашкові, відбір датуючого матеріалу тут здійснювався “у комплексі”, за принципом “in situ” та із заповнення споруд (нерідко важко розібратися), [12. С. 27–43]. Окрім того, на поселенні Теремці враховано лише дані стратиграфічної колонки. Поза увагою залишилося горизонтальне розташування асинхронних споруд, що спричинено відсутністю відліку глибин котлованів споруд від рівня тогочасної поверхні. Відлік подано від рівня сучасної поверхні та від так званого материка [12. С. 6, 27–42]. Тому, з сучасних теоретичних та методичних позицій, дану пам'ятку також важко вважати добре стратифікованою.

Окремої уваги заслуговують ранньослов'янські селища Кодин-I, II, котрі знаходяться на території Північної Буковини, на правому березі р. Прут, поряд із м. Чернівці [32. С. 368; 22. С. 5, 9]. Досліджуючи ці поселення, І. Русанова та Б. Тимошук розділили місцеві комплекси слов'янської кераміки на три періоди, кожен з яких в свою чергу ділиться на дві фази – А і Б. Загалом, хронологічні рамки пам'яток відповідають V–VIII ст. Варто акцентувати увагу на високій якості джерельної бази Кодина-I, II, яка навіть з сучасних теоретико-методологічних позицій є досить добре сформована з відносно якісної та кількісної сторін. В першу чергу, це є наслідком методики розкопок, в тому числі, й відбору рухомого матеріалу. Артефакти віднайдені “in situ”, для датування об'єктів розглядалися окремішньо, як найбільш достовірні; знахідки із верхніх шарів котлованів заглиблених споруд подані як пізніше “сміття” по відношенню до того чи іншого об'єкту [22. С. 10–11]. До того ж, як вже вище наголошувалося, науковці розділили досліджені об'єкти не лише по періодах, як це зробив В. Баран [9. С. 25–32; 12. С. 5], але й по фазах (не в сучасному розумінні цієї хронологічної одиниці), [22. С. 28–45]. І. Русанова та Б. Тимошук у низці випадків, по можливості, вели відлік глибин котлованів заглиблених споруд, в тому числі, і від рівнів давніх поверхонь (Кодин-I: житла №№ 2, 8, 9, 10, 11; Кодин-II: житла №№ 2, 35), [22. С. 46–49; 54, 61]. Хоча й тут визначена дослідниками синхронність об'єктів №№ 1 і 2, 6 та 15 (Кодин-II, період IIIA),

№№ 3 і 32, 19 та 18 (Кодин-II, період ШБ) та ін., які віднесені до однієї фази [22. С. 71, табл. 10] є більш ніж дискусійною. До того ж, наразі важко однозначно зрозуміти, що дослідники вкладали у поняття “рівень денної поверхні”. Але є випадки, коли вони чітко виявляли пляму від заповнення житла у культурних нашаруваннях [22. С. 70, табл. 8–2, табл. 7–4].

Особливої уваги заслуговує найраніша дата поселення Кодин-I. Саме тут, на долівці житла № 10, дослідники віднайшли двочленну арбалетовидну фібулу з високою лукоподібною дужкою і суцільним держакон для голки. Фахівці наголошували, що фібули такого типу за аналогіями відносяться до IV–першої половини V ст. Разом з фібулою на долівці виявлено 39 фрагментів ліпної праської та дев’ять фрагментів кружальної і ліпної кераміки культури карпатських курганів. Праська кераміка була доволі тонкостінною, сірого кольору з домішками шамоту і піску. Посудини мали широке пряме горло, горизонтально зрізані вінця, слабо профільоване округле плече. Вчені наголошували, що цей комплекс посуду відноситься до найранішого варіанту праської кераміки. Характеризуючи заповнення житла № 10, І. Русанова та Б. Тимошук наголошують на двох його шарах: нижньому, чорного кольору товщиною 0,3 м та верхньому, який виходить зрештою за межі житла. На думку фахівців – це пізніше сміття із житла № 11. Житло № 10 віднесено до періоду IA (перша половина V ст.), [22. С. 22, 28]. Розробляючи типологію кераміки за матеріалами поселень Кодин-I, II дослідники акцентували, що базуються на своїх попередніх розробках [21. С. 10, 11; 33. С. 9–12], хоча в той же час вказували на більш деталізовані форми вінець.

Як бачимо, незважаючи на відмінності у відборі рухомих артефактів з поселень Рашків-II, III та Кодин-I, II типологічні схеми В. Барана, І. Русанової та Б. Тимошука базувалися на більш-менш однакових методологічних принципах. Побудова типів, підтипів, варіантів та підваріантів здійснювалася на рівні групи ознак *геометрії*, в окремих випадках *семіотики*, в той час як група ознак *фізики* розглядалася сумарно. Окрім того, тут не було враховано функції тих чи інших посудин, яка, як буде показано нижче, є відмінною навіть у тих виробів, що віднесені до одного і того ж типу.

Тривалий час, коли ще не були досліджені широкою площею Теремці, Рашків-II, III, Кодин-I, II, своєрідним *еталоном* для співставлення із нечисленними ранньослов’янськими пам’ятками Південно-Західної Волині та Прикарпаття, слугувало поселення у *Зимному*, що розташоване поблизу м. Володимир-Волинський Волинської обл. [3. С. 106; 4. С. 109–110]. Зважаючи на доволі обширні датуючі матеріали, тогочасне еталонне його визначення, не викликає здивування. На думку дослідника В. Ауліха, на пам’ятці не виявлено предметів, верхня хронологічна межа яких перевищувала б половину VII ст., а нижня – VI ст. А це означає, що верхній горизонт городища (слов’янські нашарування) слід датувати VI–першою половиною VII ст. [3. С. 89]. Поряд з цим, треба вказати, що вже в період дослідження Зимного, Ю. Кухаренко вбачав можливим виділення тут низки артефактів, котрі мали відношення до VIII ст. [17. С. 9], на що доволі різко відреагував В. Ауліх [3. С. 90]. Занижене датування

Зимного у свій час відзначив і О. Айбабін [2]. Загалом, методика дослідження городища не дає можливості віднести його до числа стратифікованих пам'яток. Так, незважаючи на те, що фахівець проводив відлік глибин котлованів житлових споруд від рівня сьогодношньої поверхні та рівня виявлення [3. С. 20–27], розкласти досліджені об'єкти на городищі по фазах, чи хоча б по періодах, не вдалося [3. С. 27–30]. Варте уваги зауваження В. Ауліха, що “протягом тривалого часу після знищення оборонних і житлових споруд все, що залишалося на городищі, в тому числі, й останки його захисників, які загинули разом з ним, підлягало постійному перемішуванню” [3. С. 30]. Зрештою, синхронізації оборонних споруд із забудовою також не було проведено. Віднесення оборонних ліній Зимного до VI–VII ст. є більш ніж умовне. Та й взагалі, ні про яку побудову укріплених поселень та їхнє функціонування в часи міграцій наших предків мова йти не може. На жаль, на цей факт увага не звертається. Умовна стабілізація життя на теренах Волині і Прикарпаття могла відбутися не раніше середини–кінця VII ст. Саме цим часом визначена нижня хронологічна межа культового місця Пліснеського археологічного комплексу [46. С. 19].

Ще однією важливою пам'яткою є поселення у с. *Незвисько* Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. Саме тут, впродовж 1954–1957 рр., Г. Смірнова відкрила десять заглиблених жител із виключно ліпною керамікою, котрі розділила на два етапи. Зокрема, ранню групу жител фахівець відносила до VII ст., а то й дещо ранішого часу, в той час як пізню – до VII–IX ст. [23; 24]. Проти такого датування другої групи житлових споруд у свій час виступав В. Баран. Він виходив із переконання, що керамічні комплекси цього часу Луки Райковецької, Григорівки, Хотомеля та Радванки, звідки наводила аналогії дослідниця, містять як ліпну, так і ранньокружальну кераміку, в той час, коли для жител другої групи Незвиського поселення була притаманна виключно ліпна кераміка. Звертаючись до аналогій із Зимного та Ріпнева-II, В. Баран наголошував, що наразі немає підстав датувати слов'янські житла другої групи Незвиського поселення пізніше VII ст. [4. С. 109–110]. Однак, як виявилось, рацію мала таки Г. Смірнова. Так, опрацьовуючи польову документацію з її розкопок, М. Филипчук звернув особливу увагу на стратиграфічні та планіграфічні спостереження вченої, детальна фіксація якої допомогла досліднику розібратися у динаміці розвитку та в часі функціонування окреслених матеріалів. Залучаючи при цьому аналогії з добре стратифікованих комплексів типу Буківни, М. Филипчук дійшов висновку, що другий етап досліджуваної ділянки селища у Незвиську треба розділити на два асинхронні комплекси: ранній і пізній, що відповідають першій половині–середині VIII та середині VIII–рубежу VIII–IX ст. [44. С. 117–118, 127]. Привертає увагу також доволі якісна сторона формування джерельної бази Г. Смірновою. Вона добре визначала рівні денних поверхонь, які проте, занотовувала лише у польову документацію [44. С. 116–117]. Як бачимо, цей окремий аспект проблеми хронології ранньослов'янських пам'яток демонструє, що розроблення періодизації праязких старожитностей розвивалося у динаміці і його якісне вирішення залежало й продовжує залежати від теорії та методики наукового пошуку.

Коротко підсумовуючи вище викладене зазначимо, що в основу джерельної бази ранньослов'янського часу Південно-Західної Волині, Верхнього, Середнього Подністер'я та Північної Буковини покладено еталонні пам'ятки типу *Зимного, Рашкова-II, III, Теремців, Незвиська* та *Кодина-I, II*. Їхнє вивчення припадає на другий період розвитку археологічної науки – період типологічно-класифікаційних підходів та характеризується відкриттями доволі широких площ (окрім Незвиська), своєрідними теоретичними й методичними прийомами дослідження. З поміж перелічених старожитностей лише на поселенні Кодина-I, II проводився достовірний відбір матеріалів для датування споруд, інколи простежувався рівень, з якого починалося заповнення тих чи інших об'єктів (гіпотетично рівень денної поверхні). В решту випадках спостерігалось насичене перекривання одних заглиблених споруд іншими, наявність котрого добре позначається на відносній стратифікованості комплексу. А це, у свою чергу, дало змогу дослідникам виділити періоди та фази функціонування поселення. Виявлення гіпотетичного рівня денної поверхні було характерним також для Незвиська та Зимного. Проте Незвисько досліджувалося відносно малими площами, а Зимнівська пам'ятка загалом виявилася не стратифікованою. Стосовно інших поселень слід відзначити ведення відліку глибин котлованів об'єктів від рівня сучасної поверхні та материка, переважно без врахування денної поверхні, малодостовірний та недостовірний відбір матеріалів для датування споруд.

Аналіз джерельної бази, сформованої нашими попередниками та відомих в науці інтерпретацій, зовсім не означає, що вони не вирішили низки важливих питань хронології ранньослов'янських старожитностей. Навпаки, видатні фахівці другої половини ХХ ст. (В. Баран, І. Русанова, Г. Смірнова, В. Ауліх, Б. Тимошук) зробили неоціненний внесок у вивчення цієї проблематики. Вони провели *фундаментальні дослідження*, без чого годі було б говорити не лише про проблеми хронології, але й про аспекти періодизації старожитностей третьої чверті I тисячоліття н.е., матеріальну культуру їхніх носіїв взагалі тощо. Віддаючи належне нашим попередникам, вважаємо за доцільне враховувати ті удосконалення теорії і методики наукового пошуку, які з'явилися останнім часом. В першу чергу, йдеться про напрацювання щодо окремих аспектів теорії формування культурного шару, відбір матеріалу за схемою “відкритого типу”, систематизацію артефактів з урахуванням “внутрішніх” та “зовнішніх” груп ознак тощо, на що зараз ще не звертається належна увага.

На наш погляд, вивчення питань, пов'язаних з хронологією та періодизацією пам'яток третьої чверті I тисячоліття н.е., передбачає пошук та дослідження добре збережених поселень пражської культури в регіоні із застосуванням сучасних теоретико-методологічних прийомів. Однак, зважаючи на низку обставин об'єктивного і суб'єктивного характеру, сьогоденні об'єми польових робіт порівняно з 60–80 рр. ХХ ст. є досить незначними. Найближчим часом наблизити їхні масштаби до напрацювань наших попередників наразі буде вкрай важко. І це є великою проблемою в плані поповнення джерельної бази та введення в науковий обіг нових матеріалів, без чого дуже складно уточнити

крайні хронологічні межі культури, встановити періоди та етапи розвитку тощо. Зрештою, ми не повинні наново піднімати й розробляти уже вирішені питання, як кажуть, починати “з нуля”. До того ж, джерельна база з *Кодина-I, II, Незвиська, Рашкова-II, III* містить ще чимало важливих відомостей.

На перших порах розроблення хронології празьких старожитностей можна здійснювати за схемою наведення аналогій “відкритого типу”, запропонованою для райковецьких старожитностей у свій час М. Филипчуком [39. С. 76–77, 134; 45. С. 374]. Її суть полягає у реінтерпретації джерельної бази наших попередників, дотримуючись загальної канви теорії формування культурного шару та інших теоретико-методологічних засад. [39. С. 76–77, 134; 45. С. 374]. Як слушно зазначає дослідник, головними факторами для відновлення відносної стратифікованості поселення виступатимуть: аналіз польової документації дослідників на предмет виявлення рівня денної поверхні (чи інших способів ведення відліку глибин котлованів споруд); вивчення характеру заповнення заглиблених об’єктів і матеріалів, що походять з нього; виявлення зв’язків між керамічними комплексами окремих житлових будівель за формою і функцією структурних елементів останніх. Ми вважаємо, що такий підхід, котрий застосовувався для вивчення матеріалів з райковецьких пам’яток регіону, дозволить уточнити та вияснити низку дискусійних аспектів хронології празьких старожитностей. Тим більше, що суттєвої різниці між пам’ятками празької та райковецької культур не спостерігається, за винятком темпу суспільного розвитку населення і всіх наслідків, котрі з нього випливають.

Поряд із зазначеними, є також низка інших теоретичних та історичних аспектів, які мають важливе значення під час побудови тих чи інших хронологічних схем, але ще не привернули належної уваги дослідників. Мова йде про те, що впродовж V–VII ст. теренами Прикарпаття та Північної Буковини проходили масштабні міграції. Аналіз топографії поселень римського та ранньосередньовічного періодів українського Прикарпаття [25; 26; 27. С. 8–12; 28; 29], закономірності переселенських процесів та рівень освоєння цього регіону [35. С. 73–74, 76–77; 36. С. 44–47; 37] свідчать, що він не був прабатьківщиною носіїв празьких старожитностей перед їхнім розселенням у ранньослов’янський час [38]. Не слід забувати і про наявність матеріалів так званої “нульової фази” празької культури, котрі знаходяться північніше Подністер’я і Південно-Західної Волині [30. С. 7; 47. С. 61 та ін.]. Це має важливе значення для розроблення хронології на базі тих пам’яток, котрі знаходилися на міграційному шляху. Саме такими, на нашу думку, є поселення у Теремцях, Рашкові-II, III, Кодині-I, II та ін. [34. С. 224; 35. С. 65–68; 75–76; 36. С. 37–40]. У V–VII ст. вони заселялися етнічно спорідненими, однак різними мігруючими групами. Наприклад, в Теремцях В. Баран прямо не визнає переривів у заселенні від IV ст. до VI ст., але водночас допускає, якщо вони й були, то настільки незначні в хронологічному відношенні, що за матеріалами розкопок їх не вдається визначити [11. С. 56–57; 12. С. 43–44; 13. С. 44]. Аналіз методики, застосованої під час дослідження пам’ятки, підсилює версію про перериви у розвитку поселення. Дещо схожа ситуація спостерігається й у Рашкові. До речі, В. Баран вважає, що певна части-

на носіїв ранньослов'янських старожитностей селища мігрувала на південь – у Подунав'я [8. С. 170].

Надзвичайно цінні свідчення для підтвердження міграційних процесів на мікрорівні дає аналіз джерельної бази з Рашкова-III. Зокрема, у низці випадків всіх трьох періодів свого функціонування спостерігається лінзоподібний характер заповнення котлованів заглиблених жител (№№ 3, 8, 15, 25, 37, 38, 39, 52, 61, 65), [9. С. 86–87, 88–89, 91, 95–96, 100–101, 105–106, 110, 111], який означає, що на їхнє формування діяли лише природні чинники. І це при тому, що такі житла нерідко знаходилися поблизу “синхронних” споруд окремих періодів (наприклад, житла № 1 і 3, 15 і 16, 25 і 26, 39 і 40 та 41, 61 і 62 та 59 тощо), [9. С. 6, рис. 3, 30, рис. 14]. Таке взаєморозташування синхронних об'єктів в принципі неможливе, адже як показують матеріали Буківни [31], мешканці навколишніх жител (радіус 3–5 м) повинні були б їх закидати після припинення часу їхнього функціонування. Нам достовірно невідомо конкретний характер цих лінзоподібних заповнень, однак наголосимо, що дослідник знімав нашарування до рівня материка, тому зазначений тип заповнення присутній у нижніх та середніх верствах котловану. Нагадаємо, що через відсутність антропогенного впливу перша верства заповнення, товщиною 0,15–0,50 м утворюється внаслідок обвалу та зсувів прямовислих стін котловану, а також змивів з гребеня валоподібного насипу, що його оточує. Вона покриває долівку та піч і формується декілька років, поки краї котловану не задернуються. Наступна верства (товщиною 0,2–0,3 м в центрі та до 0,5 м по краях котловану) формується у відповідності до характеру ґрунтів та часу їхнього ущільнення. Такі процеси тривають близько 50–100 років (рис. 2), [39. С. 69–70; 42. С. 246–247]. Для підтвердження переривів на певній ділянці поселення достатньо і однієї, нижньої лінзоподібної верстви ґрунту. Отже, ці житла не могли відноситися до стаціонарного довготривалого поселення. А значить, ми маємо справу із черговим свідченням міграційних процесів.

Така ж ситуація спостерігається і на поселеннях Кодин-I, II, дослідники яких також визнавали певні перериви у функціонуванні пам'ятки, однак пов'язували їх з екологічним фактором (виснаженням землі, у зв'язку з чим відбувався відхід населення на нове та через деякий час його повернення на попереднє місце), [22. С. 40–41]. Ці судження напевно були спричинені уявленнями І. Русанової та Б. Тимошука про територію Північної Буковини як таку, що знаходилась вдалині від усяких міграцій [22. С. 5].

Подібне розуміння етнокультурних процесів ранньослов'янського часу було цілком нормальним серед тогочасних спеціалістів. Недовговічність поселень третьої чверті I тисячоліття н.е. на теренах лісової та лісостепової зон Є. Горюнов пов'язував виключно з екстенсивним веденням господарства. Навіть писемні дані Прокопія, про те, що, слов'яни часто змінюють місця свого проживання, він інтерпретував, як такі, що підтверджують висловлені ним припущення [16. С. 14–15]. По іншому пояснював недовготривалість існування селищ на території Молдови, тобто в межах Нижнього Подністер'я, І. Рафало-

вич. Він вважав, що такий стан справ був спричинений інтенсивним (переселенським) рухом слов'ян на Балкани [19. С. 6], з чим важко не погодитись.

Перебіг міграційних процесів в Пруто-Дністровському басейні деякі сучасні фахівці подають у спрощеному вигляді. Так на думку І. Гавритухіна, на поселеннях Рашків-III та Лука-Каветчинська можна спостерігати доволі стабільне заселення. Водночас, перериви забудови на селищах Кодин-I, II він пов'язує з активністю слов'янських пересувань у VI ст. [15. С. 84], тобто практично підтверджує позицію І. Русанової та Б. Тимощука. До речі, саме на цей час припадає й перерив у заселенні Тетерівки, на що раніше вказував дослідник [30. С. 7, 18, 28].

На наш погляд, перериви життя на поселеннях у Кодині-I та II, швидше за все пов'язані з міграціями, а самі селища могли виконувати роль, "перевального пункту" на шляху, який вів з р. Прут до р. Сирет. Щільна забудова селищ різночасовими житловими і господарськими спорудами ще не означає, що вони функціонували безперервно (наприклад, стосовно Рашкова-III – див. вище).

Враховуючи наслідки переселенських процесів, які простежуються на матеріалах з Теремців, Рашкова-II, III та Кодина-I, II, годі й сподіватися висхідного розвитку керамічних комплексів, притаманного для спільноти, котра проживала на поселенні постійно. Адже мова буде йти не про внутрішній однолінійний розвиток, а про різні хвилі міграцій вказаними теренами. Ці, а також інші старожитності досліджуваного регіону знаходяться безпосередньо на міграційних шляхах носіїв празької культури [34; 35; 36; 37; 38]. Проте, навіть зараз чимало фахівців продовжують розглядати празькі пам'ятки у статичній, нерідко обмежуючись загальним, спрощеним розумінням перебігу міграцій в регіоні. Це суттєво впливає на визначення хронологічних рамок, періодів, етапів та фаз розвитку не лише окремо взятих поселень, але й на вирішення зазначених питань на регіональному рівні. До того ж, наскільки нам відомо, проблема переселення носіїв празьких старожитностей, зокрема його форми та змісту, а також конкретних шляхів на мікро- та мезорегіональному рівнях, постала зовсім недавно. Але зважаючи на окремі складові цього процесу (поступовий освоюючий рух, спрямований на збереження усталеної структури господарства; короткочасові за обсягом переселення тощо [35. С. 74–75]), можна припустити, що кожна нова хвиля переселенців приходила із своїми знаннями, і ймовірно, своєю технологією виготовлення керамічного посуду, які нелегко розпізнати в силу загального примітивізму тогочасних прийомів гончарної справи та використання місцевих матеріалів.

Звичайно, поступ, хоч і незначний, у виготовленні керамічного посуду можна спостерігати візуально. Традиційне уявлення про еволюцію верхніх частин кухонних горщиків впродовж третьої чверті I тисячоліття н.е. в досліджуваному регіоні, як само собою зрозуміле явище, котре мало би завжди спрацьовувати, поки що теоретично недостатньо обґрунтоване. А запозичення методики стосовно хронології та періодизації райковецьких старожитностей, напрацьованої М. Филипчуком, може бути тільки частковим, оскільки, вона побудована на матеріалах тих пам'яток, у функціонуванні яких немає переривів

у заселенні, тобто її можна застосовувати для етапів чи періодів в розвитку того чи іншого поселення. Нагадаємо, що аналіз керамічного матеріалу, зокрема кухонних горщиків, дослідник починає не з похідної, а з висхідної групи ознак, тобто місця. При цьому, дві групи “зовнішніх” ознак, а саме місце і функція є вже відомі в кожному конкретному випадку. Саме такими даними ми володіємо. А це, своєю чергою, означає, що послідовність аналізу керамічного посуду повинна бути наступною: “М” (місце) → “Ф” (фізика) → “Г” (геометрія) → “С” (семіотика) → “Фк” (функція) → “Ч” (час), [39. С. 88–121].

Так, еволюція форм посуду тісно пов’язана з їхньою функцією. Не буде дискусійним зазначити, що не всі посудини мають таке призначення, котре дозволяє говорити про їхню послідовну видозміну в часі. Більшість дослідників справедливо відзначають незначні зміни форм мисочок, сковорідок, протвинеї тощо. Натомість, еволюція профілювання верхніх частин горщиків (вінець шийки та плічок), лягла в основу виокремлення типів, підтипів, варіантів тощо. Типологію кераміки з Кодина-I, II І. Русанова і Б. Тимошук здійснили згідно принципів, які вже застосовувалися ними для опрацювання посуду другої половини I тисячоліття н.е., проте з деякими уточненнями. Так, більшою мірою ніж раніше, деталізовані форми вінця. На думку дослідників, це дозволяє порівнювати матеріали з різних пам’яток та комплексів. За формою та пропорціями тулуба весь посуд розділено на типи. При цьому враховуються відношення висоти найбільшого розширення (Н1) до висоти посудини (Н) та діаметру найбільшого розширення (Д3) до діаметра горла (Д2). Залежно від висоти посудини і величини її дна та горла, в межах типів дослідники виділяють підтипи. Під час цього застосовуються пропорції розмірів дна (Д4) та горла (Д2) та діаметра найбільшого розширення (Д3) і висоти до найбільшого розширення (Н1). За верхньою частиною посудини (величиною та ступенем відхилення шийки, формою плічок) визначаються варіанти, а за формою вінця – підваріанти [22. С. 11], (рис. 5). На основі стратифікації об’єктів в межах окремих комплексів та наведеної схеми розроблена не лише хронологія пам’ятки, але й визначено періоди та фази її розвитку [22. С. 11–14]. Не вдаючись до глибокого аналізу засад, обраних І. Русановою та Б. Тимошуком для систематизації керамічного посуду, хочемо звернути увагу на два дуже важливі моменти: функцію горщиків, віднесених до того чи іншого типу, підтипу, варіанту тощо та співвідношення форми і розмірів кухонних горщиків з параметрами опалювального пристрою, тобто пічкою-кам’яною.

Не всі горщики I типу з поселень Кодина-I, II призначалися для приготування їжі. Іншими словами до нього віднесено різнофункціональні горщики, що суперечить зазначеним вище міркуванням. Стосовно типології, яку напруцював В. Баран, то тут ситуація дещо складніша. Вчений розділив усі наявні на поселеннях Рашків-II, III керамічні горщики на шість типів. Навіть на перший погляд, серед них присутні явно різнофункціональні посудини. В той же час дослідник зазначає, що всі горщики незалежно від того, до якого типу вони відносяться, поділяються на варіанти, на основі чого й ґрунтується типологія (рис. 6), [9. С. 11–15; 48. С. 79–87]. Отже, представлені схеми розвитку верхніх

частин посудин можуть зовсім і не свідчити про хронологічну еволюцію одних і тих самих горщиків, оскільки така “еволюція” спостерігалася сумарно на різнофункціональних посудинах. Навіть доволі подібні за формою горщики можуть і не використовуватися для приготування їжі. Сказане зовсім не означає, що ми категорично відкидаємо можливість самої еволюції горщиків у найбільш широкому розумінні. Проте, лише систематизація монофункціональних посудин, в нашому випадку кухонних горщиків, котра базується на добре стратифікованих комплексах і залучення інших факторів, може скласти підґрунтя хронології та періодизації празьких пам’яток. Серед інших факторів головне місце посідає бінарна взаємозалежність форм та розмірів кухонних горщиків з параметрами опалювального пристрою.

Наприклад, зміни верхніх частин кухонних горщиків, їхніх параметрів, профілювань, удосконалення текстури керамічного тіста, котрі досить добре спостерігаються протягом VIII–середини XIII ст. цілком впливають із змін опалювальних пристроїв – від печей-кам’янок до глинобитних і купольних. В той же час, горщики іншого призначення (наприклад, для зберігання рідких та сипучих матеріалів тощо) позбавлені подібних тісних бінарних зв’язків з печами-кам’янками.

Починаючи з середини I тисячоліття н.е. опалювальним пристроєм в заглиблених житлах празько-корчацької, райковецької та впродовж I періоду давньоруської культур в регіоні Прикарпаття була піч-кам’янка. Як правило, під час розкопок ми отримуємо значною мірою поруйновані опалювальні пристрої. Лише в декількох випадках вони збереглися практично повністю. Цікаві судження у плані співвідношення кухонних горщиків, опалювальних пристроїв та житлових споруд висловлює М. Филипчук. Згідно вченого: “Аналіз досліджених печей показує, що обігрівна площа завжди була прямопропорційна об’єму жител. Вона становить від 2,80 до 4,00 м², а об’єм приміщень – 18–28 м³, тобто один квадратний метр нагрівав від 6 до 8 м³ простору домівки. При пропорційній зміні об’єму споруди та печей-кам’янок висота останніх залишається незмінною, близько 0,60–0,65 м. Це зумовлено другою особливістю їхнього призначення – приготуванням їжі. Під час детального аналізу висоти печей-кам’янок та горщиків для приготування їжі виявилось, що ці величини є взаємовпливові. Середня висота кухонних горщиків досягає 26–30 см, а найбільше розширення тулуба припадає на 2/3 частину. Під час приготування їжі вони опускалися крізь спеціальний отвір куполу печі так, що дно було віддалене від площини череня на 40–45 см. А саме на цю висоту й припадає максимальний коефіцієнт корисної дії вогню в досліджених опалювальних камерах. Іншими словами, висота печі завжди відповідала розмірам і формі кухонного посуду. До речі, ця закономірність добре простежується і зараз на етнографічних матеріалах регіону” [39. С. 86–87]. Виходячи із зазначеного, ми можемо констатувати, що пропорції кухонних горщиків тривалий час були практично незмінними. Максимальне розширення тулуба припадає на 2/3 загальної висоти. Як слушно зазначають практично всі дослідники, зміни торкнулися верхньої частини цієї

групи посуду: плічок, шийки, вінець – за параметрами яких розроблені типологічні схеми.

Проте, як показують навіть поверхневі спостереження, поступові зміни у виготовленні горщиків для приготування їжі спостерігаються не лише в їх формі (що звісно немаловажливо), але й у текстурі керамічного тіста та технології випалу. На важливість технологічної сторони виготовлення кераміки для її наукового опрацювання ще 60 років тому вказував А. Августиннік [1]. На жаль, фахівці, що займаються празькими старожитностями, ще не звернули на це достатньої уваги. Звичайно, вони теж розглядають групи ознак фізики, проте дуже узагальнено, що не дає можливості простеження часових фіксованих змін у текстурі керамічного тіста. Зважаючи на вище окреслене, можна дійти наступного висновку: типологія керамічних комплексів буде віддзеркалювати хронологічний аспект і відображати реалії історичного розвитку лише в тому випадку, коли поряд із достовірним відбором матеріалу для датування споруд досліджуваних пам'яток будуть максимально враховані всі ознаки “внутрішніх” груп артефактів: “Ф” (фізика); “Г” (геометрія); “С” (семіотика). Безперечно, впродовж тих чи інших етапів чи на віть періодів, поряд з відносним прогресом в межах тієї чи іншої групи ознак, спостерігатимуться незначні або доволі значні застої чи короткочасові регresi.

Звернімося однак до керамічних матеріалів Кодина-I, II – найбільш якісно досліджених поселень регіону. Зокрема, розробляючи їхню типологію І. Русанова і Б. Тимошук виділили тип I посудин, специфічний для кераміки празької та райковецької культур (рис. 4). Це були горшки, що розширювалися у верхній частині тулуба і звужувалися біля дна та горла. Дослідники розділили ці посудини на шість підтипів; за ступенем відігнутості шийки і форми плеча посудини I типу діляться на варіанти; за формою вінця на варіанти (див. рис. 5). Саме на основі цієї схеми й розроблені типологічні та хронологічні побудови дослідників [22. С. 11–14]. Дещо заглиблюючись у ці питання зустрічаємося з неабиякою проблемою. Не всі горшки типу I призначалися для приготування їжі. Отже, тип I посуду побудований із різнофункціональних горщиків – а це суперечить вище висловленим міркуванням. Стосовно типології В. Барана, то тут ситуація дещо складніша. Зокрема, археолог розділив усі наявні на поселеннях Рашків-II, III керамічні горщики на шість типів. Навіть на перший погляд, серед них були присутні явно різнофункціональні посудини. Натомість, сам дослідник зазначає, що всі горщики незалежно від того, до якого типу вони відносяться, розділяються на варіанти, на основі чого й ґрунтується уся типологія вченого (див. рис. 6), [9. С. 11–15; 48. С. 79–87]. Отже, наявні схеми розвитку верхніх частин посудин можуть зовсім і не свідчити про хронологічну еволюцію одних і тих самих горщиків. Оскільки така “еволюція” спостерігалася сумарно на різнофункціональних посудинах. Навіть доволі схожі за формою горщики можуть і не використовуватися для приготування їжі. Сказане зовсім не означає, що ми категорично відкидаємо можливість самої еволюції горщиків (у найбільш широкому розумінні). Однак, проблема хронологічного членування

керамічних комплексів, як опора періодизації празьких пам'яток, наразі не є вирішеною достатньою мірою.

Отже, хронологія та періодизація празьких старожитностей Південно-Західної Волині та українського Прикарпаття є однією з найбільш складних та дискусійних проблем слов'янської археології. Її вирішення лежить у площині теорії і методики наукового пошуку та потребує достовірно відібраних матеріалів з добре (абсолютно) стратифікованих поселень. В той же час, наявна джерельна база сформована внаслідок застосування неоднакових підходів, котрі інколи навіть унеможливають її реінтерпретацію. Тому першочерговим завданням у вирішенні цієї проблеми зараз є пошук та дослідження довготривалих непорушених пам'яток празького типу. На жаль, зважаючи на об'єктивні й суб'єктивні причини, сьогоднішні темпи та масштаби розкопок таких старожитностей далекі від тих, котрі проводилися ще чотири десятиліття тому. Зрештою, джерельна база поселень Кодин-I, II, Незвисько, Рашків-II, III ще далеко не вичерпала своїх можливостей. Детальна робота над сформованими фондowymi колекціями, опрацювання польової документації, опублікованих праць, дає ґрунт для застосування схеми наведення аналогій відкритого типу. Такий спосіб, запозичений із методики реінтерпретацій матеріалів райковецьких старожитностей, дозволяє на перших порах сформулювати більш конкретне уявлення про хронологію керамічних комплексів празьких селищ. Згодом, ці напрацювання можна буде співставити із матеріалами добре стратифікованих (у майбутньому) пам'яток.

Поряд з цим, під час побудови типологій керамічних виробів празької культури регіону, слід враховувати її динамічний характер, що зумовлений міграціями слов'ян (в даному випадку, перш за все, на південь). Цілком можливо, що висхідного розвитку керамічних комплексів може й не спостерігатися. Не слід забувати і той факт, що наявні нині хронологічні схеми розвитку кераміки в своїй основі мають ідею еволюції вінець, верхніх частин горщиків одного, або кількох типів. Однак, неважко зауважити, що навіть коли мова йде про один тип горщиків, на базі котрого розглядається видозміна вінець, еволюція верхніх його частин, то сюди ввійшли явно різнофункціональні посудини. На наше переконання, ознаки “внутрішніх” груп кухонних горщиків віддзеркалюють впродовж тих чи інших етапів чи навіть періодів відносний прогрес, доволі значні застої чи короткочасові регреси. Базуючись на добре стратифікованих комплексах, завдяки чому ми отримуємо групу “зовнішніх” ознак “М”, тобто місця (“висхідні” ознаки) та послідовно залучаючи ознаки “внутрішніх” груп (“Ф”, “Т”, “С”) можна вирішити чимало дискусійних питань хронології та періодизації старожитностей празько-корчацької культури не лише в українському Прикарпатті і Південно-Західній Волині, але й в суміжних регіонах.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Августинник А. Й.* К вопросу о методике исследования древней керамики // КСИА. 1956. – Вып. 64. – С. 149–156.
1. *Айбабин А. И.* Рец. на працю Ауліха В. В. “Зимнівське городище” // СА. – 1975. – № 2. – С. 309–313.
2. *Ауліх В. В.* Зимнівське городище – слов’янська пам’ятка VI–VII ст. н.е. в Західній Волині. – К., 1972.
3. *Баран В. Д.* Ранньослов’янські пам’ятки Верхнього Подністров’я і Південно-Західної Волині // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 95–114.
4. *Баран В. Д., Магомедов Б. В.* Исследование славянских поселений у с. Рашков // АО 1975 г. – 1976. – С. 300–301.
5. *Баран В.* Исследования славянских поселений в с. Рашков на Днестре в 1976 г. // АО 1976 г. – 1977. – С. 77–85.
6. *Баран В. Д.* Исследование поселения у с. Теремцы // АО 1979 г. – 1980. – С. 251.
7. *Баран В. Д.* Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). – К., 1981.
8. *Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., 1988.
9. *Баран В. Д.* Давні слов’яни. – К., 1998.
10. *Баран В. Д.* Слов’янське поселення середини I тис. н.е. у с. Теремці – перехідна пам’ятка від черняхівської до пражко-корчацької культури // Зб. наук. праць науково-дослідного інституту українознавства. – 2007. – Т. XV. – С. 50–69.
11. *Баран В. Д.* Слов’янське поселення I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. – К., 2008.
12. *Баран В. Д.* Слов’янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі // Вісник Інституту археології. – 2008. – Вип. 3. – С. 38–67.
13. *Брюсов А. Я.* Некоторые теоретические основы хронологии неолита // СА – 1953. – Т. XVIII. – С. 13–48.
14. *Гавришук І. О.* Начало великого славянского расселения на юг и запад // Археологічні студії. – 2000. – №1. – С. 72–90.
15. *Горюнов Э. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л., 1981.
16. *Кухаренко Ю. В.* Средневековые памятники Полесья // САИ. – 1961. – Вып. Е1-57.
17. *Ляпушкин И. И.* Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. – Л., 1968.
18. *Рафалович. И. А.* Славяне VI–IX вв. в Молдавии: Автореф. ... канд. ист. н. – М., 1968.
19. *Русанова И. П.* Славянские древности VI–IX вв. между Днестром и Западным Бугом – М., 1973.
20. *Русанова И. П.* Славянские древности VI–VII вв. – М., 1976.
21. *Русанова И. П., Тимоцук Б. А.* Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984.
22. *Смирнова Г. І.* Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 98–101.
23. *Смирнова Г. И.* Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // Památky Archeologicke. – 1960. – Rocnik LI. – Cislo I. – S. 222–239.

24. *Стеблій Н.* Топографія поселень Верхнього Попруття і Верхнього Подністров'я в другій чверті I тис. н.е. (постановка проблеми) // *Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.* – Чернівці, 2000. – С. 238–241.
25. *Стеблій Н.* Деякі аспекти господарської моделі черняхівського населення (за матеріалами поселення Ріпнів-II) // *Нові технології в археології.* – Київ; Львів, 2002. – С. 251–263.
26. *Стеблій Н. Я.* Система заселення Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття у III–VII ст. н.е. (за даними археології): Автореф. ... канд. іст. н. – К., 2007.
27. *Стеблій Н. Я.* Система заселення Верхнього Подністер'я і Верхнього Попруття у III–IV ст. н.е. (за матеріалами черняхівської культури) // *Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники.* – Львів; Винники, 2009. – Вип. 2. – С. 25–38.
28. *Стеблій Н.* Система заселення Дністро-Прутського межиріччя у III–VII ст. н.е. // *Тези міжн. наук. конф. "Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя".* – Чернівці, 2009. – С. 67–68.
29. *Томашевский А. П. Гавритухин И. О.* Славянское поселение Тетеревка-I. – К., 1992.
30. *Томенчук Б., Филипчук М.* Буківна – літописний Бикoven на Дністрі. – Івано-Франківськ, 2001.
31. *Тимошук Б. А., Кулиниченко Л. Г.* Кодын – славянское поселение переходного периода // *АО 1971 г. – 1972.* – С. 368–369.
32. *Тимошук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
33. *Филипчук А.* Про міграційні процеси слов'ян в ранньому середньовіччі (за матеріалами поселень V–VII ст. українського Прикарпаття) // *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матер. VII міжн. студ. наук. археол. конф.* – Чернігів, 2008. – С. 222–225.
34. *Филипчук А.* Міграційні процеси слов'ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер'ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень) // *Вісник інституту археології.* – 2010. – Вип. 5. – С. 61–83.
35. *Филипчук А.* Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього та Середнього Подністров'я в контексті міграційних процесів // *Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники.* – Львів; Винники, 2011. – Вип. 4. – С. 35–51.
36. *Филипчук А.* Про деякі аспекти заселення українського Прикарпаття носіями старожитностей празького типу // *"Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи". Матер. X міжн. студ. наук. археол. конф.* – Чернігів, 2011. – С. 200–203.
37. *Филипчук А.* "Прикарпатська" прабатьківщина слов'ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. (у світлі нових досліджень) // *Вісник Інституту археології.* – 2011. – Вип. 5. – С. 52–61.
38. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті: Дис. ... канд. іст. н. – К., 1996.
39. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті: Автореф. ... канд. іст. н. – К., 1996.
40. *Филипчук М.* Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей українського Прикарпаття // *Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.* – Чернівці, 2000. – С. 36–46.
41. *Филипчук М. А.* Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті // *Археологічні студії.* – 2000. – № 1. – С. 249–261.
42. *Филипчук М., Милян Т.* Деякі аспекти формування археологічних джерел (за матеріалами Райковецької культури в українському Прикарпатті) // *Нові технології в археології.* – Київ; Львів, 2002. – С. 36–51.

43. *Филипчук М. А.* Керамічний посуд з поселень Райковецької культури українського Прикарпаття (проблеми хронології і періодизації) // *Carpatica – Карпатика*. – 2005. – Вип. 33. Давнина і сучасність. – С. 110–131.
44. *Филипчук М.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // *Вісник інституту археології*. – 2008. – Вип. 3. – С. 68–135.
45. *Филипчук М.* Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2010 р. // Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.
46. *Шовкопляс А. М., Гавритухин И. О.* Комплексы пражской культуры с Оболены и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак // *КСИА*. – № 208. – С. 52–62.
47. *Baran V. D.* Die frühslawische Siedlung von Raškov, Ukraine // *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden archäologie*. – Mainz am Rhein. – 1986. – Band 8 – S. 73–175.

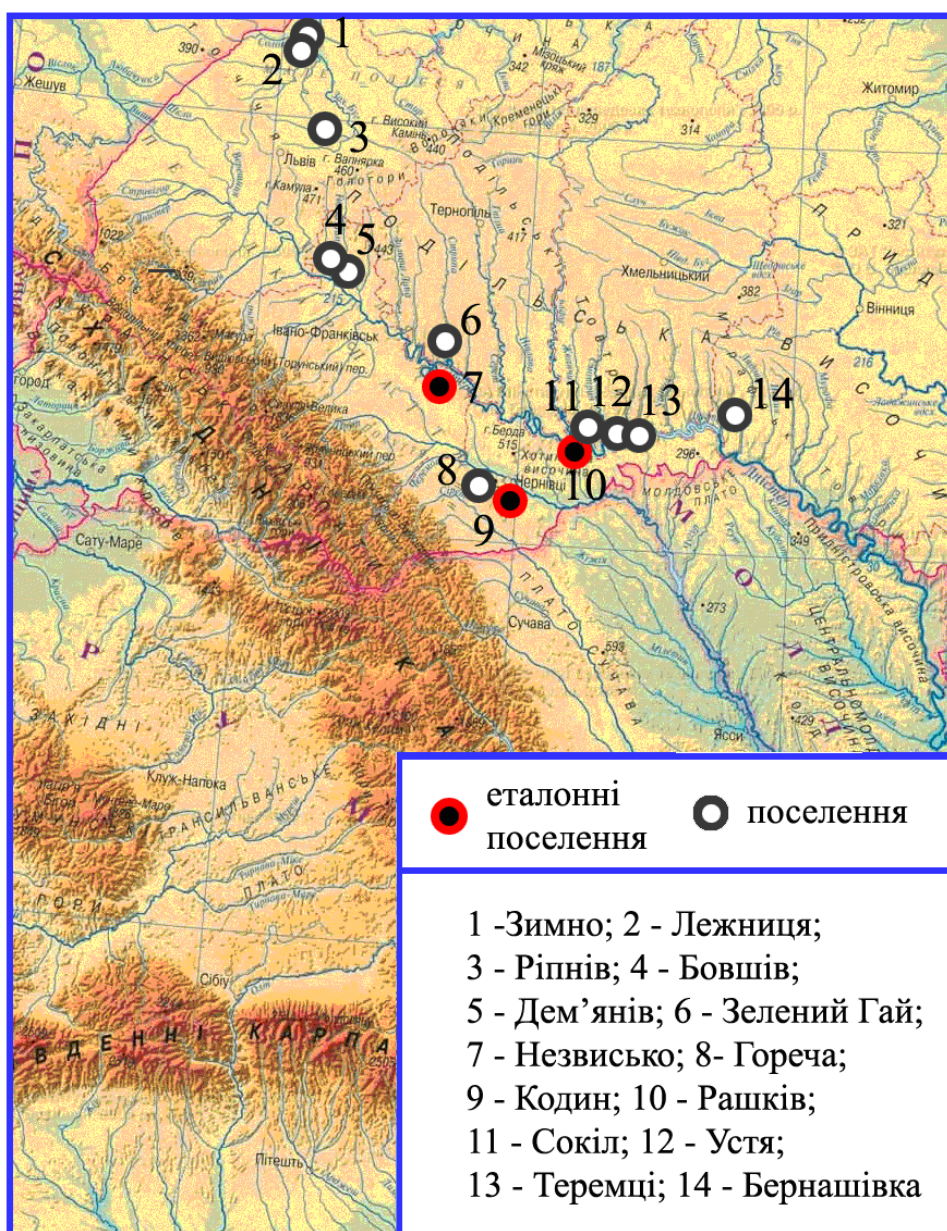

Рис. 1. Картохема розташування еталонних пам'яток пражської культури Південно-Західної Волині та українського Прикарпаття на фоні інших досліджених поселень регіону.

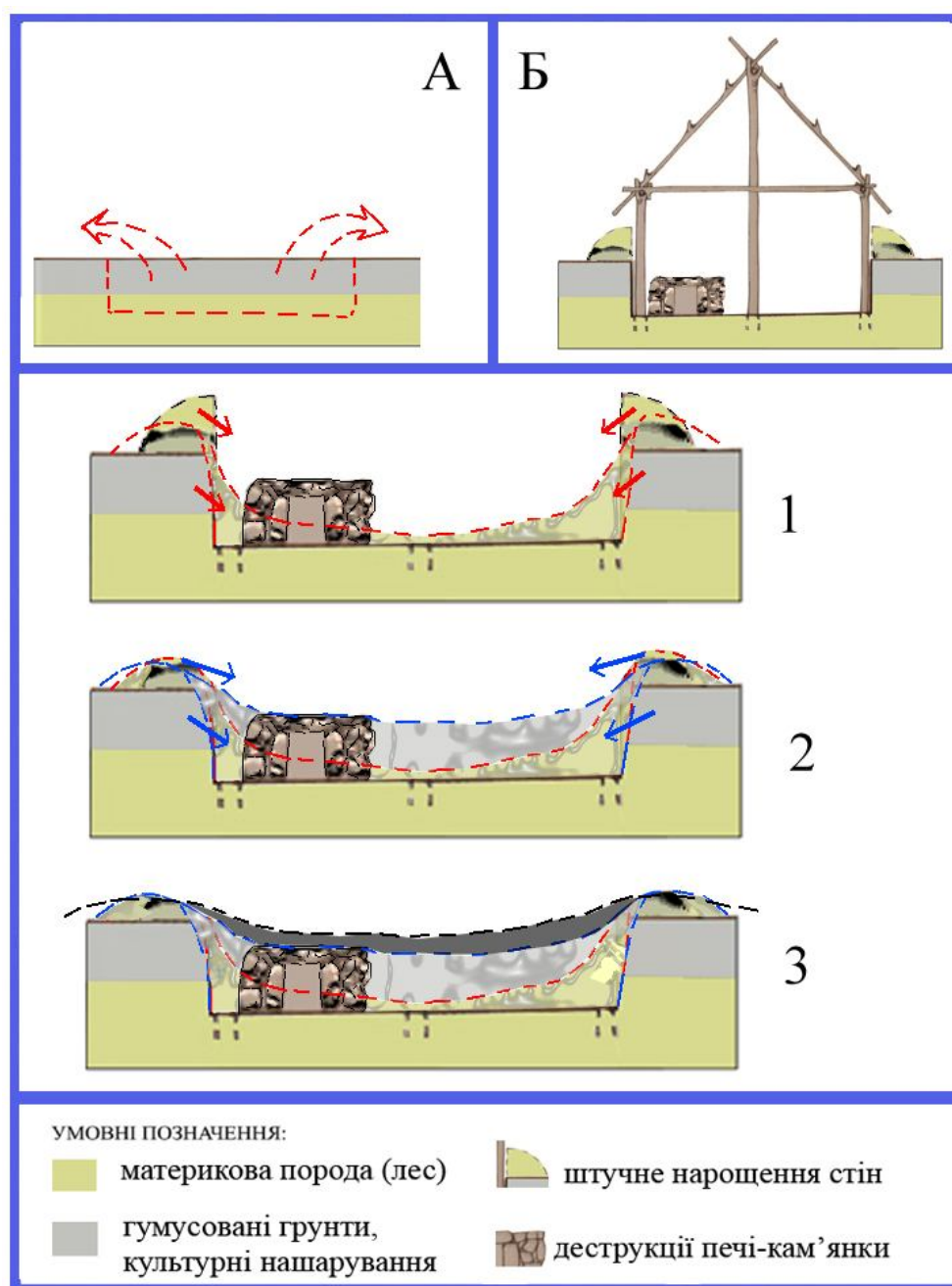

Рис. 2. Етапи формування культурного шару в котлованах заглиблених жител природним шляхом (за М. Филипчуком, доопрацьовано А. Филипчуком).

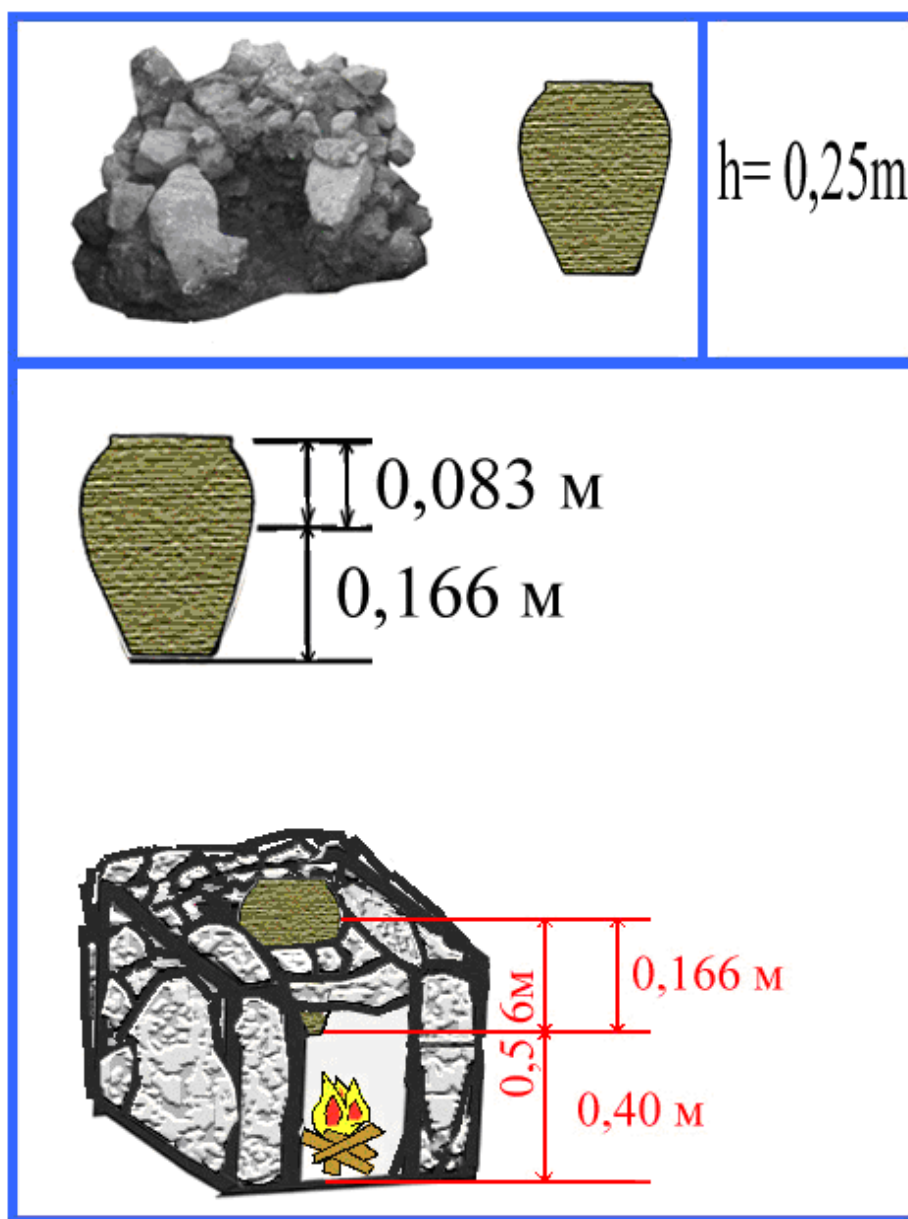

Рис. 3. Бінарна взаємозалежність опалювального пристрою (печі-кам'янки) та горщика для приготування їжі /максимальний ККД вогню під час приготування їжі буде встановлений при відстані $0,40 \pm 0,05\text{ м}$ від джерела вогню до дна горщика; подано розрахунки для посудини висотою $0,25\text{ м}$ (за М. Филипчуком, доопрацьовано А. Филипчуком).

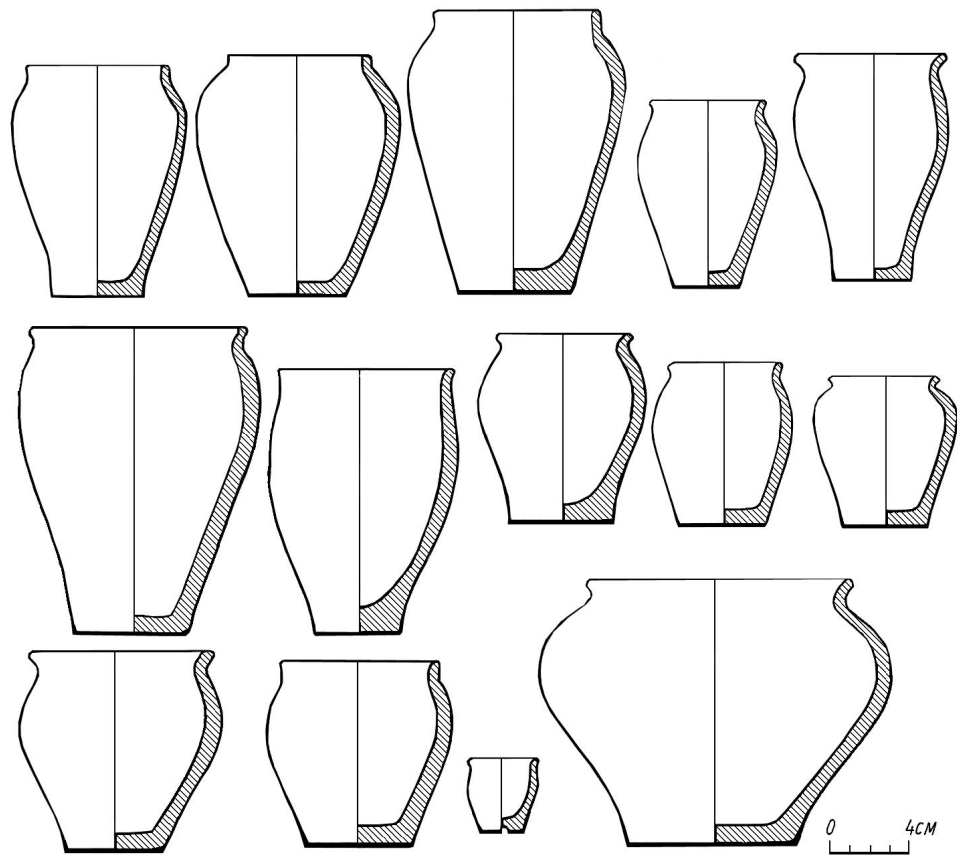

Рис. 4. Горщики I типу із Кодина-I, II, (за І. Русановою та Б. Тимощуком).

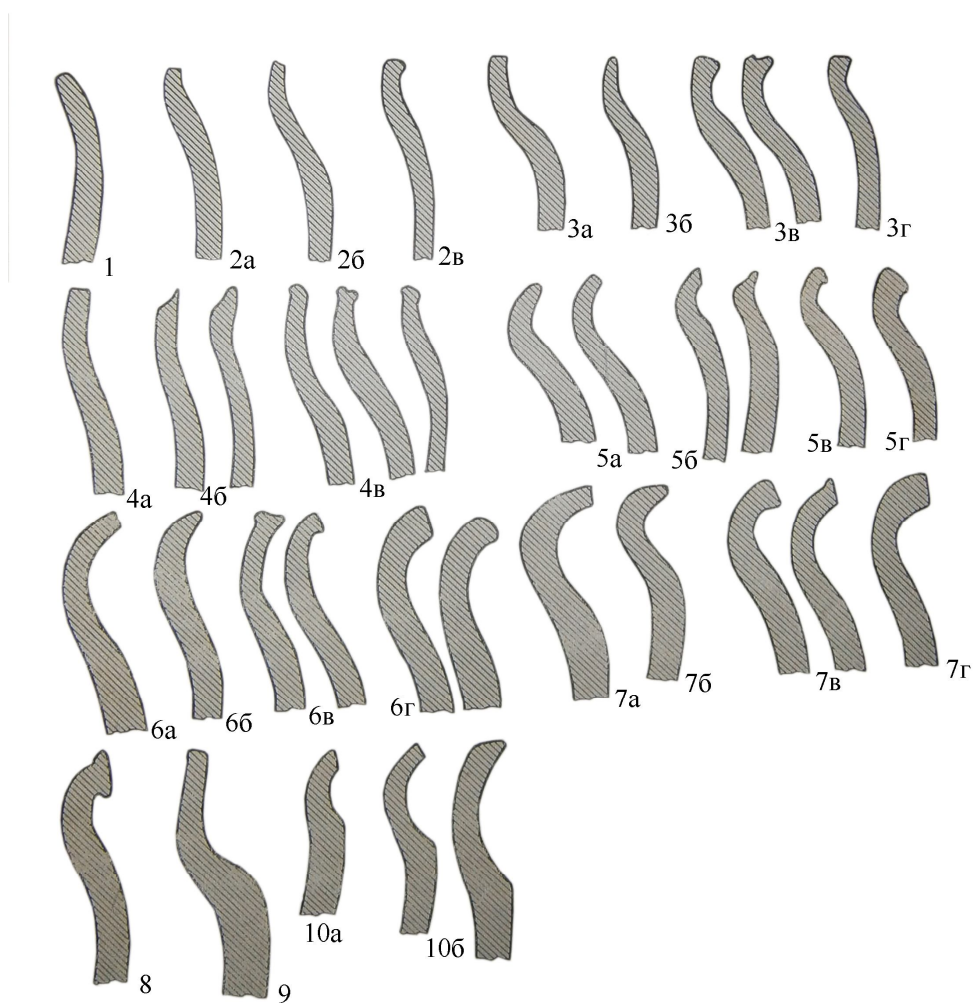

Рис. 5. Варіанти горщиків І типу із Кодина-I, II (за І. Русановою та Б. Тимошуком).

Типи		Варіанти				
		1	2	3	4	5
I	A					
	Б					
II						
III						
IV						
V						
VI						

Рис. 6. Типи та варіанти горщиків із Рашкова-II, III (за В. Бараном).

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ХРОНОЛОГИИ ПРАЖСКИХ ДРЕВНОСТЕЙ
ЮГО-ЗАПАДНОЙ ВОЛЫНИ И УКРАИНСКОГО ПРИКАРПАТЯ****А. М. Фылыпчук***Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000*

В статье под теоретико-методологическим углом зрения рассмотрены отдельные аспекты хронологии и периодизации пражских древностей Юго-Западной Волыни и украинского Прикарпатья. Особое внимание обращено на методику формирования источниковедческой базы эталонных поселений региона. Проанализировано теоретические основы главных, бытующих сегодня, типологий керамических комплексов и предлагаются некоторые коррективы в процесс их разработки.

Ключевые слова: Зымно, Рашкив, Теремцы, Незвиско, Кодын, пражская культура, керамика, периодизация, хронология, теория, методика, типология.

**CERTAIN CHRONOLOGICAL ASPECTS OF PRAHA ANTIQUITIES OF
SOUTHWESTERN VOLYN AND UKRAINIAN PRE-CARPATHIANS****A. Fylypchuk***Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000*

The article examines from theoretical and methodological view certain aspects of chronology and periodization of Praha antiquities in Southwestern Volyn and Ukrainian Pre-Carpathians. The methodology of sources base elaboration regarding standard dwellings in the region is discussed. Theoretical bases of major existing typologies of ceramic complexes are examined and some corrections to the compilation process are suggested.

Key words: Zymno, Rashkiv, Teremtsi, Nezvyisko, Kodyn, Praha culture, ceramics, periodization, chronology, theory, methodology, typology.

Стаття надійшла до редколегії 14. 04. 2012

Прийнята до друку 27. 04. 2012

УДК 904 : 664.66 : 902.6(477=16)

ДО ПИТАННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ МОМЕНТУ ПОЯВИ ВЧИНЕНОГО (ЗАКВАШЕНОГО) ХЛІБА У СЛОВ'ЯН НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

А. В. Зюбровський

*Інститут Народознавства Національної академії наук України
пр. Свободи, 15, Львів, 79000*

Проаналізовано думки та різні підходи до встановлення часу появи чи запозичення слов'янами вчиненого хліба. Вказано на необхідні чинники, які сприяли виникненню та поширенню цього виду печива.

Ключові слова: слов'яни, зернотерка, ручний млин, хліб, закваска.

Набагато пізнішим явищем, аніж прісний (зазначимо, що він відомий жителям Європи ще з доби неоліту і бронзи [5. С. 205], є кислий хліб (вчинений). Момент його появи відноситься до періоду слов'янської спільності. Проте питання стосовно встановлення вужчих часових рамок залишається відкритим. Думки з цього приводу розходяться:

А. Фішер констатував, що випікання кислого хліба було відоме у Київській Русі вже в XI ст. і прийшло до слов'ян із римською культурою [11. С. 38]; аналогічно вважав і Хв. Вовк [3. С. 85].

Л. Нідерле висловив думку, що хліб (прісний) був відомий слов'янам на початку н.е., а від готів в III–IV ст. вони запозичили, гіпотетично, заквашений хліб, разом із терміном для його назви [7. С. 200]; приблизно так само вважав і К. Мошинський, відносячи період запозичення до середини I тисячоліття н.е. [12. С. 276].

Л. Артюх стверджує існування печеного хліба вже в VI–VII ст. н.е., а кислого, зокрема, за писемними джерелами, на зламі I і II тисячоліть н.е. [1. С. 45–47].

Про побутування в Київській Русі періоду XI–XII ст. кислого хліба писав В. Довженко [6. С. 161–162].

М. Сумцов, вважав, що винайдення заквашеного тіста відбулося внаслідок ферментації залишків тіста від попередньої випічки, яке в неочищеній ємності бродить і перетворюється в закваску [9. С. 27]; стосовно часу такого винаходу у слов'ян вчений не писав нічого.

Зважаючи на вище сказане, ми вважаємо, що необхідною умовою виникнення закваски для хліба було побутування “пikної” діжі бондарного виготовлення. Це пов'язано з тим, що між окремими сегментами діжі залишались проміжки, куди потрапляли залишки тіста, в яких, власне, і оселялись дріжджові бактерії. Необхідною умовою процесу ферментації є також дотримання певного рівня вологості. Власне, діжа забезпечувала і цю умову, оскільки її слід було зберігати зволоженою, щоб вона не розсихалась. Корито не

володіло необхідними характеристиками для виникнення у ньому процесу ферментації: воно було видовбане і гладко вироблене, тому його легше було вичистити від залишків тіста, на відміну від діжі. Крім того, ночви не потребували зберігання у вологості. Корито ж було неглибокою відкритою посудиною, а діжка – закритим, порівняно досить глибоким начинням, що забезпечувало збереження в ній своєрідної мікрофлори. Для виникнення необхідної ферментованої закваски потрібно було виготовляти тісто відповідної якості, тобто володіти необхідними засобами переробки зерна. Вважаємо, що виготовлена на зернотерці борошняно-зернова маса не була придатною для виготовлення кислого хліба. Необхідним засобом для вироблення відносно якісного борошна були ручні ротаційні жорна, значне поширення яких спостерігається у слов'ян із середини I тисячоліття н.е. [2. С. 93]. Приблизно в цей час поширюється посуд бондарної роботи. Рештки ж ручного млина знайдені під час розкопок Буківнянського селища VIII ст. н.е. (Прикарпаття) [10. С. 61]. Отже, можемо говорити про появу вчиненого хліба у слов'ян у період не раніше середини I тисячоліття н.е., найвірогідніше протягом V–VII ст.

Стосовно жорен та їх побутування на території України, зазначимо, що перші письмові згадки про них є у “Повісті временних літ”. Нестор літописець зазначав, що “крупяше жито и своима руками змълъ” [8. С. 124]. До речі, у схожій вербальній формі процес помолу на жорнах висловлювали поліщуки: “у руці змалола” [13. С. 68]. У Центральних областях України вже у XIX ст. жорна існували як реліктове явище. Ними користувались лише в окремих випадках, задовольняючи незначні господарські потреби [5. С. 367]. Так, на початку XX ст. на жорнах мололи сіль, а борошно – лише в екстрених випадках [11. С. 36]. Проте в гірських районах [5. С. 367] й у віддалених місцевостях Полісся [13. С. 68] їх, зважаючи на тяжке соціально-економічне становище та патріархальний уклад життя, використовували до кінця першої третини–середини XX ст. За повідомленнями респондентів, жорнами активно користувались в період Другої Світової війни, оскільки млини було зачинено чи зруйновано (на Волині, зокрема)*.

Виготовлення кислого хліба було значним технологічним поступом світової культури загалом. Його смакові та поживно-харчові якості значно переважали над тими, які мало прісне печиво.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Артюх Л. Ф.* Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1977.
2. *Баран В. Д., Козак Д. Н., Тертиловський Р. В.* Походження слов'ян. – К., 1991.

* 4.06.2010 с. Сошище Шумського р-ну Мотря Іванівна Дігтярук, 1916 р. народження, місце народження – с. Залісці, в с. Сошище переселилась в 1935 р. (82); 2.06.2010 с. Обич Шумського р-ну Віра Прокопівна Гаврилюк, дата народження – 4 грудня 1929 р., місцева, освіта – 5 класів (18–19).

3. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Вовк Хв. Студії з української та антропології. – К., 1995. – С. 118–120.
4. Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат. – К., 1979.
5. Гонтар Т. О. Харчування // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987.
6. Довженко В. Землеробство древньої Русі до XIII століття. – К, 1961.
7. Нидерле Л. Славянские древности. – М., 2000.
8. Скурятівський В. Т. Берегиня: Художні оповіді, новели. – К., 1988.
9. Сумцов Н. О. Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ. – Харьковъ, 1885.
10. Филипчук М. Державотворчі процеси в українському Прикарпатті у VIII–X ст. // Вісник Інституту археології. – 2006. – Вип 1. – С. 58–70.
11. Fischer A. Rusini. Zarys etnografji Rusi. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1928.
12. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. – Kraków, 1929. – Т. I: Kultura materialna.
13. Moszyński K. Polesie Wschodnie. – Warszawa, 1928.

К ВОПРОСУ ОБ УСТАНОВЛЕНИИ ВРЕМЕНИ ПОЯВЛЕНИЯ ЗАКВАШЕНОГО ХЛЕБА У СЛАВЯН НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

А. В. Зюбровский

*Институт Народоведения Национальной академии наук Украины
пр. Свободы, 15, Львов, 79000*

Проанализованы мысли и разные подходы к установлению времени появления заквашеного хлеба у славян. Указано на необходимые факторы, которые способствовали появлению и распространению этой выпечки.

Ключевые слова: славяне, зернотерка, ручная мельница, закваска, хлеб.

TO THE QUESTION FOR THE MOMENT OF THE APPEARANCE OF SOUR BREAD AT THE SLAVIC TRIBES ON THE TERRITORY OF UKRAINE

A. Zyubrowsky

*The Institute of Ethnology of National Academy of sciences of Ukraine
Svobody Pr, 15, Lviv, 79000*

At the paper author analyses different thoughts about the moment of appearance or of sour bread at the Slavic tribes, or the period of its assimilation. Also the author indicates the mainly important conditions for appearance of this type of bakery.

Key words: Slavs, grain graters, hand mill, bread, sourdough

Стаття надійшла до редколегії 09. 03. 2012

Прийнята до друку 27. 04. 2012

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

УДК 904–051(477) В. Щербаківський] : 930.253

АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ ОСОБИСТОГО НАУКОВОГО АРХІВУ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО

А. Д. Франко, О. О. Франко

**Інститут Івана Франка Національної академії наук України
пл. Міцкевича 5, м. Львів, 79000*

***Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів, 79000*

Проаналізовано матеріали особистого архіву видатного українського археолога, етнолог, музеєзнавця та мистецтвознавця народної сакральної архітектури, одного із фундаторів Національного музею у Львові, викладача і проректора Українського вільного університету у Празі, першого ректора УВУ у Мюнхені Вадима Михайловича Щербаківського (1876–1957), який зберігається в Державному архіві у Празі (Чехія, “Statni ustredni archiv v Praze”, ф. 1252, Український музей. Карт. 16, 69–78, 81, 82, 92). Документи фонду є цінним джерелом з історії розвитку археологічної, етнологічної та інших наук кінця XIX–першої половини XX ст.

Ключові слова: В. Щербаківський, архів, археологія України, народна архітектура, етнологія.

Вадим Михайлович Щербаківський (17.03.1876–18.01.1957) – видатний український вчений: археолог, етнограф, мистецтвознавець, музеєзнавець та громадський діяч, був дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка, одним із фундаторів Національного музею у Львові, Природничо-історичного музею земства та Народного музею Полтави. В 1917 р. українським урядом був обраний комісаром з охорони пам’яток. З 1922 р. він професор, а згодом проректор Українського вільного університету у Празі та перший ректор УВУ у Мюнхені (1945–1947).

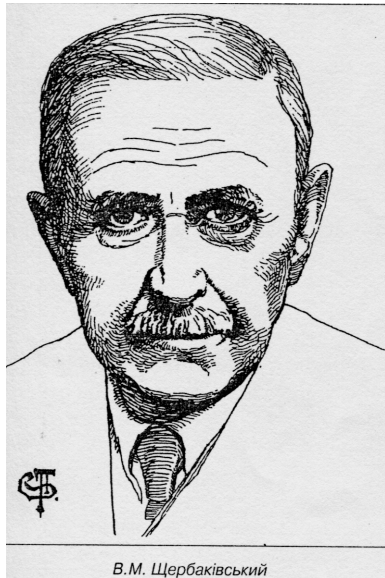
У зв’язку з виїздом В. Щербаківського до Чехії в 1922 р. з середини 30-х років його ім’я на Україні замовчувалось або таврувалось ярликами буржуазно-націоналістичного гатунку. Його робіт не публікували. Під час окупації Праги радянськими військами у 1945 р. в місті залишались бібліотека і архів УВУ, які було

Вадим Щербаківський. Прага. 1930-ті рр.
Фото з робітної збірки К. Кричевської-Росандиш, передане до ПІМ.

надійно сховано в котельні, а вхід схованки завалено товстим шаром вугілля. Однак таємне місце знайшли.

Чеська влада після переговорів з послом Зоріним “подарувала” їх Україні. Цю передачу архіву і бібліотеки проводили через Воєнні місії за кордоном. Для їх одержання було відряджено полковника С. Д. Пількевича (начальника архівного управління) та офіцера Пшеничного (в майбутньому директора Центрального державного архіву кінофотофонодокументів). Слід підкреслити, що під мундирами у них билися щирі українські серця і було зроблено все необхідне, щоб матеріали і бібліотеку не втратити.

В.М. Щербаківський

Частина бібліотеки і архіву потрапила до Центрального державного історичного архіву в Києві, збагативши його “українікою”. Однак значна частина архіву УВУ все-таки залишилася в Празі і зберігається в Чеському державному архіві (Фонд 1252. Український музей) [12], де ми виявили архів Вадима Щербаківського, матеріали якого аналізуємо.

В. Щербаківський народився в с. Шпиченцях (Спичінцях) Сквирського повіту Київської губернії. Його батько був сільським священиком, членом Старої Громади, високоосвіченою, художньо обдарованою людиною. Для всебічного розвитку дітей було створено всі умови. Сини Михайла Щербаківського Вадим і Данило стали визначними вченими.

В особистому фонді Данила Щербаківського (1877–1927), який зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України, документи якого ми проаналізували [9], є багато сімейних документів, фотографії родини, автопортрет батька, краєвиди Шпиченців, сімейна епістолярія, величезна кількість фотографій, частина з яких, очевидно, належала Вадиму Щербаківському. Тут же є 150 його листів до брата Данила [7. С. 55–58; 8. С. 45–55] за 1896–1927 рр.

Після закінчення гімназії Вадим Щербаківський вчився на математичному факультеті Петербурзького, Московського та Київського університетів. Окрім цього, він закінчив ще й історико-філологічний факультет Київського університету. Зміна місць навчання пов’язана з тим, що він належав до нелегальних гуртків, за що його декілька разів арештовували. Ще в студентські роки під впливом В. Антоновича та В. Хвойки брати брали участь в археологічних розкопках на Київщині, а під керівництвом Г. Павлуцького досліджували дерев’яну церковну архітектуру. Ця тематика – сакральне мистецтво і археологія – супроводжувала братів все життя. В 1902–1905 рр., коли Вадим, перебуваючи під наглядом поліції за участь в студентських заворушеннях в Петербурзі і Москві, змушений був жити у Київській губернії у батьків (своєрідне заслання), він об’їздив 35 сіл Сквирського і Радомишльського

повітів збираючи етнографічні матеріали, фотографуючи церкви, дзвіниці, іконостаси, ікони, килими тощо [11. С. 25]. Тісна співпраця з братом Данилом, М. Біляшівським, Г. Павлуцьким сприяла становленню і розвитку Київського музею старовини і мистецтва.

Саме В. Щербаківському належала ідея церковного поповнення етнографічних збірок музею унікальними зразками стародавньої української вишивки, художніх виробів, начиння народного виробництва, килимарства, кераміки.

Ця ідея сподобалась М. Біляшівському і він виділив музейні кошти для експедиції в Липовецький та інші повіти Київської губернії. Незабаром, як згадував в 1938 р. В. Щербаківський, почав їздити по церквах “і сам Біляшівський і мій брат, а пізніше, з 1906 р. прилучився до нього ще один архитект Мощенко, що скінчив у Петербурзі архітектурний відділ при Академії мистецтв, а потім Політехніку у Львові” [С. 150].

Становленню етнографічного відділу Київського музею сприяла організована у 1906 р. “Виставка прикладного мистецтва і кустарних виробів”. В 1905 р. М. Біляшівський розробив проект виставки, а наступного року її було відкрито [6. С. 38, 39].

В. Щербаківський залишив надзвичайно яскраві спогади про підготовку виставки. “Весною 1906 р., – пише він, – Біляшівський захотів довести уперше ширшій публіці і власне показати їй красу українського мистецтва і для сего задумав у Київськiм городськiм музеї, де був директором, зробити виставку українського народного мистецтва... Головним творцем виставки був Біляшівський, а беззавітно відданими помічниками брат і я. Ми на своїх нарадах дуже боялися, що у нас не стане матеріалу, щоб наповнити дві залі верхнього поверху, се тому, що збираючи матеріали попередні три роки, ми їх складали в скрині, в склади і підвали, і самі не знали, скільки мали. Але коли ми почали розставляти на полиці і розвішувати по стінах речі, то нам не тільки стало мало двох залів, але був зайнятий цілий верхній поверх музею, де було аж п’ять залів і вестибюль, та переходи зі сходами. Розвісивши по стінах ми самі побачили у всій силі красу нашого мистецтва” [4. С. 150, 151].

В спогадах В. Щербаківського знаходимо також цікаві дані про публічне відлуння громадського резонансу виставки та її вплив на розвиток етнографічних студій в Україні.

На виставці побували голова Полтавського земства Лизогуб, В. Кричевський, Мощенко, Д. Яворницький. Останній під враженням побаченого відкрив етнографічний відділ в музеї Поля в Катеринославі, а в Полтаві вирішено було створити музей при земстві.

В 1905 р., коли Вадим Щербаківський вів переговори з Археологічною комісією в Петербурзі щодо розкопок та видання другого тому “Древностей Украины”, його помешкання в Києві обшуковували. Його було арештовано і він просидів у в’язниці сім місяців. Завдяки старанням Миколи Біляшівського, його звільнили з тюремного полону і він перебрався за кордон.

З 24 грудня 1907 р. по 1910 р. Вадим Щербаківський перебував у Львові. Лікуючись в січні 1908 р. в Ловрані біля Абації, він познайомився з поетом

П. Карманським, а через нього з галицьким митрополитом Андреем Шептицьким. На той час молодий вчений уже опублікував в “Записках НТШ” цікаве дослідження про дерев’яні церкви на Україні [10]. Ця ґрунтовна публікація та його археологічні студії, які він уже мав у своєму науковому доробку, допомогли Щербаківському у працевлаштуванні. Митрополит А. Шептицький запросив його до Церковного музею у Львові, очолюваного відомим музеєзнавцем І. Свенціцьким. Поєднуючи пошукову і збиральницьку роботу з науковим її дослідженням, В. Щербаківський став одним із засновників Національного музею у Львові, який базувався на фондах Церковного музею, і в 1911 р. офіційно отримав цю назву. Подорожуючи Галичиною та Буковиною, молодий вчений фотографував церкви, дзвіниці, хати, господарські споруди, етнографічні типажі людей, робив плани, кресленики та рисунки. В Національному музеї у Львові збереглися фотографії і рисунки дерев’яних церков та дзвіниць Коломийщини, Рогатинщини, Снятівщини, Косівщини та інших місцевостей [5. С. 105, 108–15]. Вадим Щербаківський обстежував околиці Львова – Вовків, Кугаїв, Жирівку і поповнив музей дуже цінними церковними тканинами, хрестами, мирницями, кадильницями, давніми рукописами, серед яких виділяються унікальні зразки: гаптована плащаниця з Жирівки, яку в 1934 р. експонували на виставці у Варшаві, та Євангеліє XVI ст. з с. Вовків з мініатюрами в стилі народного примітиву [1. С. 116–125].

Окрім цієї основної роботи, учений брав активну участь в роботі НТШ у Львові. На засіданнях секцій Товариства він виступав з рефератами із досліджень не лише Галичини, але й Великої України, тим самим надаючи студіям Товариства всеукраїнського значення. Це, зокрема, такі реферати і повідомлення: “Типи дерев’яних церков на Україні” (“Хроніка НТШ”, № 298), “Лопушанський Святovid”, “Звірячий орнамент і скити” та ін. В 1910 р. В. Щербаківський видав у Львові велику працю обсягом 254 сторінок “Архітектура у різних народів і на Україні”. В тексті уміщено понад 200 ілюстрацій. Книга отримала широкі схвальні відгуки В. Кричевського, І. Свенціцького та багатьох ін.

Виїхавши зі Львова в 1910 р., учений продовжував публікувати свої праці у виданнях НТШ, а в 1913 р. вийшло з друку у Львові багато ілюстроване дослідження “Українське мистецтво. 1. Дерев’яне будівництво і різьба на дереві”. Альбом вийшов за фінансового сприяння відомого оперного співака О. Мишуги з оформленням титульної сторінки В. Кричевського. Матеріали досліджень в Галичині В. Щербаківський опублікував в Києві під назвою “Старое искусство в Галиции”.

В цей період вчений також плідно працював над укомплектуванням Київського музею і робив журналістські дослідження як власний кореспондент української газети “Рада”, до якої подавав літературні і мистецтвознавчі статті,

присвячені пам'яті Т. Шевченка, В. Антоновича*, з оглядами художніх виставок та археологічних розкопок. Наприкінці 1912 р. за рекомендацією Д. Яворницького його було прийнято на службу до музею Полтавського земства.

З цього часу розпочався період найбільшої присвяти сил науці. Він досліджував Полтавщину в археологічному і етнографічному аспектах, створив експозиції в музеї, проводив значну дослідницьку і музейну роботу, розкопував давньоруські старожитності Лівобережної України, скіфських пам'яток та палеолітичної стоянки в Гінцях біля Лубен**.

В листі до Ф. Вовка від 5 липня 1915 р., аналізуючи скупчення мамонтових кісток, В. Щербаківський висловлював цікаві наукові спостереження про них: "... я в цій купі бачив деяку архітектурність в смислі розкладу костей і говорив тільки, що чим вона викликана ся архітектурність, або, коли хочете, доцільність, чи якимсь кмітуваннями, зв'язаними з ритуалом, чи чимсь іншим" [2. С. 173, 174]. Таким асоціативним баченням вчений висловив зовсім обережні припущення про первісні житла чи споруди людей кам'яного віку і наявність у них ритуалу. Існувала й альтернативна думка, якої дотримувався, в тому числі, і відомий французький археолог Г. Мортільє, який не припускав здійснення ритуалу в ті часи.

У 1921 р. В. Щербаківський виявив ще одну стоянку "мадленської епохи" в с. Сергіївка на Полтавщині.

Після приходу до влади Українського уряду Вадима Щербаківського призначили комісаром з охорони пам'яток на Полтавщині, згодом він став членом Полтавського наукового товариства. За часів денікінської окупації (липень–грудень 1919 р.) українське життя в Полтаві, хоч і зазнало відчутних ударів, не завмерло. Полтавська Спілка споживчих товариств, як сильна фінансова організація, об'єднала національно свідомі сили, видавала журнал "Українська культура", організувала у вересні 1919 р. святкування 150-х роковин від дня народження Івана Котляревського. Урочистий похід супроводжувався співом "Ще не вмерла Україна", "Заповіту" та "Не пора, не пора". На багатолюдному зібранні 10 вересня виступив Панас Мирний, а вже в січні 1920 р. Вадим Щербаківський писав брату: "... був на похоронах Панаса Мирного (хоронили на валах з червоною китайкою)" [3. Лист від 30.12.1920].

В 1920 р. Вадим Щербаківський підготував до видання перший випуск "Записок Наукового товариства", "Провідник" по музею, відкрив разом з М. Я. Рудинським Картинну галерею, архів і бібліотеку, брав активну участь в громадському житті міста.

* Спомин про В. Б. Антоновича // Рада. – К., 1908. – 7 мая (20 травня). – № 105. – С. 2. Підпис: В. К.; Малюнки Тараса Шевченка. Видання "Общества имени Т. Шевченко" Петербург. р. 1911 // Рада. 23 апреля (6 травня) – № 82. – Бібліограф. – С. 5–6. Підпис: В. Копирь та ін.

** Санкт-Петербурзьке відділення Інституту археології НАН Росії, р/в. – Ф. 1. – Спр.1. – 1913 р. – № 342.

Але наприкінці 1920 р. чекісти почали обшуки і арешти. В листі від 21.12.1920 р. вчений писав брату: “Наш музей згори донизу весь було перетрушено. Шукали зброї і перехованих буржуйських речей, мені пощастило тому, що усі цінні речі було зареєстровано або губкомісією, або внесено було в каталоги музею і на речах справді стояли нумера реєстрацій так Чека залишила мене в покої ... але Миколаєва заарештовано” [3. Лист від 21.12.1920].

В тому ж листі В. Щербаківський писав: ... Всі мої мрії про виїзд за кордон провалюються. Тепер скинуто з посад наших комісарів освіти у Полтаві – Лісовика, у Катеринославі – Немрловського, у Києві – Мізерейського і замінено їх неукраїнцями. Це зразу ж відіб’ється на всьому” [3. Лист від 21.12.1920]. На Україні почався голод, переслідування, арешти. В листі від 3 квітня 1921 р. Вадим Михайлович писав Данилові: “Бідував ти, та, мабуть не дуже легше і мені приходилося, поки не одержав академічного пайка, але й з ним не далеко заїдеш. Були у нас в Музею і труси, і арешти, але уже всіх повипускали (Мощенко, Рудинських та інших) – я дуже багато перехвилювався, а почасти і перетерпів, так що на нервах і на здоров’ю відбилосся” [3. Лист від 03.04.1921].

Дуже хворому ученому (через хворобу серця він не служив у війську) доводилось жити в голоді, холоді і страхі. Зиму він ледве пережив, музей не опалювали, умови життя були жахливими. 21 серпня 1921 р. Вадим таємно повідомляє брата про своє бажання виїхати за кордон: “Я на наступньому тижні їду до Харкова, щоб поспробувати взяти відрядження за кордон, але сумніваюсь чи удасться (тримай це в секреті). Все-таки, напевно через місяць, а то і раніше спробую бути у тебе. Приготуй твою статтю і все інше, дістань якнайбільше гарних фотографій з іконостасів. Тому що я хочу видати свої, але в мене багато загинуло” [3. Лист від 21.08.1921].

Після тримісячного перебування в Харкові, В. М. Щербаківський домігся візи на відрядження і в березні 1922 р. виїхав до Праги. В Празі він очолив кафедру праісторії та археології на філософічному факультеті Українського Вільного Університету.

Тут В. Щербаківський працював поряд з такими видатними вченими як І. Горбачевський, С. Смаль-Стоцький, О. Колесса, Д. Антонович, Д. Чижевський, І. Крип’якевич та ін. Він брав участь в Українському товаристві прихильників книги у Празі, при допомозі якого видавав свої праці, виступав на першому і другому наукових з’їздах у Празі (1925, 1932 рр.). Окрім археологічних, вчений проводив етнографічні й мистецтвознавчі дослідження. Він читав курси “Українське весілля в світлі етнології”, видав ґрунтовні дослідження “Мальована неолітична кераміка на Полтавщині” (Прага, 1923), “Основні елементи орнаменталії українських писанок та їхнє походження” (Прага, 1925). Ці роботи мали виняткове наукове значення, по-новому розглянуто історію й еволюцію української орнаментики. Здійснилася і мрія вченого видати другий том “Українського мистецтва” (1925), який був результатом праці обох братів Данила і Вадима Щербаківських.

З Праги, як свідчить листування, Вадим Михайлович піклувався за брата, висилаючи йому посилки з продуктами та канцелярським приладдям, підтриму-

вав його морально, ділився науковими планами, повідомляв про співпрацю з Левком Чикаленком, відомим чеським вченим Л. Нідерле та іншими діячами. Останній лист Вадима Щербаківського братові написано в лютому 1927 р. [3. Лист від 21.02.1927], 6 червня того ж року Данило Михайлович закінчив життя самогубством, кинувшись в Дніпро. На Україні вже почалось цькування інтелігенції. Він був однією з перших жертв репресій.

В. Щербаківський опублікував багато своїх праць за межами Чехословацької республіки: в Берліні, Познані, Парижі, Львові. До ювілею Національного музею вчений присвятив свої спогади під назвою “Моє перебування та праця в Музею о. митрополита А. Шептицького у Львові” (1931).

Учений був найпочеснішим гостем на міжнародних з’їздах, конгресах, конференціях. Лишень перелік таких говорить сам за себе: м. Відень 1922 р. – II Міжнародний соціологічний конгрес; 1924 р. – Слов’янський конгрес географів та етнографів у Празі; 1924 р. – З’їзд антропологів і археологів в Празі; 1925 р. – аналогічний форум у Варшаві; 1928 р. – Конгрес народного мистецтва в Празі; 1929 р. – м. Лунда – Конгрес історії і релігії; 1930 р. – Югославія – Конгрес народного мистецтва; 1930 р. – м. Брюссель – Конгрес народного мистецтва; 1932 р. – м. Лондон – З’їзд антропологів і передісториків; 1933 р. – м. Варшава, Історичний конгрес; 1934 р. – м. Варшава – З’їзд передісториків; 1935 р. – м. Брюссель – Форум антропологів і передісториків та релігійний конгрес; 1936 – м. Осло – Конференція передісториків; 1936 р. – м. Софія – З’їзд слов’янської етнографії і географії; 1936 р. – м. Брно – Наукове зібрання чеських археологів; 1937 р. – м. Бухарест – Конгрес антропологів і передісториків. В 1930–1934 рр. Вадим Щербаківський брав участь у підготовці Української загальної енциклопедії і впродовж всього часу в роботі Українського історично-філологічного товариства, яке видало за період 1926–1945 рр. п’ять томів праць великого обсягу та у підготовці праць Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Зусиллями Інституту в 1928 р. вперше українською мовою опубліковано основні праці Ф. Вовка під назвою “Студії з української етнографії та антропології”, перевидані на Україні лише в 1995 р.

В. Щербаківського, як відомого на той час археолога й етнолога, було запрошено до Карлового університету. Він виїжджав також з курсами лекцій до інших країн.

Учений активно співпрацював в Українському товаристві пластичного мистецтва, яке в 1924 р. перетворено в Студію – педагогічну установу, яка виховувала малярів і мистецтвознавців.

Під час німецької окупації Чехії та Моравії (1939–1945 рр.) Український Вільний Університет, Музей визвольної боротьби України (з 1944 р. – Український музей), Українське історично-філологічне товариство, Студія пластичного мистецтва та інші українські інституції і товариства продовжували функціонувати, хоч матеріальне становище і видавнича потужність були надзвичайно скромні.

Все-таки виходив у світ Науковий збірник УВУ у Празі, в III-му томі якого за 1942 р. В. Щербаківський помістив статтю “Про питання про т.зв. точки

трипільської культури”. Вийшли з друку дві великі праці ученого “Формация української нації” та “Трипільська культура”. Якраз в цей період В. Щербаківський написав монографію “Орнаментация української хати”, опубліковану по його смерті в Римі аж у 1980 р. У ній етнограф дійшов висновку, що символи і релігійно-апотропеїстичні знаки мають своє коріння в дуже стародавніх релігіях і вказують на давні традиції хатньої орнаментации та впливи на естетичні і художні смаки українців.

В останні роки німецького протекторату Чехії та Моравії В. Щербаківський був “старшим деканом” філософічного факультету УВУ. З приходом радянських військ до Праги основний осередок викладацького складу перебазувався до Мюнхена і декан “перейняв функції ректора”.

Сімдесятилітній В. Щербаківський з молодечим запалом взявся за організацію університету на “голому” місці. Створювався єдиний на той час українознавчий осередок за кордоном. У Варшаві німці закрили Український науковий інститут, а бібліотеку і наукові матеріали вивезли невідомо куди. Українські бібліотеки та Український музей у Празі потрапили до рук радянської військової влади. Залишався лише Мюнхен з його Українським Науковим Інститутом, очолюваним І. Мірчуком.

УВУ знайшов пристанівок у звичайній школі. Заняття розпочались тільки з початком 1946/1947 навчального року. Перша програма викладів вийшла 1947 р. В листопаді 1945 р. після прийняття проекту “Тимчасового положення” створено Українську Вільну Академію наук в Мюнхені. 25 квітня 1946 р. її президентом обрано Д. Дорошенка, а керівником археологічного відділу – Вадима Щербаківського, який працював на цьому науковому “посту” упродовж одного року. Після відмови, цю посаду зайняв учень Д. Щербаківського П. Курінний, який щойно перед призначенням емігрував з України. В 1946 р. УВАН об’єднала 118 вчених з них 10 жінок, серед яких була учениця В. Хвойки В. Козловська (1889–1956). Етнографічну групу УВАН очолив фольклорист і літературознавець Віктор Петров, який створив 25 вересня 1945 р. в Ньюрнбергу Мистецький український рух (МУР) та “Видавничу спілку” при ньому, яка видала працю В.Щербаківського “Кам’яна доба на Україні” (1947).

30 березня 1947 р. в Мюнхені відновлено діяльність НТШ на чолі з Іваном Раковським і Зеноном Кузелею, як заступником голови. Членом президії (віділу) та головою археологічної секції обрано Вадима Щербаківського, а його заступником – Ярослава Пастернака, який переїхав зі Львова.

Плідно працював вчений в Інституті енциклопедій, очолюваному З. Кузелею, читав лекції в тимчасових українських “відселенських” таборах. 22 жовтня 1945 р. в Мюнхені на зразок НТШ засновано Українське Наукове товариство, на засіданні 25 червня та 30 липня 1946 р. В. Щербаківський виголосив доповіді: “Значення українського весільного обряду для розуміння психології українського народу” та “Психологія теперішніх європейських народів у світлі передісторичної археології”.

В останній період життя В. Щербаківський мешкав в м. Байроні (Англія) в будинку для реконвалесцентів і подавав багато наукових та мемуарних

матеріалів до журналу “Визвольний шлях”, на сторінках якого вже по смерті вченого було надруковано його великі праці “Формация української нації” (1965–1970), “Український етнічний тип” (1961–1962) та інші дослідження.

Празький Фонд В. Щербаківського є частиною великого архівного фонду, що має назву “Український музей”, в якому зберігаються також матеріали періоду Директорії, визвольних змагань українського народу, Українського Вільного університету та інших українських вищих учбових закладів в Празі, товариств, “колоній” тощо. Тут є і значна кількість періодичних видань, брошур та газет за 1917–1948 рр. Матеріали архівної спадщини В. Щербаківського у Празі охоплюють період з кінця XIX ст. до 1944 р. включно. Вони зберігаються в картонових коробках (“картонах”), описані та просистематизовані. Деякі з них, в основному чорнові, нумеровані.

Архів В. Щербаківського є комплексним зібранням документів наукового громадського і особистого характеру. В архіві знаходиться величезна кількість ілюстративного матеріалу (переважно етнографічного профілю), є деякі праці інших авторів (наприклад, наукові праці О. Кандиби (Ольжича)). Умовно матеріали архіву В. Щербаківського можна розділити на чотири частини:

- 1) **адміністративні**, які відображають його діяльність як професора і старшого декана (проректора) УВУ;
- 2) **наукового характеру**, де зосереджені рукописи та зібрані ним матеріали;
- 3) **мемуари**;
- 4) **фотографії та негативи**.

До першої групи відносяться статистичні матеріали слухачів УВУ та інших українських вузів у Празі за 1921–1944 рр., доповіді, службові листування, візитки, легітимації, кореспонденція від різних інституцій, видавництв та окремих осіб. В цих документах часто фігурує ім’я В. Щербаківського, особливо в останні роки, коли йому, як проректору, у важких умовах воєнного часу доводилось обстоювати інтереси УВУ. Наприклад, 4 лютого 1941 р. він став на захист професора С. Наріжного з приводу незаслужених кривд з боку Сенату і президії Кураторії. В матеріалах архіву також зберігається значна кількість документації, що стосується міжнародних наукових контактів та участі професорів УВУ, і зокрема В. Щербаківського, в міжнародних наукових конгресах, з’їздах, конференціях*.

Наукова частина фонду складається з рукописів праць за період 1906–1943 рр. і матеріалів, зібраних вченим за різними темами з історії, археології (палеоліт, мезоліт, неоліт, український енеоліт, гальштатська і латенська культури, трипільська культура на українських землях та на Балканах)** . Значну увагу зосереджено на українській народній архітектурі, сокральному мистецтві. Цікавила В. Щербаківського обрядовість, особливо весільна (обряд сватання,

* Державний архів у Празі – Ф. 1252. – Карт. 16. – № 375, 377; Карт. 69. – № 898–902.

** Там само. Карт. 69. – № 903.

заручин, використання весільних вінків, а також невід'ємного атрибуту весілля – вільця чи гільця, яке символізує “дерево життя” як прояв сонячного культу весни). Звичай вінків учений помічав в купальських обрядах і вважав, що він є надзвичайно давнім і має свої корені в Месопотамії, Малій Азії і Сирії. “Дерево життя” є обов’язковим атрибутом орнаментативної української хати. Привернув увагу В. Щербаківського звичай освячувати на Україні замість печеного баранця засмажене поросся. Учений проводив паралелі з давніми малоазійськими та грецькими культами, де символом Аттіса і Адоніса був вепр. Звичай святити печене поросся на Великдень, вважав В. Щербаківський, є пережитком старих культів “від класично-грецької доби” і має коріння в значно ранішій добі. Обрядовість, пов’язана зі святами Юрія, Купала, Марени, обжинки, русалії, звичай звертати праворуч або ліворуч, похоронні обряди і обрядова їжа, символіка, народні музичні інструменти, корчма, великодні обряди і, зокрема, символіка писанок, фольклор і міфологія, традиції матеріальної культури – ковальство, гончарство тощо – всі ці та багато інших питань знайшли своє відображення в рукописах та матеріалах, зібраних ученим*. Частину фонду складають рукописи теоретико-методологічних праць В. Щербаківського.

Учений мав задум написати багатотомний цикл із п’яти книг: формація українського народу (передісторія та протоісторія); етнографія; соціологія; психологія. Перша книга вийшла друком в 1937 р. і витримала три видання. В 1941 р. цю доопрацьовану роботу оприлюднено в Празі під назвою “Формація української нації”, деякі матеріали з цієї серії публікували в журналі “Визвольний шлях” (Лондон) вже після смерті вченого. Зокрема, побачила світ велика його праця “Український етнічний тип” (1962), але, звичайно, цим не вичерпується джерельне багатство матеріалів фонду.

Окремо заслуговує на увагу маловідома праця В. Щербаківського “Етнографія в творчості Т. Шевченка”**, де дослідник проаналізував в етнологічному розрізі поетичні твори Кобзаря і показав притаманні йому глибоке знання та унікальність оспівування митцем духовної культури українців.

Цікавою є **мемуарна частина** фонду (спогади про В. Антоновича, М. Лисенка, полтавський період життя тощо)***. Деякі матеріали було опубліковано.

Фотографії і негативи складають значну частку фонду ученого. Заслужують на увагу фотографії батька В. Щербаківського о. Михайла, чисельні світлина брата Данила, серед них і маловідомі – проводи його на війну, фотографії воєнного часу, уманського періоду життя. Добре збереглися світлина самого ученого, зроблені в Парижі (1930), Празі (1933), Львові (в Науковому товаристві Т. Шевченка, 1933 р.), Венеції; світлина О. Кошиця, Глуценка, К. Кричевської, А. Шептицького. Багато групових фотознімків, де постать

* Державний архів у Празі – Ф. 1252. – Карт. 69. – № 93; Карт. 70–74.

** Там само. – Карт. 77. – № 903.

*** Там само. – № 904.

В. Щербаківський фігурує серед малярів, викладачів УВУ, учасників різних конференцій*. Окрему підгрупу складають світлини археологічних розкопок, етнографічних об'єктів і процесів. Нашу увагу привернула фотографія орання землі ралом з написом "Шпиченці 1899 р." Видається доцільним констатувати про наявність багаточисленних світлин зразків народної архітектури і особливо церковного будівництва та внутрішнього убранства церков. Цікаві знімки зразків гуцульських ремесел, землеробської праці, об'єктів народної архітектури, одягу, прикрас, фотографії учасників народних хорів в національних строях (поч. XX ст.). Серед інших викликають значний інтерес фото місць проживання українців у Празі ("баракова колонія") – 1920–1930 рр.; табору українських націоналістів (1939 р.)**, українських вояків штабу Н. Махна***.

Така величезна кількість ілюстративного матеріалу пояснюється тим, що В. Щербаківський сам дуже добре фотографував, багато їздив і дуже цінував світлини як наочний засіб для розуміння зразків матеріальної культури і особливо народної архітектури. Ще в період перебування у Львові (1907–1910) молодий дослідник винайшов кольорову пластинку, це давало йому змогу відтворювати речі в натуральних кольорах, що дуже важливо в етнографії. Епістолярій охоплює період з 1918 по 1945 рр. Серед інших листи Я. Пастернака****.

Незважаючи на поважну кількість публікацій В. Щербаківського, які до цього часу залишаються маловідомими, архів ученого є багатою скарбницею дослідження матеріальної і духовної культури українського народу і чекає подальшого використання, а сама постать ученого – на справедливе визнання як велетня української науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Звіринська-Гелетович М.* Давні церковні тканини, придбані В. Щербаківським для Національного музею у Львові // ПАЗ. – №. 4. – С. 116–125.
2. *Кононенко Ж. О. Супруненко О. Б.* Листи Вадима Щербаківського до Федора Вовка. Публікація добірки листів В. М. Щербаківського до Ф. К. Вовка (Волкова) 1911–1916 рр. // ПАЗ. – № 4. – С. 167–177.
3. НА ІА НАНУ. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 162.
4. *Нестуля С. М.* М. Ф. Біляшівський і В. М. Щербаківський // Полтавський археологічний збірник. – 1995. – № 4. – С. 150.
5. *Павличко Я.* Внесок Вадима Щербаківського в розбудову колекції Національного музею у Львові.
6. *Скрипник Г. А.* Етнографічні музеї України: Становлення та розвиток – К, 1989.

* Державний архів у Празі – Ф. 1252. – Карт. 77. – № 906–909.

** Там само. – Карт. 91. – № 1148, 1185, 1189, 1190; Карт. 92. – № 1193.

*** Там само. – Карт. 101. – № 1300.

**** Там само. – Карт. 69. – № 901.

7. *Франко О. О. В. М. Щербаківський* – дослідник Полтавщини (за архівними матеріалами) // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – 1992. – № 2. – С. 55–58.
8. *Франко О. О.* Наукова і суспільно-політична діяльність Вадима Щербаківського (до 120-річчя від дня народження) // *Ukrajinská svobodná universita (1921–1996). Vědecký sborník z konference, věnované 75. výročí založení univerzity (Praha, 29–30 listopadu 1996).* – Praha, 1998. – S. 45–55.
9. *Щербаківський В.* Деревляні церкви на Україні і їх типи // Записки НТШ. – 1906. – Т. 74. – Кн. VI. – С. 10–32.
10. *Щербаківський В.* Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці / [Вступ В. Ульяновського: Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини]. – К., 1996.
11. *Statní ústřední archiv v Praze.* – Ф. 1252 (Український музей). – Карт. 16, 69–78, 81, 82, 92.

Література про життя і діяльність Вадима Щербаківського

1. *Крушельницька Л.* Праця українських археологів в еміграції (В. Щербаківський, Л. Чикаленко, І. Борковський) // Записки НТШ. – 1998. – Т. 235. Праці археологічної комісії. – С. 638–642.
2. *Павловський В.* Данило Щербаківський (1877–1927) // “Український історик”. – Нью-Йорк, 1977. – № 3–5.
3. Полтавський археологічний збірник. – 1995. – № 4. [З присвятою та додатком бібліографії Вадима Щербаківського].
4. *Франко О. О. В. М. Щербаківський* – дослідник Полтавщини (за архівними матеріалами) // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – 1992. – № 2. – С. 55–58.
5. *Франко О. О.* Наукова і суспільно-політична діяльність Вадима Щербаківського (до 120-річчя від дня народження) // *Ukrajinská svobodná universita (1921–1996). Vědecký sborník z konference, věnované 75. výročí založení univerzity (Praha, 29–30 listopadu 1996).* – Praha, 1998. – S. 45–55.
6. *Шовкоплас І. Г.* Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966). Бібліографія. – К., 1969. – С. 20, 33, 116, 245, 305.
7. *Щербак В.* Брати Вадим і Данило Щербаківський (пам’яті вірних лицарів української культури) // Народне мистецтво. – 2008. – № 43–44.
8. *Щербаківський Вадим* Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці / [Вступ В. Ульяновського: Вадим Щербаківський: Життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини]. – К., 1995. – С. 5–101.

Матеріали Вадима Щербаківського в інших наукових архівах та фондах.

1. НА ІА НАНУ. – Ф. 9 (Данило Щербаківський, листування та інше). – Ф. ВУАК. – Од. зб. 108, 112, 116; Ф. СІМК 1933 р. – Од. зб. 461.
2. Науковий архів Російського етнографічного музею (Санкт-Петербург). – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 74.
3. Центральний державний історичний архів Росії (Санкт-Петербург). – Ф. 733. – Оп. 151. – Од. зб. 205, 392; Оп. 152. – Од. зб. 18.
4. Науковий архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України. – Ф. 29. – Од. зб. 32, 384, 385. – Арк. 35–38; Ф. 28. – Од. зб. 350.
5. Центральний державний архів вищих органів державної влади України (Київ) – Ф. 3864. – Оп. 1. – Од. зб. 1–49.

6. Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В. Вернадського. – Ф. 236. – Од. зб. 1–6, 12, 33–43 [про родовід Щербаківських, щоденник батька Данила Щербаківського, родинні матеріали].

АНАЛИЗ ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ ЛИЧНОГО НАУЧНОГО АРХИВА ВАДИМА ЩЕРБАКИВСКОГО

А. Д. Франко, О. Е. Франко

**Інститут Івана Франко Національної академії наук України
пл. Мицкевича 5, г. Львів, 79000*

***Львівський національний університет імені Івана Франко
ул. Университетская 1, г. Львів, 79000*

Проаналізовані матеріали особистого архіву видатного українського археолога, етнолога, музеєведа і искусствоведа народної сакральної архітектури, одного з основателів Національного музею в Львові, преподавателя і проректора Українського вільного університету в Празі, першого ректора УСУ в Мюнхені Вадима Михайловича Щербаківського (1876–1957), який зберігається в Державному архіві в Празі (Чехія, “Statni ustredni archiv v Praze”, ф. 1252, Український музей. Карт. 16, 69–78, 81, 82, 92). Документи фонду являються цінним джерелом по історії розвитку археологічної, етнологічної і інших наук кінця ХІХ–першої половини ХХ в.

Ключевые слова: В. Щербаківський, архів, археологія України, народна архітектура, етнологія.

ANALYSIS OF DOCUMENTS AND MATERIAL OF V. SCHERBAKIVSKIJ PERSONAL FUND

A. Franko, O. Franko

**Institute of Ivan Franko the National Academy of Sciences of Ukraine
Mickevych Sg., 5, Lviv, 79000*

*** Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000*

The review analyses manuscript material of the archives of the outstanding Ukrainian archeologist and museum expert V. Scherbakivskij (1876–1957).

A short characteristics of the fund, the biography of V. Scherbakivskij, analysis of his research work, the list of the main documents and correspondence of the fund, information about the scientist, bibliography and reference literature are given in the work. The review will be helpful in putting to operation rare archival material, which is to be found in V. Scherbakivskij's personal fund.

Key words: Vadym Shcherbakivskij, archive, archaeology of Ukraine, ethnic architecture, ethnology.

Стаття надійшла до редколегії 15. 03. 2012

Прийнята до друку 27. 04. 2012

УДК [904+39]–051(477)“19” В. Петров

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІКТОРА ПЕТРОВА

(40-ві рр. XX ст.)

О. О. Франко, Н. А. Хомин

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Йдеться про наукову діяльність в 40-і роки XX ст. видатного українського археолога та етнографа, дослідника, етногенетичних проблем, автора праць “Етногенез слов’ян” (1972), “Походження українського народу” (1992), “Скіфи, мова і етнос” (1968) та ін. Віктора Платоновича Петрова (1894–1969).

Ключові слова: Віктор Петров, археологія, етнологія, етногенез

Український вчений, археолог, етнограф, історик, літературознавець та письменник Віктор Платонович Петров (1894–1969) залишив по собі значний науковий доробок у всіх цих галузях наук.

В. Петров був членом, секретарем та з 1927 р. керівником “Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії Наук” (ВУАН, 1920–1932), редактором “Етнографічного вісника” (1925–1932), “Бюлетня Етнографічної комісії ВУАН” (1926–1930), дійсним членом Російського географічного товариства (1928), яке високо оцінило його наукові досягнення та організаторську діяльність, нагородивши в 1927 р. срібною медаллю. У 1930 р. В. Петров захистив докторську дисертацію і його було рекомендовано у дійсні члени Академії Наук. Репресії початку 30-х років позначилися на його науковій кар’єрі. 6 серпня 1930 р. його було звільнено з посади керівника Етнографічної комісії.

З 1932 по 1938 рр. учений працював у Спільці інститутів історії матеріальної культури (СПМК), реорганізованої в 1934 р. в Інститут історії матеріальної культури (ІМК), який в 1938 р. перейменовано на Інститут археології АН УРСР. У січні 1941 р. його призначили директором Інституту фольклору, створеного 1936 р., щоб замаскувати ліквідацію всіх етнографічних установ та жорстокі репресії проти вчених. В післявоєнний період вчений, втративши всі наукові звання, працював в Інституті матеріальної культури АН СРСР (м. Москва, 1950–1956) та Інституті археології АН УРСР (м. Київ 1956–

1969), продовжуючи утверджувати тематику етногенетичних проблем. На старості (1967) В. Петров був змушений ще раз здобувати наукові звання (за сукупністю праць).

Науково-дослідницьку працю вчений проводив за такими напрямками: методологія і методика досліджень, проблеми етногенезу слов'ян, походження українців, історія землеробства, археологія і давня історія Києва, трипільська, зарубинецька й черняхівська культури, гідроніміка, топоніміка, фольклористика, мовознавство, літературознавство.

Метою дослідження є аналіз маловідомої наукової діяльності В. Петрова 40-х років ХХ ст., з'ясування його методології та оцінка діяльності вченого з точки зору сучасного стану розвитку української науки.

В 1938 р. була готова фундаментальна праця В. Петрова “Підсічне землеробство”, яка дістала дуже високу оцінку спеціаліста в цій галузі, відомого вченого М. Третьякова. “Рукопись В. П. Петрова, – пише він, – представляет собой почти исчерпывающую сводку и освещение данных о подсечном земледелии... Ничего подобного ни в нашей, ни в иностранной литературе никогда не появлялось” [10. С. 4].

Під керівництвом В. Петрова разом з українськими та московськими вченими підготовано до публікації серії пам'яток “культури полів поховань” зарубинецького і черняхівського типів на основі речових матеріалів з розкопок та музейних фондів України (київські, харківські, дніпропетровські, черкаський, житомирський та білоцерківський музеї), які побачили світ лише через два десятиріччя [7].

Дуже інтенсивно В. Петров займався дослідженнями родового суспільства, ловецькими, хліборобськими та мисливськими культами. В Інституті рукописів Бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України нами виявлено неопубліковану працю В. Петрова “Родовий лад на Україні” [9], в якій вчений досліджує стародавню історію нашої землі в найдавніші епохи. Значну увагу в цьому дослідженні приділено ловецтву, ігрищам, культам. Праця чекає свого видання.

В лютому 1941 р. В. Петрова призначено директором Інституту фольклору, а з початком війни він організував евакуацію його співробітників до м. Уфи (Башкирія). Там деякий час він очолював усі переведені академічні інститути. В лютому 1942 р. його було призвано до війська і призначено, як сам пише в партизанський загін [10. С. 70]. Невдовзі він опинився в окупованому німцями Харкові, де організував видання журналу “Український засів”. Виявлено один його лист до Софії Федорівни Зерової [23] за 1943 р., в якому згадується про видання цього журналу. В ньому в 1942–1943 рр. він під псевдонімом “Дніпропетровський” опублікував свою повість “Без ґрунту”. В повісті зображено “страшні примари катастроф, які принесуть загибель старого світу”. В одному з героїв повісті втілені етнографічно-просвітницькі риси Дмитра Яворницького. В 1940 р. він помер і В. Петров опублікував у “Вістях АН УРСР” некролог на його смерть [14].

Збереглося одне з небагатьох фото Віктора Петрова тих часів, де він з письменником Уласом Самчуком в Кременчуці (липень 1942 р.). З переказів археолога Є. В. Махно, яка була ученицею В. Петрова, відомо, що він бував і в Кіровограді, де передав їй свої наукові рукописні праці, але які, у зв'язку з воєнними діями, вона не зуміла зберегти.

В 1943 р. В. Петров переїхав до Львова, де працював керівником кафедри етнології Українського наукового інституту [11]. Тут він бував 1940 р. на розкопках городища Пліснеська та стародавнього Галича. Останній на той час досліджував Ярослав Пастернак.

В кінці 1944 р. В. Петров приїхав до Берліна. Тут з 1920 р. жив і працював видатний український етнограф Зенон Кузеля (1882–1952), професор Берлінського університету. З 1926 р. в Берліні функціонував Український науковий інститут, в якому викладали О. Скоропис-Йолтуховський, І. Мірчук, В. Липинський, З. Кузеля, Д. Дорошенко та ін. Працювала кафедра етнографії, видавали “Вісник Українського наукового інституту” (ВУНІ) та “Праці УНІ”, яких на той час уже нараховувалося 54 томи. Окрім цього, виходили два журнали німецькою мовою на українську тематику та тижневик “Літопис” за редакцією З. Кузеля, де постійно друкували наукові та науково-популярні народознавчі статті.

Нещодавно до рукописного відділу ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника надійшли матеріали Українського наукового інституту в Берліні [21], заснованого за ініціативою “Українського товариства допомоги емігрантам”. Серед них є окремі примірники періодичних видань “Вісти УНІ в Берліні”, “Причинки до українознавства”, “Бюро наукової еміграції”. В Берліні діяли курси української мови і проводилися лекції з українознавства. При УНІ працювала бібліотека з читальнею, яка мала 15 тисяч книг. До неї надходило понад 100 назв періодики з країн Європи і Америки, видавався часопис “Українське слово”. Частину цього видання також передано до Львова.

“Коли внаслідок воєнних дій в роках 1942–1943, – згадує І. Мірчук, – велике число науковців зі Східних земель опинилося поза межами Батьківщини, Інститут видає за матеріальною допомогою УЦК циклоstileвим способом цілу низку праць таких учених як Онішкевич, Шарлемань, Петров, Ковалів, Шугаєвський, Петренко, Іванов та німецькою мовою “Історію культури” Мірчука” [9. С. 89].

Тут в Берліні видано працю В. Петрова німецькою мовою під назвою “Der Kalenderryklus in der Kulldichtung des Ukraine Volkes. Die Rusalien und jahnis vest Rituale” [5. С. 194]. Вона не увійшла ні в одну бібліографію вченого.

Мюнхенський період життя і діяльності В. Петрова (1945–1949) був дуже плідним у науковому відношенні. На цей час Мюнхен став центром української науки за кордоном. Зразу ж після війни сюди переїхав з Праги Український вільний університет, який очолив В. Щербаківський і в якому працював В. Петров, читаючи лекції з археології та етнографії. Викладав він також в Православній Богословській академії, де проректором була Н. Полон-

ська-Василенко, з якою В. Петров навчався в Київському університеті та аспірантурі.

В листопаді 1945 р. після прийняття проекту “Тимчасового положення” було створено Українську вільну академію наук. 25 квітня 1946 р. її президентом обрано Д. Дорошенка, а керівником етнографічного відділення В. Петрова. В 1946 р. ВУАН об’єднувала 118 вчених, багато з яких в кінці війни емігрували з України. Археологічну секцію очолив Вадим Щербаківський. Серед членів секцій були Ярослав Пастернак, учениця Вікентія Хвойки – Валерія Козловська та київський учений Петро Курінний.

30 березня 1947 р. в Мюнхені відновлено діяльність НТШ, ліквідованого радянською владою в 1940 р. у Львові. Очолив товариство останній його голова І. Раковський, а З. Кузеля обрано заступником, який фактично керував товариством через хворобу І. Раковського. Членами президії стали В. Щербаківський та Я. Пастернак. В НТШ плідно працював і В. Петров.

22 жовтня 1945 р. відновлено діяльність Українського наукового товариства, що було ліквідоване в Києві ще в 1920 р., і на базі якого було створено Етнографічну комісію. В. Петров разом з іншими їздив в табори колишніх українських військовополонених з лекціями на народознавчу тематику та збирав етнографічні матеріали, для чого склав програму збору етнографічних матеріалів з народної медицини. Більшість військовополонених представляли селянство, яке було носієм давніх українських традицій.

30 липня 1945 р. В. Петров виступив з доповіддю “Проблеми первісного мислення”. 13 червня 1947 р. відбулися “святочні сходи в шану І. Франку”, на яких В. Петров був присутній, а З. Кузеля виступив з доповіддю “Франко як етнограф”.

22 січня 1948 р. на зборах, присвячених А. Шептицькому В. Петров оприлюднив виступ “Проблеми культурної доби”, займався він і дослідженням життя і творчості Т. Шевченка, зокрема етапами розвитку сучасного шевченкознавства [9. С. 91, 96, 99].

Наукові праці з археології та етнології вчений підписував власним прізвищем, художні твори – під псевдонімом В. Домонтович, деякі філософські – за підписом Віктор Бера.

25 вересня 1945 р. в Нюрбергу за ініціативою В. Петрова (В. Домонтовича), І. Багряного, Ю. Косача створенно “Мистецький український рух” (МУР). В. Петров увійшов в управління, а на з’їзді 21–22 грудня 1945 р. в Ашаффельбурзі очолив “Видавничу спілку” при Українському вільному університеті, яка видавала наукові праці, в тому числі – дослідження В. Щербаківського “Кам’яна доба на Україні” (1947), В. Петрова – “Український фольклор”, “Замовляння й голосіння” (1946), П. Курінного – “Нариси з історії української археології” (1947) та ін.

Працював В. Петров також у видавництві “Українська трибуна”, в редакції журналу “Арка”. Видав два романи “Доктор Серафікус” (1947) і книжковий варіант повісті “Без ґрунту”, яку раніше опублікував в Харкові журнал “Український засів”. У Мюнхені В. Петров видав повість “Дівчинка з

медведиком”. До найкращих можна зачислити його новели “Апостоли”, “Помста” і “Приборканий гайдамака”. В його літературному архіві зберігаються також рукописні матеріали романів, повістей, досліджень про видатні європейські постаті минулого і сучасного [23]. У мюнхенський період написано документальне дослідження В. Петрова про жертви більшовицького режиму [19].

Інститут енциклопедій на чолі із З. Кузелею, створений у Мюнхені у 1945 р., поставив собі за мету написання першої багатотомної української енциклопедії. Учень Ф. Вовка З. Кузеля намагався продовжити справу свого вчителя зі створення фундаментальної роботи про Україну [22], до якої В. Петров опублікував низку цінних статей з археології та етнографії.

У статті “Пережитки передісторичної матеріальної культури” В. Петров висловив низку думок, які на той час були новими і дуже сміливими. Він намагався реконструювати сиву давнину, немов вдихнути в неї життя, дивлячись на археологію очима досвідченого етнолога. Вчений вважав, що “на Україні в добу неоліту складається той тип матеріальної культури, який відтоді в певних своїх рисах (осадництво, хліборобство, скотарство, ремесло і т.д.) історично стає вихідною базою для розвитку матеріальної культури наступних епох” [16. С. 200]. Приручення диких степових тварин було завершеним, скотарство і землеробство визначають основну форму господарства з перевагою хліборобства. Утримують в основному велику рогату худобу (круторогу і короткорогу), житла селища розташовують колом, а всередині майдан служить як загін (крааль).

У II тисячолітті до н.е. відбуваються різкі зміни: місце вола і корови займає кінь та дрібна худоба (вівця, коза), переважає табунне скотарство. В античну добу (V–IV ст. до н.е.–IV–V ст. н.е.) знову переважає орне хліборобство над скотарством; в добу великого переселення народів (V–VII ст.) господарство занепадає. Для слов’янського періоду кінь не характерний. У VI–IX ст. застосовують підсічно-лісову систему землеробства, яка не вимагає орання ґрунту, а отже і тяглової худоби.

В. Петров дає характеристику стану хліборобства всіх епох, застосування знарядь праці (зокрема плуга), розвитку ремесел. Вчений зупиняється на специфіці залізодобувної та залізоброблювальної техніки. Значну увагу вчений приділяє тут характеристиці поселення, житла, хатнього опалення тощо.

В період енеоліту і бронзи на високих берегових відрубних кручах з’являються городища і цей тип поселення – вважав В. Петров – заступає селища трипільських часів. Для середньовіччя (VI–XIII ст.) характерні “типові городища з земляними валами, збудованими за дерев’яними конструкціями (рубані кліті заповнені глиною). Житла розташовані колом, входять в систему фортифікаційних споруд” [16. С. 202]. Ці житла двоповерхові, нижня частина служить за комору. Земляні вали городищ обкладені кам’яними плитами. Житла для простого люду (землянки) розташовані за межами городища. В. Петров висловив міркування, що великі городища могли утворюватися шляхом об’єднання кількох малих, а окремих вулиць і дворів городища не мали.

Відомості про події, що відбувались на теренах України в II ст. до н.е. – V ст. н.е. В. Петров подав у статті “Римська доба” [18. С. 388–390]. Зокрема він широко висвітлив “культуру полів поховань”, вказав на територію її поширення, розташування поселень, їх внутрішню забудову. Вчений охарактеризував основне заняття носіїв цієї культури – хліборобство, зазначаючи, що воно “було лісово-підсічне інтенсивне, з досить великою посівною площею” [18. С. 390]. Добре розвинене і ремесло (оброблення глини, заліза, бронзи, скла, кості). Не оминув увагою В. Петров і культ поховання небіжчиків, вказуючи, що окрім тілоспалювання, побутувало і трупопокладення.

Як зазначала Є. Махно, уже в 1940 р., було встановлено, що зарубинецькі пам’ятки мали, окрім урнових поховань, ямні тілоспалення, відомі були також і тілопокладення [8].

Спільна стаття В. Петрова, В. Козловської та М. Міллера “Доба переселення народів” характеризує етнонаціональні зміни населення на теренах України в період з IV по VI ст. н.е. Вчений зазначав, що через землі нашої країни пройшли гуни, булгари, авари, хозари. В цей час культура черняхівсько-маслівського типу зникає, а їй на зміну приходить нова культура, що істотно відрізняється від неї. В. Петров подав опис ремесел, що набули поширення в цей час, та їхні центри.

Паралельно вчений зазначав, що за часів переселення народів на Україні жили й інші етноси із своїми особливостями виробів із металу та примітивним посудом, що засвідчував про занепад ремесел й повернення до домашнього виробництва. В основному цей посуд був ліпний, виготовлений безпосередньо руками без використання гончарного кола. Його форми також були більше пристосованими до щоденного використання, втратили розмалювання, зайві елементи декору, поверхня могла бути лощеною.

Дуже цікавою є стаття В. Петрова “Передхристиянські релігійно-світоглядні елементи. Генеза народних звичаїв і обрядів” [15. С. 244–249]. У ній вчений описує цілий комплекс звичаїв і обрядів, які існували колись у наших пращурів: вірування в богів, народні погляди на природу, погляди на рід в народному світогляді, уявлення про народження і весілля, прояви народного світогляду в обрядах. В. Петров надав переконливі пояснення цих звичаїв і обрядів та вказав на їх видозміну під впливом християнства.

З великим знанням традиційної обрядовості В. Петров у розділі “Лірично-епічна поезія” [12. С. 268–269] проаналізував українські фантастичні балади та балади, взяті з реального життя, а також релігійні та гумористичні пісні. В статті “Народна проза” автор зупиняється на характеристиці казок, акцентуючи та тому, що “первісно казка була обрядовим жанром, саме приналежністю похоронного обрядового акту, супровідною обрядовою розповіддю, звичайно інсценізованою подорожі далекої дороги, в яку відходив померлий” [12. С. 270].

У розділі “Народна усна словесність” В. Петров вказує на тісний взаємозв’язок усної словесності: замовлянь, голосінь, обрядово-словесної поезії, колядок веснянок та інших із різноманітними обрядодіями та віруваннями. Як

зазначав учений, вони ніколи не виконуються поза обрядами, і несуть одну і ту ж мету – забезпечують успіх на полюванні виліковують хвороби, оберігають худобу, відвертають хмари [12. С. 270].

У статті В. Петрова “Методологічно-світоглядні напрямки в українській етнографії XIX–XX ст.” [13. С. 184–187] автор охарактеризував провідні напрямки цього періоду: романтично-етнографічне народознавство першої половини XIX ст. та позитивістичне – другої половини віку. Для романтичної течії етнографія стає провідною наукою. В центрі доктрини ставлять народ, народ (селянство) творить історію. “Етнографічна концепція літератури, – писав В. Петров, – прагне стерти різницю між індивідуальною творчістю письменника й етнографічними записами з уст народу” [13. С. 185]. До романтичної або міфологічної школи належали І. Срезневський, “ранні” М. Костомаров і П. Куліш, О. Потебня та ін.

В основі позитивістичного, “реалістичного” народництва лежать позитивізм, реалізм і еволюціонізм. Фольклорні жанри витісняються реалізмом. Порівняння билинних і літописних текстів стає провідним методом етнографічних досліджень. Творцем історії, усної творчості, вважають не селянство а представників освічених верств (ідеї проводу). До цієї так званої “історичної” або “порівняльної” течії належали В. Антонович, М. Драгоманов, Ф. Вовк. З цієї школи вийшли І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Колесса, але вони вже “дошукувались своїх власних первнів”, виділяючи національні елементи.

Антиеволюціонізм і антиісторизм, який поширювався в 20-х рр. XX ст. – вважав В. Петров, – не торкнувся української науки. У 30–40-х рр. теорія міграціонізму поступилася теорії автохтонності, явища почали розглядати у зв’язку з конкретною епохою.

В 1947 р. В. Петров прочитав лекцію “Походження українського народу” українській громаді в Регенсбурзі. До нашого часу вона дійшла в записках студентів, які тоді видали її циклостилевим способом. Завдяки С. Білоконю, який повернув її з діаспори на Батьківщину в 1992 р., лекція дістала нове життя – її видано Інститутом археології з вступною статтею П. П. Толочка та виваженими науковими коментарями [17]. Враховано сучасне бачення етногенетичних проблем на основі нових археологічних досліджень [16].

В. Петров взяв за основу, як сам писав у перших рядках своєї праці “Походження українського народу”, дослідження Вадима Щербаківського [24] і Федора Вовка [1], які на той час було видано в Празі, не тільки з точки зору методології (комплексний підхід до використання різноманітних джерел), а й запозичив ідеї, розвиваючи їх з врахуванням нових археологічних даних з дослідження трипільської, зарубинецької та черняхівської культур, відкритих свого часу В. Хвойкою [2; 4].

Петров шукав, як і його попередник В. Щербаківський, українських першопочатків у трипільській культурі. Він вбачав їх у системі господарства, поселеннях, кераміці, мистецтві тощо, але до визначення етнічної приналежності українців ставився надзвичайно обережно. Потрібно зауважити, що й В. Щербаківський, хоча вважав трипільські “первні” – одними з складових

формації української нації, не був категоричний в цьому питанні, а зауважив, що на зламі III–II тисячоліття до н.е. на території України відбулися великі етнічні зміни. До цього нового населення В. Щербаківський ставився дуже скептично, вважаючи його кочівним, яке лише зашкодило розвитку землеробського і культурного процесу, але не знищило його повністю. Ф. Вовк також вважав що приблизно в цей час змінилося населення. “Круглоголовці” витісняють “довгоголовців”, здебільшого змішуючись з ними.

В. Петров дійшов таких висновків щодо походження українців: “Коли ми кажемо, що ми є автохтонними на нашій землі, що ми живемо на ній не від VI ст. по Різдві, а ще ... від III тисячоліття перед Різдвом, ми повинні вважати, що між нами і людністю неолітичної України лежить кілька перейденими нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій ... Наша автохтонність ... не була плодом і наслідком лише самої біологічної зміни й біологічного відродження поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть послідовно заступали одне одного ... В грозах і бурях знишень, в бурхливих змінах утворювався український народ, що став таким яким ми його знаємо нині” [17. С. 102].

З кінця 40-х рр. етногенетична проблематика посіла вагоме місце в наукових працях Віктора Платоновича Петрова і ознаменувалася виданням його фундаментальних досліджень “Скіфи. Мова і етнос” (1968) та “Етногенез слов’ян” (1972).

Сучасна наукова думка віддає належне досягненням В. Петрова. В 1984 р. відзначено 90-річчя від дня його народження, а в сторічний ювілей видано збірник наукових праць з присвятою вченому [20]. Готують до видання його наукову спадщину.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1928. Перевидання – К., 1995.
2. Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – К., 2006. – Ч. 1; К., 2007. – Ч. 2.
3. Інститут рукописів Бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. 3570.
4. *Колесникова В. А.* Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. – К., 2007.
5. *Кузеля З., Одарченко П.* Історія української етнографії // Енциклопедія українознавства. Заг. част. – 1994. – Т. 1. – С. 194.
6. *Максимов Є. В.* Питання історії стародавніх слов’ян у працях В. П. Петрова // Археологія. – 1986. – № 54. – С. 1–6.
7. МИА СССР. – №№ 70, 82, 108, 116, 139.
8. *Махно Є. В.* Пам’яті Віктора Петрова // Археологія. – 1974. – № 6. – С. 4.
9. *Мірчук І.* Український науковий інститут в Берліні // Сьогодні й минуле. – Мюнхен, 1949. – № 1–2.
10. НА ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 1. – Од. зб. 1.
11. *Петров В.* *Curti culum vitae* (21.XI.1945) // Україна. – 1951. – Зб. 6. – С. 430.
12. *Петров В.* Лірично-епічна поезія // Енциклопедія українознавства. Заг. част. – 1995. – Т. 1. – С. 268–269.

13. *Петров В.* Методологічно-світоглядні напрями в українській етнографії XIX–XX ст. // *Енциклопедія українознавства*. Заг. част. – 1995. – Т. 1. – С. 184–187.
14. *Петров В. П.* Пам'яті акад. Д. І. Яворницького. Некролог // *Вісті АН УРСР*. – 1940. – № 7–8. – С. 106–108.
15. *Петров В.* Передхристиянські релігійно-світоглядні елементи. Генеза народних звичаїв і обрядів // *Енциклопедія українознавства*. Заг. част. – 1995. – Т. 1. – С. 244–249.
16. *Петров В.* Пережитки передісторичної матеріальної культури // *Енциклопедія українознавства*. Заг. част. – 1995. – Т. 2. – С. 200.
17. *Петров В.* Походження українського народу. – К., 1992.
18. *Петров В.* Римська доба // *Енциклопедія українознавства*. Заг. част. – 1995. – Т. 2. – С. 388–390.
19. *Петров В.* Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору. – Нью-Йорк, 1959.
20. Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К., 2001.
21. Рукописний відділ Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 9 (окремі надходження).
22. *Франко А., Франко О.* До питання створення першої української енциклопедії // *Народознавчі зошити*. – 2010. – № 1–2. – С. 156–159.
23. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 305. – Спр. 151. – С. 2.
24. *Щербаківський В.* Формация української нації. – Прага, 1941.

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВИКТОРА ПЕТРОВА

(40-е гг. XX в.)

О. Е. Франко, Н. А. Хомын

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская 1, г. Львов 79000*

В статье изложены сведения о научной деятельности в 40-е года XX в. выдающегося украинского археолога и этнолога, исследователя этногенетических проблем, автора трудов “Етногенез слов'ян” (1972), “Походження українського народу” (1992), “Скіфи. Мова і етнос” (1968) и др. Виктора Платоновича Петрова (1894–1969).

Ключевые слова: В. Петров, археология, этнология, этнография, этногенез.

THE SCIENTIFIC ACTIVITY OF VICTOR PETROV (40-TH YEARS OF THE XX-TH CENTURY)

O. Franko, N. Homyn

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000*

The co-author of this article introduced personal facts about the scientific activity of famous Ukrainian archaeologist, ethnologist and investigator of the ethnogenesis problems Victor Petrov (1894–1969) as the author of such monographies: “The Skiffs. Language and ethnic characteristics” (1968), “The Slavonic ethnogenesis” (1972), “The Ukrainian people's origin” (1992).

Key word: V. Petrov, archeology, ethnology, ethnography, ethnogenesis.

Стаття надійшла до редколегії 13. 02. 2012

Прийнята до друку 27. 04. 2012

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

УДК 904 : .911.37(477.84)“638” : 001.891

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ЛИСИЧНИКИ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ У 2009 р.

Б. І. Завітій

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: zavitij@ukr.net

Подано результати досліджень на території та в околицях городища культури Гава-Голігради поблизу с. Лисичники Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Охарактеризовано виявлені пам'ятки, об'єкти та віднайдений рухомий матеріал.

Ключові слова: ранньозалізний вік, Гава-Голіградська культура, городище, селище, вал, рів, споруда, горщик, миска, крем'яний серп, вістря стріли, зооморфна та антропоморфна пластика, глиняна моделька колеса.

У червні–липні 2009 р. експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка проводила археологічні дослідження на території та в околицях городища Гава-Голіградської культури поблизу с. Лисичники Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Основна мета пошукових робіт полягала в уточненні часу функціонування городища та його ролі в системі заселення. Для її досягнення було поставлено такі завдання: детальні обстеження на території пам'ятки та в її околицях; вивчення найближчого природного оточення; виготовлення інструментального плану городища; вивчення конструкцій оборонних укріплень; визначення потужності і характеру культурного шару на укріпленій території; встановлення часу припинення функціонування городища. Для цього проведено пошук пам'яток в околицях городища за гідросіткою, по берегах потічка Вовчків, в межах так званої ресурсної зони. У північно-західній частині городища (паралельно до розкопу Ю. Малєєва) закладено траншею з двома прирізками, зорієнтовану перпендикулярно до лінії захисту

ЛИСИЧНИКИ-I

Перед початком археологічних робіт здійснено детальне обстеження мису. Тут збереглися поверхневі сліди оборонних споруд. Окрім відомого вже поперечного валу та рову від напільної сторони, по периметру плато (краю схилу) виявлено залишки, поруйнованого природними та антропогенними чинниками, валу, рову, а в окремих місцях ескарпу. За наявними параметрами ця лінія захисту менш потужна від тієї, що відділяє мис від напільної сторони, але водночас є своєрідним її продовженням (рис. 1). Топогеодезичний план городища, виготовлений автором за допомогою мензульного приладу “Кіпрегель КН-01”, дозволяє детально охарактеризувати його топографію.

Укріплена територія розташована в урочищі “Під валом”, на мису правого берега р. Серет. З напільної (західної) сторони розташований вал, висотою 2 та шириною 6 м і рів, глибиною 3,5 та шириною 5 м. З решти сторін воно обмежене крутими скельними схилами корінного берега ріки, а з південно-західної – глибокою долиною струмка Вовчків, яка являє собою круту скелясту стіну. Таким чином, в цих місцях городище має надійні природні перешкоди, які додатково були зміцнені мало потужною лінією захисту. Вона проходила майже паралельно до природних перешкод. В лісі, де вона збережена дещо краще, видно земляний насип із збереженою висотою 0,5 і шириною 2 м та ровом шириною 3 і глибиною 0,5 м. На полі цю лінію розорано, хоча з аерокосмічної зйомки її залишки простежуються у вигляді незначного підвищення (до 0,3 м), яке має темніше забарвлення, тобто місце поруйнованого валу представлене темно-сірими гумусними суглинками зі слідами антропогенного впливу (див. рис. 1). Таким чином, городище оточене лінією захисту по всьому периметру. Його укріплена площа сягає близько 140 га.

Зараз південна і східна частини городища зайняті рільничими угіддями. Решта площі вкрита мішаним лісом і чагарниками. На рільничих угіддях, на рівні сучасної поверхні зібрано фрагменти боковин, вінець та денець ліпного кухонного посуду. Товщина стінок сягає 0,8–1,2 см. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, з домішками дрібнозернистого піску й шамоту. Поверхня заглажена і підложена під краєм вінець. Випал кераміки нередукований. Тут варто зазначити таке: по-перше, подібні ознаки характерні для ліпного грубостінного посуду, віднайденого нами під час розвідкових робіт на городищі і віднесеного до другого періоду функціонування пам’ятки, тобто до пізнього періоду культури Гава-Голігради (кінця VIII–середини VII ст. до н.е.) (рис. 6); по-друге, і це надзвичайно важливо, керамічного посуду, характерного для раннього періоду (зі слідами розчисів) на поверхні не віднайдено.

З метою вивчення характеру і конструкції лінії захисту*, а також часу її спорудження та функціонування, у південно-західній частині городища (паралельно до траншеї Ю. М. Малєєва) закладено траншею, розміром 2×12 м, з двома прирізками – 6×2 і 2×2 м. Вона орієнтована перпендикулярно до валу та рову. Нею охоплено більшу частину земляного насипу, тобто, від вершини включно до сучасного внутрішнього підніжжя. Нумерація квадратів, розмірами 2×2 м, починалася з північного заходу (рис. 2).

* Дослідженнями Ю. М. Малєєва жодних дерев’яних оборонних конструкцій не зафіксовано. Саме це і спонукало нас до повторного вивчення цієї лінії захисту із застосуванням удосконалених методів вивчення зазначеного типу споруд.

За свідченнями старожилів с. Лисичники на початку XX ст. земляний насип було дещо знівелювано, особливо його верхівку. Лише у північно-західній частині він повністю зберігся у недоторканому вигляді. Порівняння параметрів на цих ділянках дозволяє припустити, що під час нівелювання знесено земляний насип товщиною від 0,5 до 0,7 м. При цьому, як буде показано нижче, руйнація не пошкодила конструкції лінії захисту.

У різних частинах траншеї стратиграфія культурних нашарувань виявилася неоднаковою за потужністю та неоднорідною за структурою. Тому, глибини залягання шарів, виявлених об'єктів і рухомого матеріалу подано від абсолютного рівня, який встановлено нами на висоті 0,1 м в найвищій точці на валі. Культурні нашарування в межах внутрішнього підніжжя валу можна охарактеризувати так: по всій площі розкопу (кв. А1–А6), виявлено лісову підстилку товщиною 0,05–0,07 м; нижче, в межах всієї траншеї, залягали світло-сірі опідзолені суглинки. Їхня товщина сягала 0,15–0,20 м. Вони перекривали верству сірих гумусних суглинків (які виступали у кв. А1, А5, А6) товщиною 0,4–0,7 м. Натомість в решті квадратів (А2–А5) під лісовою підстилкою залягали темно-сірі гумусні суглинки, насичені глиняною вимазкою та вугіллям, що й становило заповнення **об'єкта 1** (див. рис. 2; 3). Його абриси представлені залишками горілої плахи та кам'яної кладки, які виявлено на однаковій глибині щодо рівня сучасної поверхні (0,3 м). Рештки плахи шириною 0,35–0,40 м (виявленої у кв. А2) залягали паралельно до поздовжньої осі валу, на віддалі 2 м в бік підніжжя. Від неї збереглися ледь помітні відбитки горілої деревини й вугілля. Верхня межа плахи була на глибині 0,35, а нижня – 0,5 м від абсолютного рівня (див. рис. 2; 3). Треба зауважити важливу деталь: в нижній частині заповнення об'єкта 1, в напрямку до підніжжя земляного насипу, простежено долівку, виражену тоненьким вугільно-зольним прошарком й уламками глиняної вимазки. Зазначене дає підстави вважати горілу плаху рештками передньої дерев'яної стіни споруди. Її конструктивний тип (зрубний чи каркасно-стовповий) поки що встановити не вдалося. Однак ми схилиємося до каркасно-стовпової конструкції. Залишки задньої (внутрішньої, відносно укріпленої ділянки городища) стіни збереглися у вигляді кам'яної стіни, викладеної з каменю-пісковику без зв'язуючого розчину (кв. А5, Б5, А¹⁵). Подібно до передньої (дерев'яної), вона проходила паралельно до поздовжньої осі земляного насипу (див. рис. 2; 3). В процесі досліджень встановлено, що її збережена ширина сягає 0,7, а висота – 0,25–0,30 м. Відкрита нами в траншеї та прирізках довжина цієї стіни сягала 4,7–? м. Треба зазначити, що обабіч двох стінок траншеї (кв. А6), тобто перпендикулярно до валу, виявлено два перестінки (довжиною 0,8 м), конструктивно поєднані із задньою стіною. На їхніх викінченнях зафіксовано стовпові ямки діаметром 0,2 і глибиною 0,15 м. Поряд з кам'яною кладкою та й на її поверхні траплялася глиняна вимазка, вугілля, а інколи й попіл. Простір між передньою і задньою стінами представлений темно-сірими суглинками – заповненням, яке окреслювало верхні межі об'єкта 1. Його ширина сягала близько 7 м.

Стратиграфія і планіграфія об'єкта та конструктивні елементи стін дозволяють констатувати, що це споруда наземного типу. Водночас вона є складовою лінії захисту на завершальному етапі функціонування городища, оскільки її передня стіна конструктивно пов'язана з верхньою частиною насипу валу.

В заповненні та на долівці споруди віднайдено значну кількість кухонного посуду з прямими, горизонтально зрізаними вінцями, діаметром 22–24 см, які плавно переходять в коротку шийку і далі, до ледь виражених

плічок. Під нижньою губою вінець є округлі або овальні пластичні виступи-гудзи. На деяких горщиках цього типу орнамент відсутній. Зовнішня поверхня горбкувата, однак окремі посудини мають підлощення лише під краєм вінця. Товщина стінок сягає 0,8–1,2 см. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, з домішками дрібнозернистого піску і шамоту. Випал кераміки нередукований. (рис. 7). Подібний посуд віднайшов Ю. Малєєв на поселенні Голігради, городищі Городниця та інших пам'ятках, що репрезентують пізній період культури Гава-Голігради (кінець VIII–середини VII ст. до н.е.) [1. С. 36–38].

Таким чином, об'єкт 1 – наземну прибудову до валу, слід віднести до пізнього періоду функціонування городища (кінця VIII–середини VII ст. до н.е.).

Зауважимо, що об'єкт 1 споруджено на піднівельованому горизонті сірих суглинків, які входили до лінзоподібної основи насипу валу в середній та нижній частинах. Саме під цим прошарком суглинків у підніжжі валу (кв. А4–А5, Б4–Б6, А'5, див. рис. 2; 4), на глибині 1,3 м від абсолютного рівня (1 м від рівня сучасної поверхні) збереглися залишки **Об'єкта 2**. Його верхні контури представлені заповненням із темно-сірих суглинків, в яких віднайдено уламки каменю-пісковика, глиняну вимазку, вугілля, попел та фрагменти зооморфної пластики. Разом із темно-сірими суглинками це заповнення окреслювало межі споруди, шириною 4 м. Передня стіна прилягала до нижньої частини валу. Вона представлена стовповою ямкою, діаметром 0,2 і глибиною 0,10–0,15 м та дещо утрамбованою долівкою у вигляді тонкого гумусного прошарку з вмістом вугілля, глиняної вимазки і попелу, який простягався паралельно до осі вершини валу (див. рис. 4). Швидше за все її конструкція була каркасно-стовповою. Треба зауважити, що долівка, яка вказує на передню межу споруди, мала однаковий характер в межах відкритої частини об'єкта 2. На рівні долівки (кв. Б4), збереглися залишки вогнища, діаметром до 1 м. Товщина вугільно-зольного прошарку, що вкривала його, сягала 0,15 м. Опалювальний пристрій віддалений від передньої стіни споруди приблизно на 1 м (див. рис. 4). Залишки задньої (внутрішньої, відносно укріпленої ділянки городища) стіни збереглися на рівні долівки (кв. Б5–Б6 та А'5). Вони представлені кам'яною кладкою без зв'язуючого розчину (розміри 0,7×0,2 м), спрямованою довшою стороною паралельно до поздовжньої осі валу. В цій кладці виявлено стовпову ямку, діаметром 0,2 і глибиною 0,15 м (див. рис. 4).

Стратиграфія і планіграфія об'єкта та конструктивні елементи стін дозволяють констатувати, що це споруда наземного типу. Вона є складовою лінії захисту на початковому етапі функціонування городища, оскільки її передня стіна конструктивно пов'язана з нижньою частиною насипу валу.

В заповненні і на долівці споруди, а також в межах опалювального пристрою віднайдено значну кількість знахідок, серед яких переважали уламки і фрагменти кухонного та столового посуду, зоо- та антропоморфної пластики. Поряд з ними віднайдено фрагменти модельок коліс (рис. 14, 1, 2), кременевий серп (див. рис. 14, 3) тощо.

Кухонний посуд умовно можна поділити на дві групи. Першу репрезентують верхні частини горщиків, характерними рисами яких є злегка

відігнуті назовні вінця діаметром від 12 до 29 см; орнаментация округлими чи овальними пластичними виступами-гудзами на плічках та під краєм верхньої губи; прямі високі шийки. Товщина стінок сягає 1,0–1,2 см. В керамічному тісті переважають домішки шамоту (рис. 8). Варто зауважити, що ця група становить 30–35 % від загальної маси кухонних горщиків віднайдених в об'єкті 2.

До другої групи треба віднести горщики, яким притаманні такі риси: середньо відігнуті назовні вінця діаметром 10–24 см; орнаментация округлими пластичними виступами-гудзами на плічках та під краєм верхньої губи, а також канелюрами та геометричним орнаментом на шийці та плічках; відхилені назовні високі шийки. Верхня частина горщиків ззовні підлощена, інколи розчесана. Товщина стінок сягає 0,5–0,7 см. В керамічному тісті переважає дрібнозернистий пісок (рис. 9). Аналогічний кухонний посуд, до якого віднесено горщики першої та другої груп відомий з досліджень добре стратифікованого селища Магала, що на Буковині Г. Смірнова датувала його IX ст. до н.е. [2. С. 7–34; 3. С. 109–118].

Окрему групу становлять амфороподібні горщики так званого псевдовіланівського типу. На плічках вони прикрашені канелюрами та округлими чи овальними пластичними виступами-гудзами. Для цих амфор характерні: вертикальна шийка; дуже роздуті боки і виступ, що відмежовує шийку від плічок. Край вінець переважно вигнуті назовні (рис. 10).

Столовий посуд представлений фрагментами двох типів: півсферичних та конічних мисок чорного кольору діаметром 10–22 см. Для півсферичних характерними є: прямі та ввігнуті досередини рівно зрізані вінця. Внутрішня поверхня мисок чорнолощена. На зовнішній поверхні деякі миски мають орнамент у вигляді канелюрів. Товщина стінок сягає 0,4–0,6 см. В керамічному тісті є домішки дрібнозернистого піску і шамоту (рис. 11). Другий тип становлять конічні миски з розхиленими назовні пелюсткоподібними вінцями діаметром 20 см. Внутрішня поверхня чорнолощена й орнаментована горизонтальними канелюрами. Товщина стінок становить 0,8 см. В керамічному тісті є домішки дрібнозернистого піску і шамоту. Колір випалу – чорний (рис. 12). За наведеними ознаками столовий посуд треба віднести до раннього періоду культури Гава-Голігради і, зокрема, до IX–VIII ст. до н.е.

Отже, за стратиграфічними та планіграфічними даними об'єкт 2 – наземну прибудову до валу, слід віднести до раннього періоду функціонування городища (IX–VIII ст. до н.е.). На це вказує і рухомий матеріал – керамічні знахідки, віднайдені в нижній частині заповнення і на долівці.

Об'єкт 3 – господарська яма (кв. А5–А6; див. рис. 2; 5). Її верхні абриси виявлено на глибині 1,3 м від абсолютного рівня. Заповнення виражене темно-сірими гумусованими суглинками. В плані яма була аморфної форми, з прямовисними стінками, що переходили в горизонтальне дно. Абсолютна глибина від рівня виявлення сягала 1,25 м. Стратиграфічні та планіграфічні спостереження вказують на те, що це господарська яма. Вона є ранішою від наземних прибудов до валу (об'єктів 1 і 2).

В заповненні ями віднайдено кістки тварин, вугілля, фрагменти глиняної вимазки і фрагменти мисок. Посудини характеризують увігнуті досередини пелюсткоподібні і косозрізані вінця діаметром 20 см. Їх внутрішня поверхня чорнолощена. Товщина стінок сягає 0,8 см. В керамічному тісті є домішки дрібнозернистого піску і шамоту (рис. 13). За наведеними ознаками такі миски треба віднести до столового посуду. За аналогіями їх можна датувати раннім періодом культури Гава-Голігради, зокрема, IX ст. до н.е.

На дні ями віднайдено бронзове листоподібне вістря стріли довжиною 6,8 см, шириною 1,7 см та товщиною черешка 0,3 см (див. рис. 14, 4).

Об'єкт 4 виявлено на глибині 1,7 м (кв. А¹⁵; див. рис. 2; 5). Його заповнення представлене темно-сірими гумусними суглинками з включенням вимазки, попелу, вугілля та фрагментів керамічного посуду. Земляна долівка збереглась у вигляді добре утрамбованого прошарку темно-сірих гумусних суглинків, вкритих вугіллям і попелом на товщину 0,5–1,0 см. У північно-західній частині квадрату на рівні долівки виявлено залишки вогнища. Стратиграфічні дані також вказують на те, що цей об'єкт можна віднести до наземного типу, можливо й житла. Він є найранішим об'єктом серед виявлених нами в траншеї і прирізках.

На долівці споруди віднайдено фрагмент верхньої частини ліпного горщика, який характеризують прямі, горизонтально зрізані вінця, діаметром 22 см, що плавно переходять в коротку шийку і далі, до ледь виражених плічок. Під нижньою губою простежуються округлі пластичні виступи-гудзи. Зовнішня поверхня фрагмента заглажена, а під краєм вінець підлощенна. Товщина стінок сягає 0,8 см. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, з домішками дрібнозернистого піску і шамоту. Випал нередукований. За наведеними ознаками цей фрагмент горщика треба віднести до культури Гава-Голігради (IX ст. до н.е.).

Отже, в результаті дослідження лінії захисту в північно-західній частині городища можна констатувати наступне: параметри збереженої лінії захисту мають ширину основи земляного насипу 5,5–6,0, висоту 2–3; ширину рову 4–5 м, глибину 3,0–3,5 м; оборонні лінії функціонували протягом двох періодів, на що вказують залишки **об'єкта 1** – складової лінії захисту на завершальному етапі функціонування городища (його передня стіна конструктивно пов'язана з верхньою частиною насипу валу) та **об'єкта 2** – складової лінії захисту на початковому етапі функціонування городища (його передня стіна конструктивно пов'язана з нижньою частиною насипу валу); під оборонними спорудами I і II періоду виявлено два асинхронні об'єкти – **3** і **4**, раніші за попередні (1 і 2) й можливо, належать до селища, що передувало городищу; на послідовність виникнення і функціонування цих об'єктів, зафіксованих стратиграфічними спостереженнями вказує і рухомий матеріал; значна товщина культурного шару на укріпленій території свідчить про тривале функціонування городища; два періоди функціонування лінії захисту та значна потужність культурного шару на укріпленій території, де виявлено синхронні об'єкти обох періодів однозначно вказують на те, що городище в Лисичниках відноситься до культури Гава-

Голігради. Воно функціонувало протягом кінця IX–середини VIII ст. до н.е. – I період та середини VIII–середини VII ст. до н.е. – II період.

Для виявлення і локалізації невідомих та повторного вивчення відомих синхронних пам'яток в околиці городища обстежено терени в межах гідросистеми і прилеглих до неї підвищень і пагорбів. Повторно досліджено два селища (Лисичники-II, Лисичники-III).

ЛИСИЧНИКИ-II

Поселення знаходиться на рілних угіддях на захід від городища (за 0,4 км на захід від лінії захисту, азимут 270°). Його територія займає південні схили, що прилягають до заплави потоку Вовчків і сягає 400 довжини та 200 м ширини. Площа поширення культурного шару – близько 8 га (див. рис. 1).

Територія селища використовують під рілні угіддя. Верхню частину культурного шару поруйновано оранкою, внаслідок чого під час обстежень на поверхні віднайдено уламки глиняної вимазки, фрагменти ліпного і кружального керамічного посуду. За формою, текстурою керамічного тіста, випалом й орнаментацією знахідки можна поділити на дві асинхронні групи.

До першої треба віднести уламки та фрагменти ліпних кухонних горщиків. Вони представлені лише боковинками. Товщина стінок сягає 0,8–1,2 см. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, з домішками дрібнозернистого піску й шамоту, який домінує серед них. Поверхня трохи горбувата. Випал кераміки нередукований. Подібні ознаки характерні для ліпного грубостінного посуду, віднайденого нами під час розвідкових робіт на городищі. Ці знахідки можна віднести до культури Гава-Голігради (IX–VIII ст. до н.е.).

Другу групу складають уламки і фрагменти кружальних горщиків і мисок. Ці знахідки керамічного посуду можна попередньо віднести до пізнього середньовіччя.

Отже, обстеження пам'ятки Лисичники-II показали, що за віднайденим рухомим матеріалом на поверхні селища вона є принаймні двошаровою – нижній шар датується культурою Гава-Голігради (IX–VIII ст. до н.е.), а верхній – слід віднести до пізнього середньовіччя.

ЛИСИЧНИКИ-III

Поселення знаходиться на рілних угіддях на захід від городища (за 1 км на захід від лінії захисту, азимут 270°). Воно займає південні схили, що прилягають до струмочка і сягає 400 довжини та 200 м ширини. Площа поширення культурного шару сягає близько 5 га.

Територія селища використовується як рілні угіддя. Верхня частина культурного шару поруйнована оранкою, внаслідок чого під час обстежень на поверхні віднайдено уламки глиняної вимазки, фрагменти ліпного і кружального керамічного посуду. За формою, текстурою керамічного тіста, випалом та орнаментацією знахідки можна поділити на дві асинхронні групи.

До першої треба віднести уламки та фрагменти ліпних кухонних горщиків. Вони представлені лише боковинками. Товщина стінок сягає 0,8–1,2 см. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, з домішками дрібнозернистого піску й шамоту, який домінує серед них. Поверхня трохи

горбкувата. Випал кераміки нередукований. Подібні ознаки характерні для ліпного грубостінного посуду, віднайденого нами під час розвідкових робіт на городищі. Ці знахідки можна попередньо віднести до культури Гава-Голігради (IX–VIII ст. до н.е.).

Другу групу складають уламки і фрагменти кружальних горщиків. Кружальний посуд репрезентований уламками кухонних горщиків і мисок. Такі знахідки керамічного посуду можна попередньо віднести до пізнього середньовіччя.

Отже, результати обстеження пам'ятки Лисичники-III дозволяють констатувати, що за віднайденим рухомим матеріалом на поверхні селища вона є принаймні двошаровою – нижній шар датується культурою Гава-Голігради (IX–VIII ст. до н.е.), а верхній – слід віднести до пізнього середньовіччя.

Отже, розвідкові археологічні дослідження в околицях с. Лисичники дають підстави констатувати, що оборонні лінії функціонували протягом двох періодів, на що вказують залишки **об'єкта 1** – складової лінії захисту на завершальному етапі функціонування городища та **об'єкта 2** – складової лінії захисту на початковому етапі функціонування городища; під оборонними спорудами I і II періоду виявлено два асинхронних об'єкти (**3 і 4**), раніші за об'єкти 1 і 2), що можливо, належать до селища, яке передувало городищу; на послідовність виникнення і функціонування цих об'єктів, зафіксованих під час стратиграфічних спостережень, вказує і рухомий матеріал; значна товщина культурного шару на укріпленій території свідчить про тривале функціонування городища. Два періоди функціонування лінії захисту й значна потужність культурного шару на укріпленій території, де виявлено синхронні об'єкти обидвох періодів, однозначно вказують на те, що городище в Лисичниках відноситься до культури Гава-Голігради. Воно функціонувало протягом кінця IX–середини VIII ст. до н.е. – I період та середини VIII–середини VII ст. до н.е. – II період. Матеріали, зібрані з поверхні культурного шару на поселеннях Лисичники II, III, дозволяють стверджувати, що поряд із городищем, функціонували синхронні селища. Разом з городищем вони утворюють гніздо поселень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малєєв Ю. М. Городище Городница на Дністрі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – Вип. 2 – С. 36–38.
2. Смирнова Г. Поселения Магала. Пам'ятник древnofракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII–середина VII вв. до н. э.) // МИА. – 1969. – № 150. – С. 7–34.
3. Смирнова Г. И. Раннеголиградский комплекс Магалы // КСИА. – 1965. – Вып. 105. – С. 109–118.

	болото		перевідкладені сірі опідзолені суглинки
	джерело, струмок		сірі опізолені суглинки
	очерет		світло-сірі опідзолені суглинки
	пасовище		верхня межа лесу "материк"
	широколисті ліси		залишки трухлявілих колод
	польові та лісові дороги		залишки горілих колод
	нерозкопана територія зайнята деревом		залишки стовпових ямок
	вал		залишки трухлявілих дерев'яних плах
	рів		вогнищева яма
	невідомі траншеї		каміння
	траншеї		вугілля, зола
	рівень сучасної поверхні		глиняна вимазка
	дерн, лісова підстилка		
	темно-сірі опідзолені суглинки		
	перехідний горизонт до материка		

Умовні позначення.

Рис. 1. Топо-геодезичний план городища Лисичники.

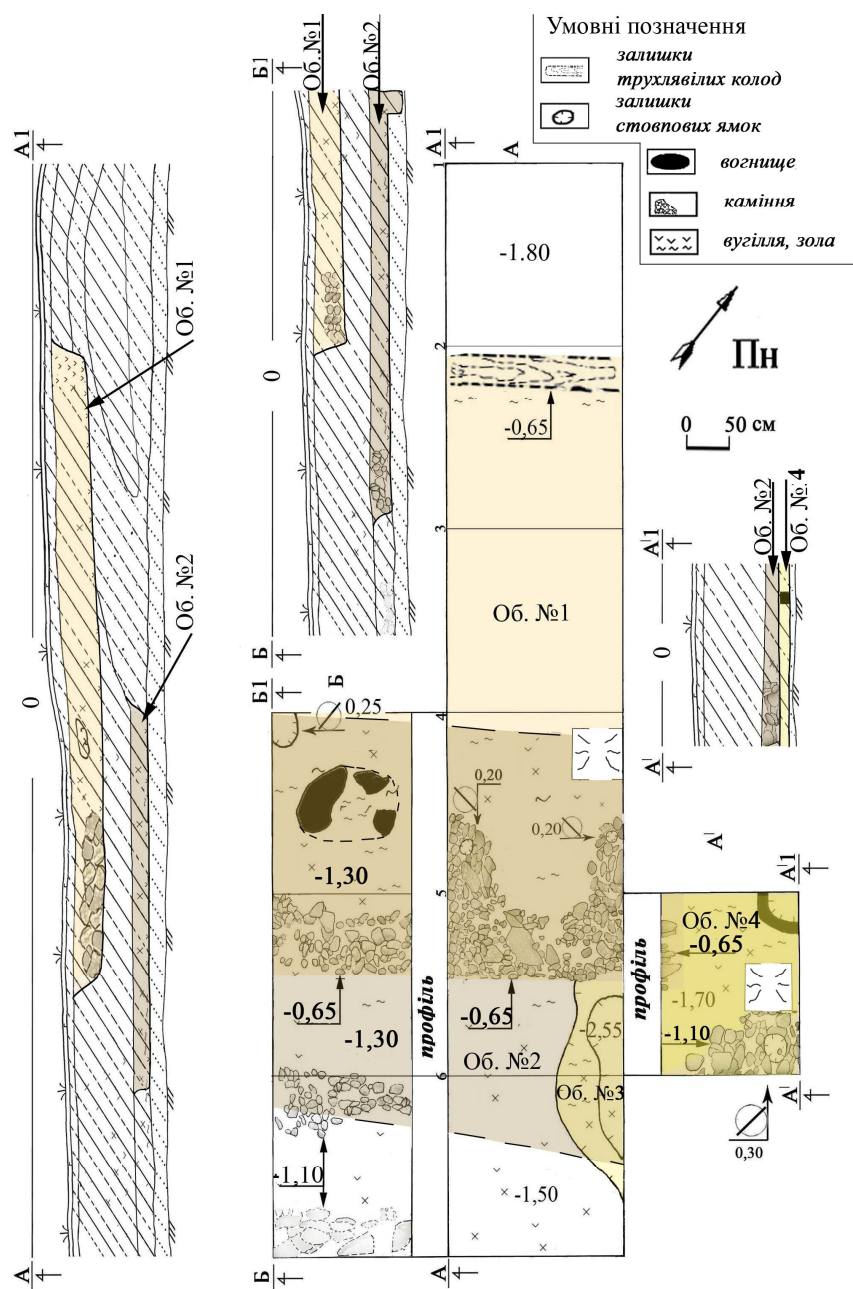

Рис. 2. Загальний план та профіль траншеї.

Рис. 4. План та профіль наземної прибудови до валу І періоду.

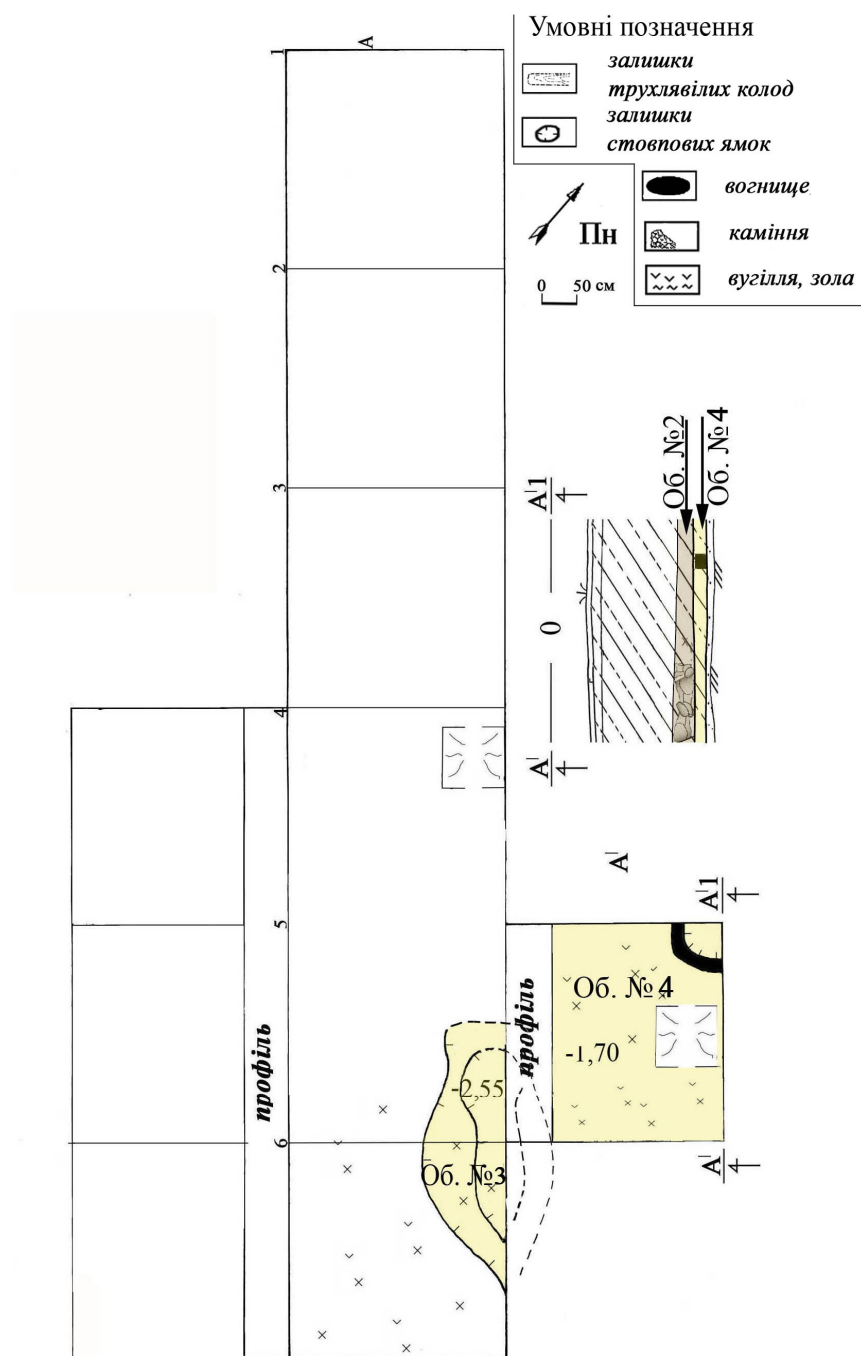

Рис. 5. План та профіль наземної споруди(об'єкт 4) і господарської ями (об'єкт 3).

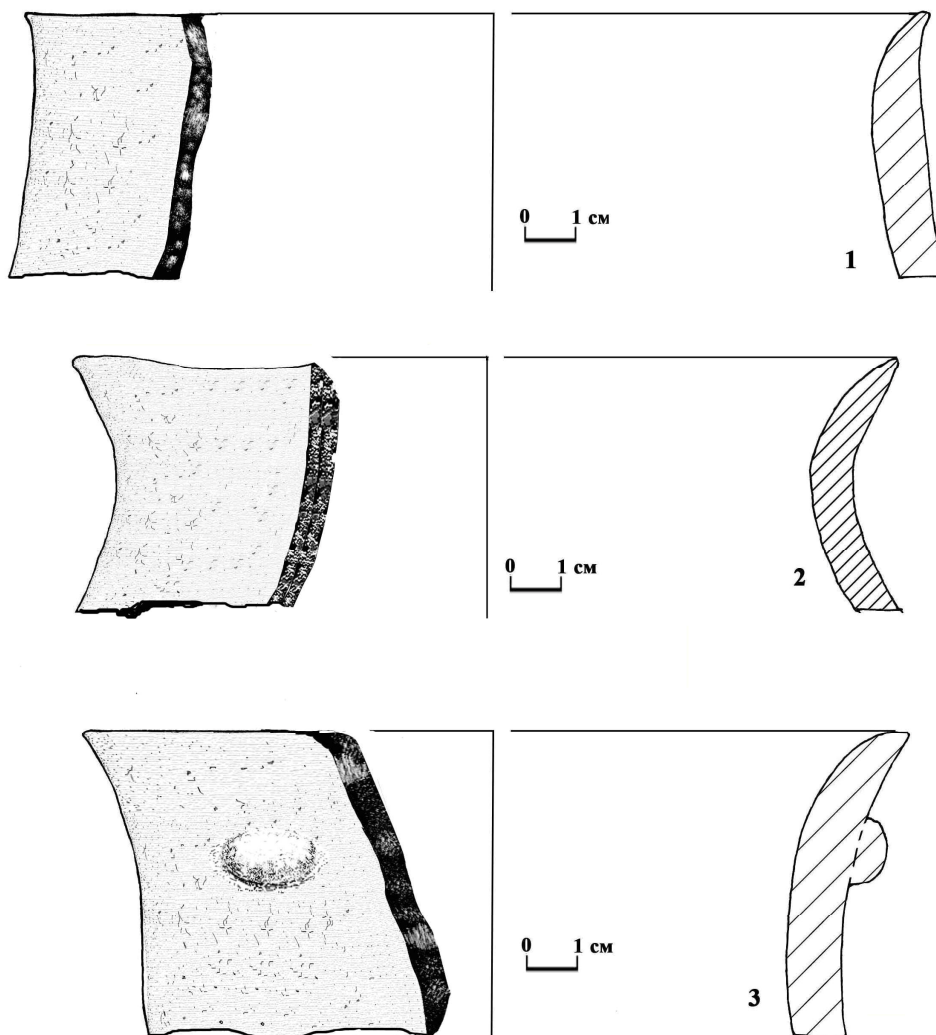

Рис. 6. Керамічний посуд з поверхні городища.

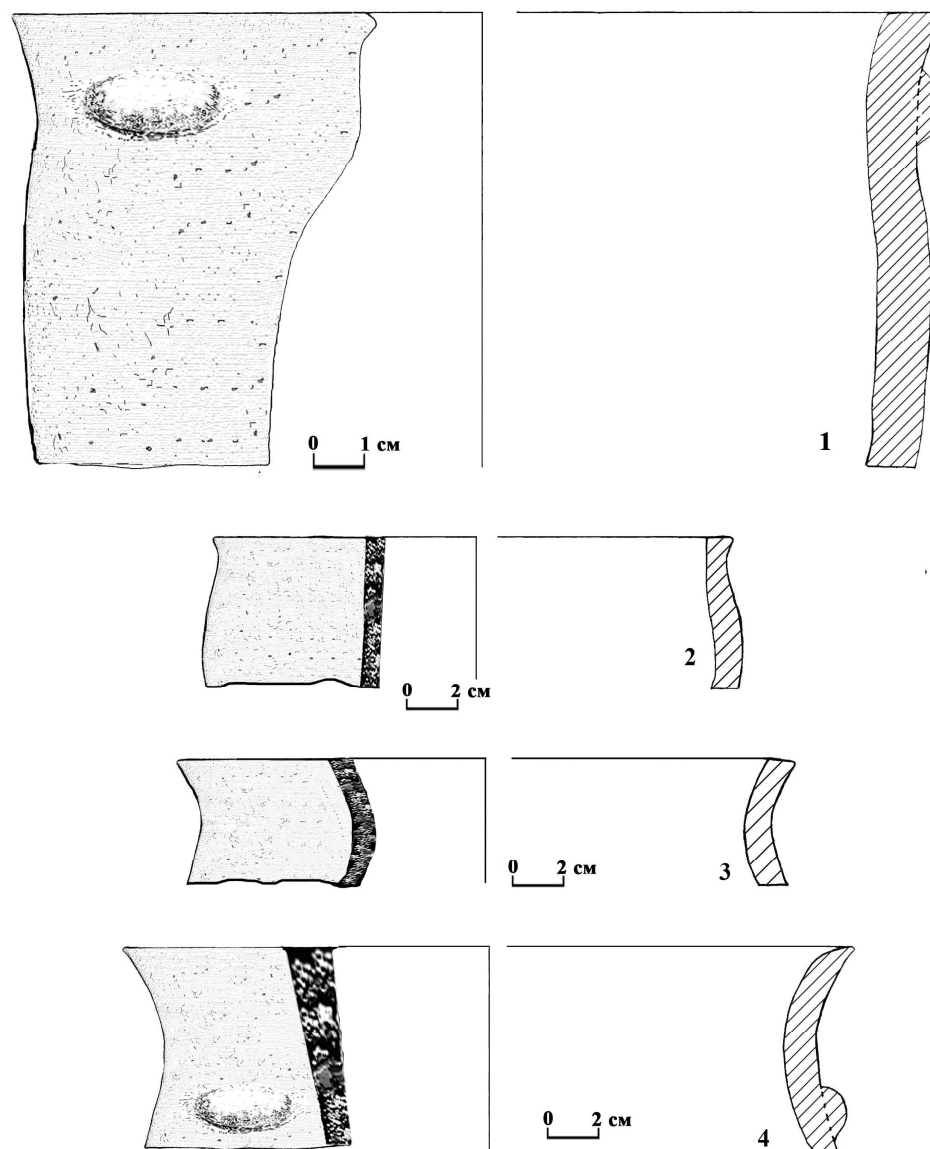

Рис. 7. Керамічний посуд з наземної прибудови до валу II періоду.

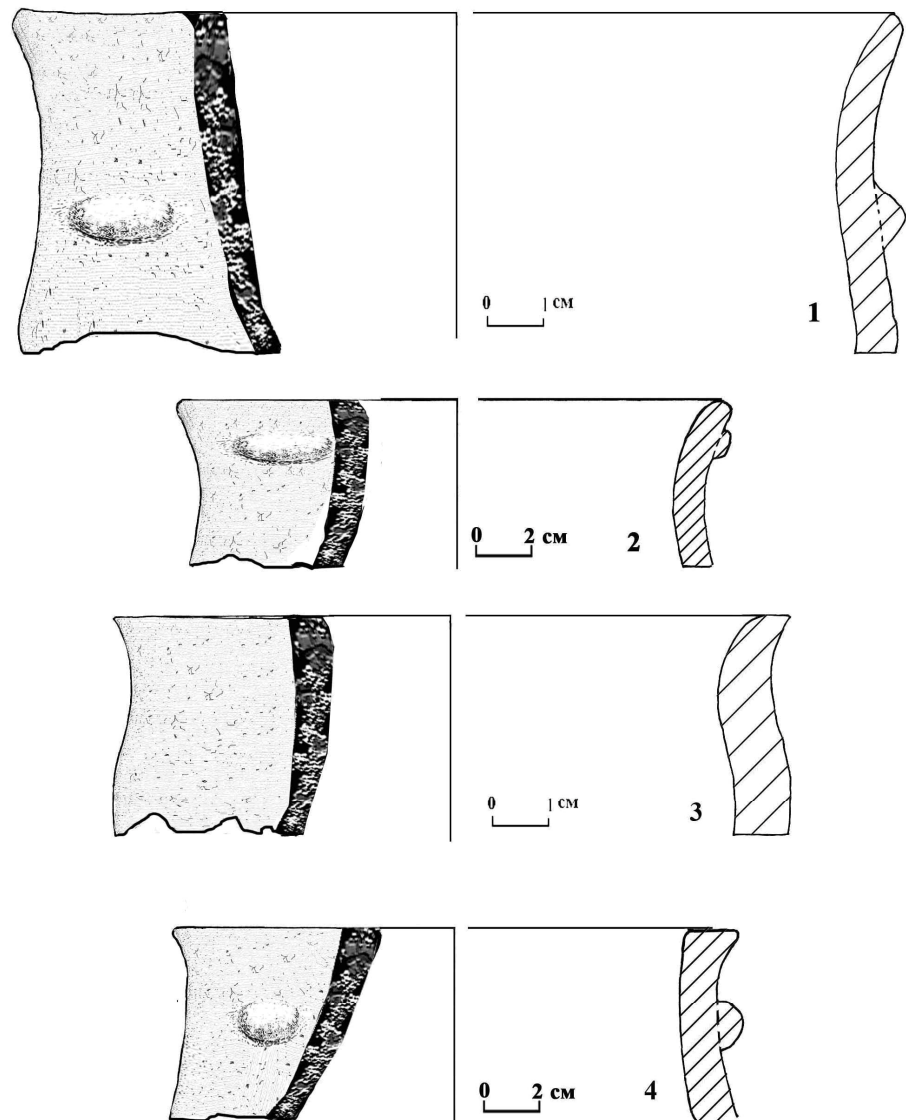

Рис. 8. Керамічний посуд з наземної прибудови до валу I періоду.

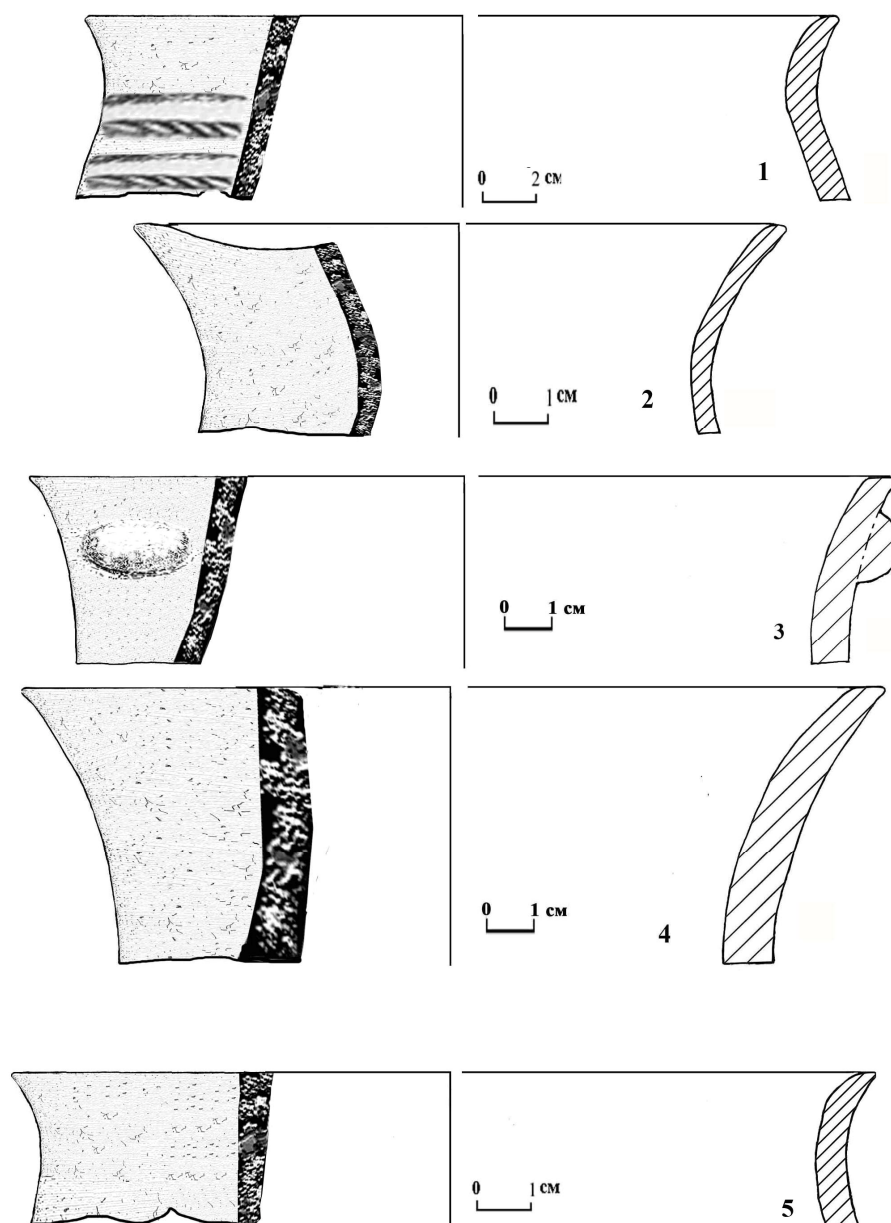

Рис. 9. Керамічний посуд з наземної прибудови до валу I періоду.

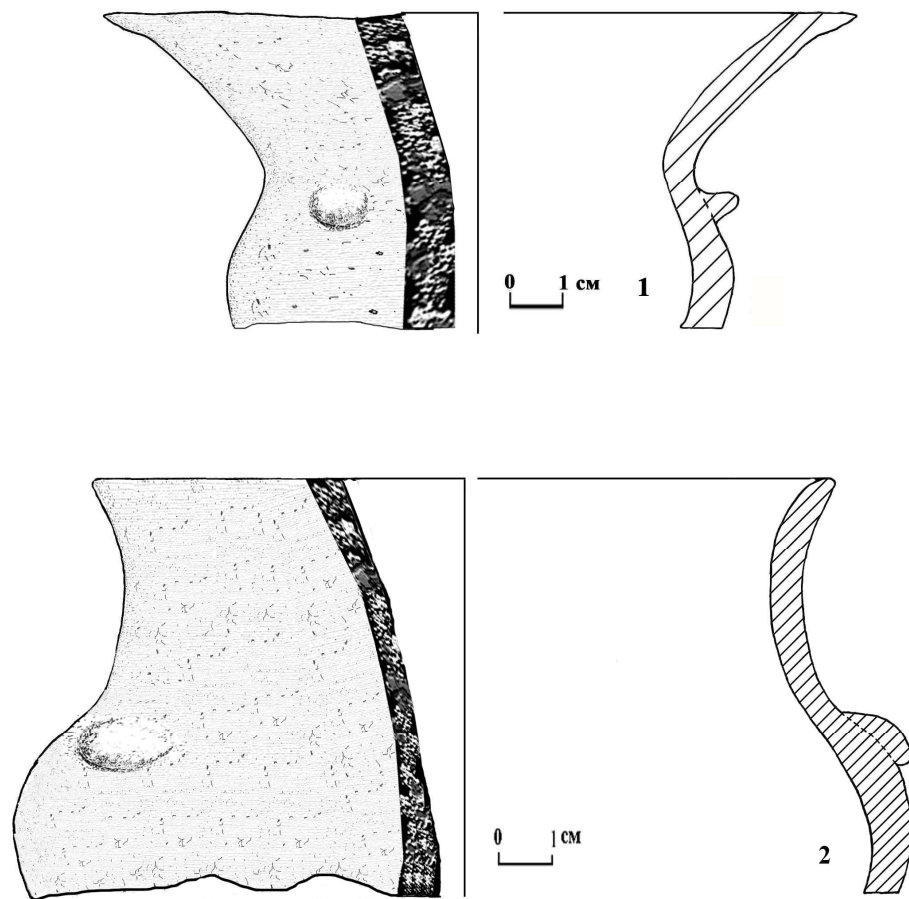

Рис. 10. Керамічний посуд з наземної прибудови до валу I періоду.

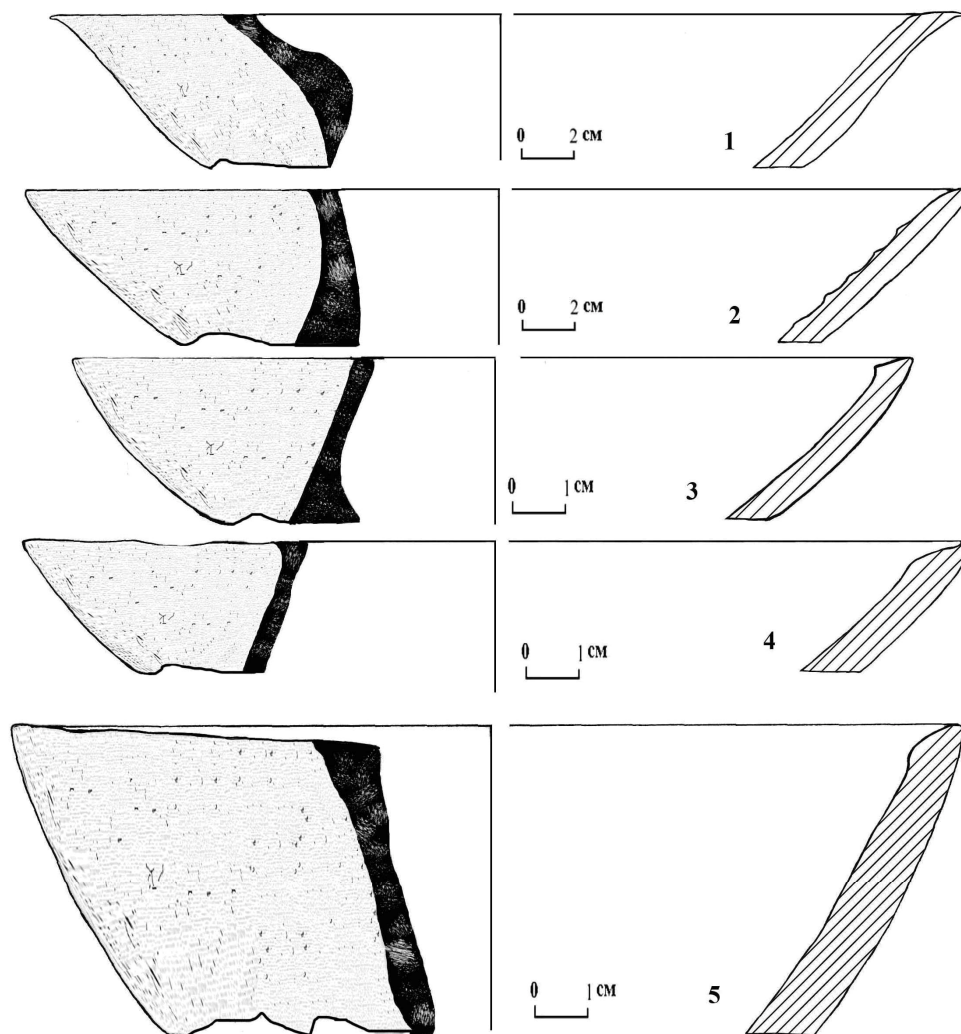

Рис. 11. Керамічний посуд з наземної прибудови до валу I періоду.

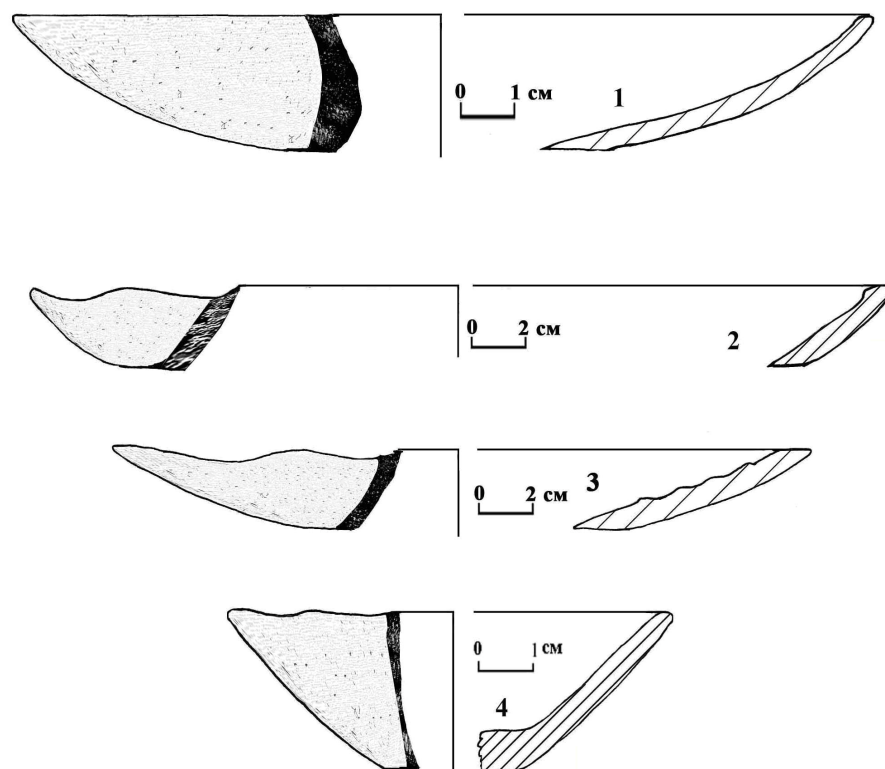

Рис. 12. Керамічний посуд з наземної прибудови до валу I періоду.

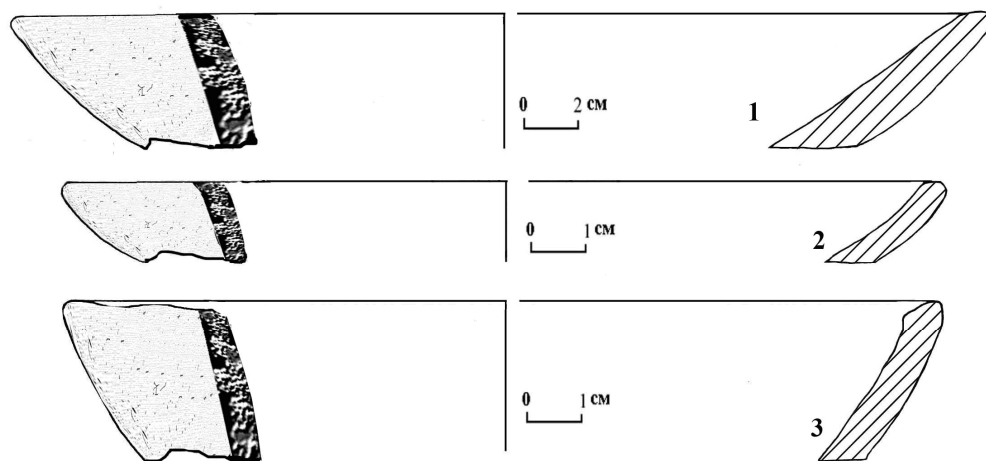

Рис. 13. Керамічний посуд із заповнення об'єкта 3.

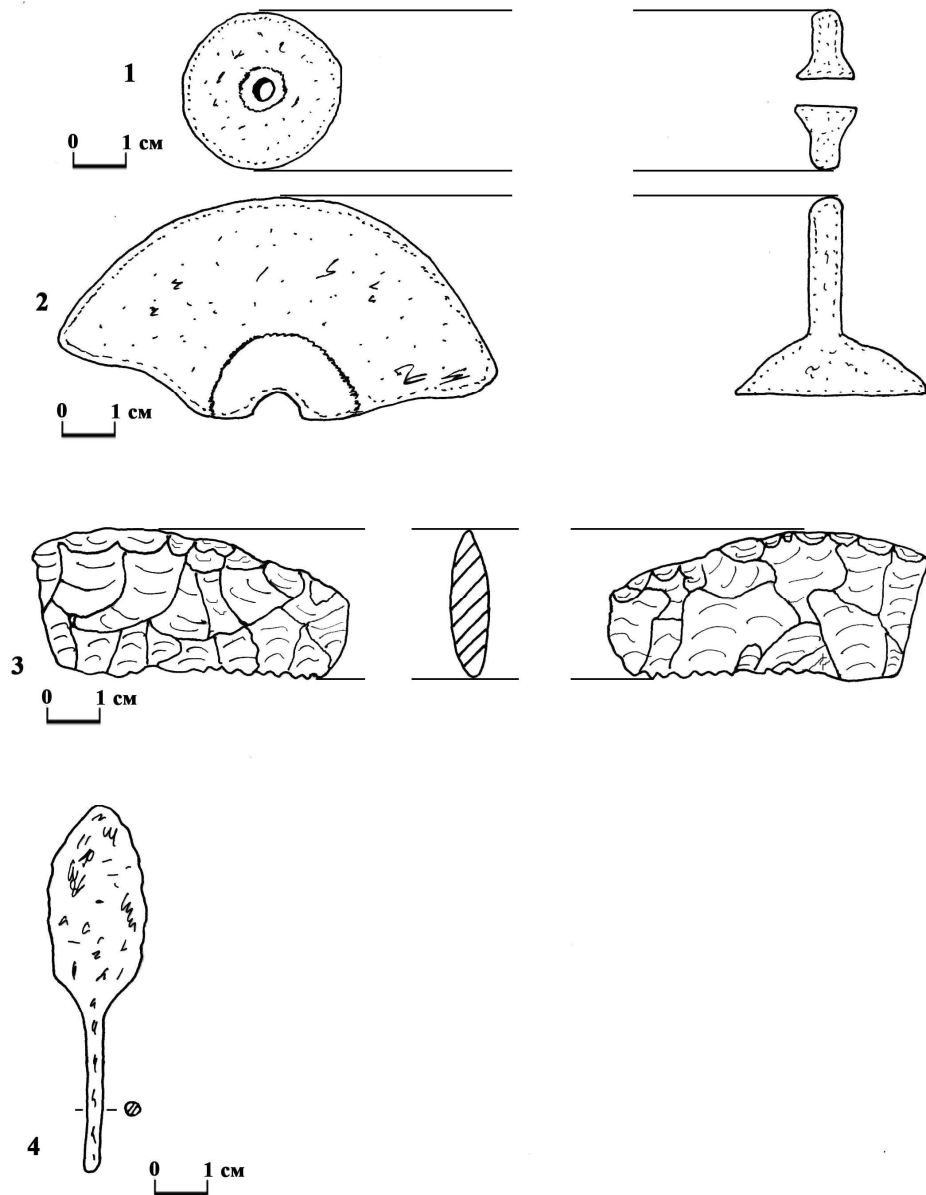

Рис 14. Знахідки з наземної прибудови до валу I періоду та господарської ями.

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА ЛИСИЧНИКИ И ЕГО ОКРЕСТНОСТЕЙ В 2009 г.

Б. И. Завитий

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: zawitij@ukr.net*

Изложено результаты исследований на территории и в окрестностях городища культуры Гава-Голиграды около с. Лисичники Залищицкого р-на Тернопольской обл. Охарактеризованы обнаруженные памятники, объекты и найденный материал.

Ключевые слова: раннежелезный век, Гава-Голиградская культура, городище, селище, вал, ров, сооружение, горшок, миска, кремневой серп, наконечник стрелы, зооморфная и антропоморфная пластика, глиняная модель колеса.

INVESTIGATIONS OF LYSYCHNYKY HILLFORT AND ITS VICINITIES IN 2009

B. Zavitij

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: zawitij@ukr.net*

The results of investigations within and in the vicinities of Gava-Goligrady type hillfort near village Lysychnyky (Zalishchyky district, Ternopil region) are presented. Discovered monuments, sites, and complimentary movable material are characterized.

Key words: Early Iron Age, Gava-Goligrady culture, hillfort, settlement, rampart, trench, construction, pot, bowl, flint sickle, arrowhead, zoomorphic and anthropomorphic plastics, clay model of a wheel.

*Стаття надійшла до редколегії 12. 02. 2012
Прийнята до друку 27. 04. 2012*

УДК 904 : 911.37 : 738.3(477.83) "638.3"

**РЕЗУЛЬТАТИ СУЦІЛЬНИХ РОЗВІДКОВИХ РОБІТ
ПЛІСНЕСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ
НА ТЕРИТОРІЇ ЗОЛОЧІВСЬКОГО РАЙОНУ У 2011 р.**

М. А. Филипчук, А. М. Филипчук, Б. І. Завітій

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000,

e-mail: archeofilip@ukr.net, zawitij@ukr.net

Публікуються матеріали нововідкритих різночасових пам'яток, віднайдених в результаті суцільних археологічних обстежень території та околиць сіл Побіч, Ушня, Хоμεць (Золочівський р-н Львівська обл.).

Ключові слова: Побіч, Ушня, Хоμεць, селище, кераміка, ранньозалізний вік, черняхівська культура, лука райковецька культура, давньоруська культура.

Протягом осінніх місяців 2011 р. Пліснеська археологічна експедиція проводила суцільні розвідкові роботи на території та в околицях сс. Побіч, Ушня, Хоμεць Золочівського р-ну Львівської обл*. Основна мета розвідок полягала у виявленні нових пам'яток, що знаходяться на околицях Пліснеського археологічного комплексу. Внаслідок проведення робіт вдалося віднайти 14 різночасових багаточасових поселень (рис. 1). Кожне з них отримало GPS-прив'язку та позначене на картах всесвітньої мережі Google.

Побіч-І. Географічні координати селища: Т1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 271 м, N – 49°53'53.96", E – 24°57'11.38"; Т2 (східний край поширення культурного шару) – Н – 277 м, N – 49°53'51.00", E – 24°57'19.40"; Т3 (південний край поширення культурного шару) – Н – 273 м, N – 49°53'49.22", E – 24°57'14.87".

Пам'ятка знаходиться на північній околиці с. Побіч, обабіч шосе Броди–Золочів. Поселення розташоване за 320 м на схід від вказаної дороги та за 430 м на північ від крайніх хат с. Побіч. Воно займає південно-західний схил, простя-

© Филипчук М., Филипчук А., Завітій Б., 2012

* Дослідження велися під керівництвом директора Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка *М. А. Филипчука* (начальник Пліснеської археологічної експедиції) за участю: наукового співробітника Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка *Б. І. Завітія*, аспіранта кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки цього ж вузу *А. М. Филипчука*, студентів I курсу історичного факультету цього ж вузу *Я. Р. Брика*, *Б. В. Мартиніва*, студента IV курсу історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка *Б. М. Гринюки*, випускника історичного факультету цього ж вузу *Р. П. Штокайла*. Студенти-археологи працювали в рамках проходження спеціальної практики. Камеральне опрацювання матеріалів здійснене *М. А. Филипчуком*, *Г. В. Соловій* та *А. М. Филипчуком*.

гаючись вздовж заплави лівого берега р. Західний Бужок. В плані поселення наближається до форми сегмента і доволі добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина селища сягає близько 190 м, а ширина – близько 120 м. З півночі та сходу природні межі відсутні, з півдня та заходу – означено широкою болотистою заплавою вказаної водної артерії (див. рис. 1, 2).

На поверхні культурного шару відшукано уламок кременевого серпа та фрагмент іншого кременевого виробу, ймовірно бронзової доби, керамічні вироби, які можна поділити на кілька груп. Перша група представлена фрагментом вінець ліпного кухонного посуду. Керамічне тісто важко суглинкове з домішками середньозернистого піску та шамоту. Випал нередукований. Поверхня добре заглажена. Такий посуд попередньо можна віднести до ранньозалізного віку. Другу групу складають фрагменти ліпних і підправлених на колі посудин VIII–X ст., а також уламки кружальних посудин IX–X ст. Фрагменти ліпного посуду товстостінні. Передовсім, це боковини кухонних горщиків. Їхня товщина сягає 0,8–1,2 см. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова з домішками жорстви і шамоту. Випал кераміки нередукований. Поверхня дещо горбкувата. Подібний матеріал притаманний для I періоду райковецької культури (VIII–IX ст.). Уламки і фрагменти кружального посуду представлені боковинами кухонних горщиків. Текстура керамічного тіста супіскова, з домішками жорстви. Випал редукований. За наведеними ознаками такий посуд слід віднести до II періоду райковецької культури (кінця IX–X ст.). До третьої групи віднесено вироби, представлені фрагментами боковин кружальних посудин. Текстура керамічного тіста легкосуглинкова та супіскова. Випал пічний, редукований. Цей посуд датується XII–XIII ст. Остання, четверта група, репрезентована рештками посудин пізнього середньовіччя та нового часу.

Для з'ясування характеру та потужності культурних нашарувань у різних частинах поселення було закладено дві траншеї.

Траншею I закладено перпендикулярно до західного схилу північно-західної частини селища. Її координати: Н – 271 м, N – 49°53'52.10", E – 24°57'11.73". Стратиграфія верхніх шарів ґрунту у траншеї I виявилася наступною: до глибини 0,3 м від рівня сучасної поверхні поширені легкі супіски, верхня частина котрих була ледь гумусною. До цієї глибини зустрічалися фрагменти боковин кружальних керамічних виробів пізнього середньовіччя–нового часу, а також X ст.

В південній частині селища (координати: Н – 277 м, N – 49°53'49.72", E – 24°57'15.48") перпендикулярно до схилу закладено траншею II. В ній стратиграфічна колонка ґрунтів виявилася дещо іншою. Так, верхні нашарування (до 0,3 м) представлені важкими супіскуватими ґрунтами світло-коричневого забарвлення, нижче яких, до глибини 1 м від рівня сучасної поверхні, залягали темно-сірі важкі суглинки, що перекривали поклади вапняку. У верхній частині траншеї (до 0,3 м) траплялися фрагменти боковин кружальних посудин IX–X ст. та пізнього середньовіччя–нового часу.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином: з північного заходу, заходу та півдня селище оточує широка заболочена

заплава р. Західний Бужок; з півночі, сходу та південного сходу до поселення прилягають пасовища. На значній відстані на схід від пам'ятки знаходиться підвищення, вкрите буковим лісом.

Отже, на поверхні пам'ятки Побіч-I та в закладених траншеях віднайдено різночасовий рухомий матеріал, який можна віднести до бронзової доби (?), ранньозалізного віку, райковецької культури (VIII–X ст.), давньої Русі (XII–XIII ст.) та пізнього середньовіччя–нового часу.

Побіч-II. Географічні координати поселення: T1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 283 м, N – 49°53'40.70", E – 24°57'26.03"; T2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 276 м, N – 49°53'31.19", E – 24°57'38.03".

Пам'ятка займає північно-західну частину с. Побіч, за 320–330 м на південь від селища Побіч-I. Поселення розташоване переважно на західних схилах, що тягнуться вздовж північно-західної частини вказаного населеного пункту. Воно має видовжену форму. Максимальна довжина пам'ятки сягає близько 370–380 м, а ширина – 75–85 м. На північ, схід та південний схід від поселення природні межі відсутні. Натомість, західна межа селища впирається в широку заболочену заплаву згаданої водної артерії (див. рис. 1, 3).

На поверхні пам'ятки віднайдено значну кількість керамічного матеріалу, який за призначенням, геометричними ознаками, способом виготовлення, текстурою керамічного тіста, характером випалу тощо можна розділити на три групи. Першу групу складали уламки й фрагменти боковин, придонних частин і донець підправлених на колі кружальних посудин. Текстура керамічного тіста супіскова, з домішками жорстви. Випал редукований. За наведеними технологічними ознаками подібний матеріал слід віднести до кінця IX–X ст. Друга група представлена фрагментами боковин кружальних посудин. Текстура керамічного тіста легкосуглинкова та супіскова. Випал пічний, редукований. На стінках окремих боковин простежується рифлений лінійний орнамент, у вигляді широких (до 0,2 см) борозенок. Такий посуд побутував в кінці XI та XII–XIII ст. До третьої групи віднесено уламки горщиків, дзбанів та мисок пізнього середньовіччя–нового часу.

Для з'ясування характеру і потужності культурних нашарувань в місці скупчення матеріалів слов'янського й давньоруського часу, зокрема у північно-західній частині поселення, закладено траншею I. Її координати: Н – 280 м, N – 49°53'38.62", E – 24°57'29.11". Основу стратиграфічної колонки тут складали середні супіскуваті ґрунти із включенням вапнякових домішок. До глибини 0,5 м від рівня сучасної поверхні вони виявилися доволі гумусними. Керамічний матеріал, віднайдений на глибині 0,1–0,6 м, аналогічний до того, що був відшуканий на поверхні поселення, тобто уламки та фрагменти кружальних керамічних посудин IX–X ст., XI–XII ст. та XII–XIII ст.

Найближче природне оточення пам'ятки характеризується наступним чином: з північного заходу до південного заходу до поселення прилягає доволі широка заболочена заплава р. Західний Бужок; з півночі та південного сходу до нього прилягає підвищення, за яким на пагорбі проростає буковий ліс.

Таким чином, селище Побіч-II можна попередньо віднести до II періоду райковецької культури (IX–X ст.), давньоруського (XI–XII та XII–XIII ст.), пізньосередньовічного і нового часу.

Побіч-III. Географічні координати поселення: Т1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 286 м, N – 49°53'53.86", E – 24°57'26.11"; Т2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 298 м, N – 49°53'36.14", E – 24°57'53.69".

Пам'ятка займає північну частину с. Побіч та його північно-західні околиці, за 100–200 м на північ від поселення Побіч-II. Вона знаходиться на значних підвищеннях схилів із переважно західною та південно-західною, рідше східною, експозиціями. В плані селище Побіч-III має доволі витягнуту форму. Його максимальна довжина сягає близько 800 м, а ширина – близько 75–80 м. Порівняно з попередніми, воно займає підвищення, котре на північ та схід стрімко зростає, а на віддалі 250–300 м простягається переважно буковий ліс. Від заплави р. Західний Бужок пам'ятку відділяє не менше 300 м. Проте, у південній її частині, неподалік місця скупчення ранніх матеріалів, поширювалися перезволожені ґрунти, що вказує на можливість функціонування тут у давнину струмка (див. рис. 1, 4).

На поверхні селища віднайдено глиняну вимазку та значну кількість керамічного матеріалу, який можна розділити на дві групи. Першу групу складала фрагменти боковин кружальних посудин, котрі можна віднести до IX–X ст. Текстура керамічного тіста супіскова, з домішками жорстви. Випал редукований. До другої групи входили фрагменти керамічних денеч та кришки кухонного посуду доби пізнього середньовіччя (найбільш ймовірно XIV–XV ст.), а також фрагменти боковин, вінець і ручки глиняних виробів нового часу.

В південно-західній частині селища закладено траншею. Її координати: Н – 300 м, N – 49°53'36.86", E – 24°57'48.73". Як виявилось, стратиграфічну колонку ґрунтів у траншеї складала легкі суглинки темного забарвлення із включеннями вапняку, котрі поширювалися до глибини 0,3–0,4 м від рівня сучасної поверхні. Нижче залягала вапнякова порода. У культурному шарі траншеї виявлено фрагмент глиняної вимазки та керамічний матеріал, котрий відносився до двох груп. Перша група посуду представлена фрагментом боковини ліпного виробу бронзової доби, друга – фрагментами боковин кружальних посудин пізнього середньовіччя–нового часу.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином. Південна частина пам'ятки зараз зайнята під рілльнічі угіддя, тобто розорюється. Те ж саме можна сказати і про найближче оточення зі сторони півдня та півночі. Натомість, північна та центральна частини селища, як і аналогічне оточення з півночі та півдня, відведені під пасовища.

На основі викладеного вище, селище Побіч-III можна попередньо віднести до бронзової доби, II періоду райковецької культури (IX–X ст.) та епохи пізнього середньовіччя–нового часу.

Побіч-IV. Географічні координати поселення: Т1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 277 м, N – 49°53'59.49", E – 24°56'56.15"; Т2

(східний край поширення культурного шару) – Н – 276 м, N – 49°53'57.48", E – 24°56'59.47"; T3 (південний край поширення культурного шару) – Н – 277 м, N – 49°53'54.21", E – 24°56'55.91".

Пам'ятка розташована на північно-західній околиці с. Побіч, за 30–50 м від шосе Золочів–Броди. Вона займає незначне підвищення переважно із східною, північно-східною та південно-східною експозиціями, поблизу заплави правого берега р. Західний Бужок. У плані її форма дещо аморфна, яка добре вписується у конфігурацію ландшафту. Максимальна довжина поселення сягає близько 150 м, а ширина близько 75–80 м (див. рис. 1, 5).

На поверхні селища віднайдено уламки та фрагменти кухонного керамічного матеріалу, який за трьома групами внутрішніх ознак (фізика, геометрія, семіотика) можна розділити на дві групи. До першої слід віднести боковини ліпних і кружальних посудин. Текстура керамічного тіста ліпних фрагментів важкосуглинкова, з домішками великозернистого піску, жорстви і шамоту, який домінує серед них. Випал кераміки редукований, хоча зустрічаються й нередуковані екземпляри. Поверхня горбкувата. В той же час кружальний посуд репрезентований фрагментами сіроглиняних кухонних горщиків. Подібні знахідки керамічних виробів можуть бути попередньо віднесені до черняхівської культури (III–IV ст.). Другу групу склали фрагменти боковин кружальних кухонних горщиків. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, із домішками великозернистого піску. Більшість фрагментів посуду мають редукований випал. Така кераміка може бути віднесена до X ст.

Для з'ясування характеру та потужності культурних нашарувань в південній частині поселення закладено траншею. Її координати: Н – 278 м, N – 49°53'55.04", E – 24°56'56.10". Стратиграфічна колонка виявилася наступною: до глибини 0,25–0,30 м тут поширювалися легкі супіски темно-сірого забарвлення, котрі переходили у світлі (жовті) піски. На глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні виявлено керамічні рештки боковин кружальних посудин IX–X ст. та пізнього середньовіччя–нового часу.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином: на північний схід, схід та південний схід від пам'ятки поширюється заплава р. Західний Бужок; північніше та західніше селища знаходяться лісові насадження. Територія пам'ятки зараз зайнята молодими насадженнями хвойних дерев.

Таким чином, поселення Побіч-IV можна попередньо віднести до черняхівської (II–IV ст.), II періоду райковецької (IX–X ст.) культур, а також доби пізнього середньовіччя та нового часу.

Ушня-І. Географічні координати поселення: T1 (західний край поширення культурного шару) – Н – 282 м, N – 49°54'06.28", E – 24°56'29.81"; T2 (східний край поширення культурного шару) – Н – 284 м, N – 49°54'03.00", E – 24°56'35.52".

Пам'ятка знаходиться на віддаленій північно-східній окраїні с. Ушня, за 290 м на захід від шосе Золочів–Броди, займаючи пологі схили нині заліснених масивів. Максимальна довжина селища сягає близько 150 м, а ширина 50 м.

Північна межа визначається поширенням заплави струмочка, котрий впадає у р. Західний Бужок. Південний, західний та східний краї пам'ятки визначені на основі незначного поширення культурного шару. На північ, схід та південний схід від поселення природні межі відсутні. Натомість, із заходу воно оточене широко заболоченою заплавою згаданого струмочка (див. рис. 1, 6).

На поверхні пам'ятки віднайдено фрагмент глиняної вимазки та незначну кількість керамічного матеріалу, який можна розділити на дві групи. Першу складали фрагменти боковин кружальних посудин, які за текстурою керамічного тіста та характером випалу треба віднести IX–X ст. До другої групи входив фрагмент боковини кружального виробу пізнього середньовіччя–нового часу.

В місці скупчення матеріалів слов'янського періоду (у західній частині поселення) закладено розвідкову траншею. Її координати: Н – 283 м, N – 49°54'05.59", E – 24°56'30.25". Стратиграфічну колонку тут складали легкі супіскуваті ґрунти темного кольору, котрі з глибини 0,4–0,5 м від рівня сучасної поверхні поступово переходили у світлий (білий) пісок. Керамічний матеріал, виявлений на глибині 0,3 м, представлений фрагментами боковин кружальних посудин IX–X ст.

З півдня до поселення прилягають молоді лісові насадження, а з півночі – заплава струмка.

Отже, поселення Ушня-I можна попередньо віднести до II періоду райковецької культури (IX–X ст.) та епохи пізнього середньовіччя–нового часу.

Ушня-II. Географічні координати поселення: Т1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 274 м, N – 49°53'58.75", E – 24°55'26.49"; Т2 (західний край поширення культурного шару) – Н – 267 м, N – 49°53'47.00", E – 24°55'21.26"; Т3 (південний край поширення культурного шару) – Н – 266 м, N – 49°53'36.22", E – 24°55'28.71".

Пам'ятка займає східні та північні околиці с. Ушня. Її максимальна довжина сягає 690–700 м, а ширина – близько 200 м. Поселення розташоване переважно на західних схилах. Хоча, ближче до північної частини селища ландшафт дещо змінюється й тут навіть виступають південні схили. Із заходу й частково південного заходу воно оточене заплавою струмочка, а з півночі, сходу та півдня простягаються відносно стрімкі підвищенням (див. рис. 1, 7).

На поверхні віднайдено велику кількість керамічного матеріалу, який можна розділити на три групи. Першу складали фрагменти боковин, денець і вінець кружальних кухонних горщиків. Текстура керамічного тіста легкосуглинкова, з домішками великозернистого піску і жорстви. Випал редукований. Подібний посуд притаманний для черняхівської культури (II–IV ст.). До другої входили фрагменти боковин кружальних посудин. Текстура тіста супіскова, випал пічний, зі слідами редукації. Такі знахідки керамічного посуду можуть бути попередньо віднесені як до II періоду райковецької культури (X ст.) так і до початків давньоруського періоду (XI ст.). Третя група складалася із фрагментів вінець, боковин, денець та ручки кружальної посудини. Ця кераміка відноситься до нового часу. Для неї притаманними є витонченість форм (овалоподібний профіль), тонкостінність (товщина 0,3–0,5 см), супіскувата

текстура керамічного тіста, пічний редукований випал. Подібні горщики слід попередньо датувати XV–XVII ст.

В місці скупчення ранніх матеріалів, тобто в північній частині поселення, впоперек південного схилу, закладено розвідкову траншею. Її координати: Н – 271 м, N – 49°53'53.14", E – 24°55'26.39". Стратиграфічну колонку тут складали середні супіскуваті ґрунти темного кольору, котрі з глибини 0,25–0,35 м від рівня сучасної поверхні поступово переходили у темний (коричневий) пісок. Керамічний матеріал, виявлений на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні представлений двома групами виробів: до першої віднесено фрагменти боковин та придонної частини кружальних посудин черняхівської культури, а до другої – фрагменти та уламки боковин кружальних посудин пізнього середньовіччя–нового часу.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином: із заходу пам'ятка межує із заплавою струмка, зі сходу вона оточена підвищенням із західною експозицією, вище котрого знаходяться лісові насадження. Більша частина поселення зараз забудована житловими та господарськими спорудами, а також використовується під рілльнічі угіддя.

Отже, поселення Ушня-II можна попередньо віднести до черняхівської (II–IV ст.), райковецької та давньоруської (X–XI ст.) культур, а також епохи пізнього середньовіччя і нового часу.

Ушня-III. Географічні координати поселення: T1 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н – 273 м, N – 49°54'21.69", E – 24°55'20.28"; T2 (західний край поширення культурного шару) – Н – 271 м, N – 49°54'19.37", E – 24°55'20.28"; T3 (південний край поширення культурного шару) – Н – 273 м, N – 49°54'16.98", E – 24°55'18.53".

Пам'ятка знаходиться на північно-західній околиці с. Ушня, за 550 м на північ від поселення Ушня-II. Вона займає схил із північно-західною та західною експозиціями. У плані селище має форму сегмента. Максимальна його довжина сягає 150 м, а ширина – близько 65 м. Північно-західна та західна межі пам'ятки визначаються заплавою струмка, в той час як південна та східна – відсутністю поширення культурного шару (див. рис. 1, 8). На поверхні віднайдено велику кількість керамічного матеріалу, який можна розділити на чотири групи. Першу складали фрагменти боковин ліпних посудин. Керамічне тісто цих виробів важкосуглинкове з домішками середньозернистого піску та шамоту. Випал нередукований. Поверхня добре заглажена. Такий посуд попередньо можна віднести до ранньозалізного віку, ймовірно до висоцької культури. До другої групи входили фрагменти денець, вінець і боковин ліпних та кружальних посудин. Уламки та фрагменти ліпного посуду товстостінні. Передусім, це боковини та придонні частини кухонних горщиків. Товщина боковин сягає 0,9–1,2 см. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, з домішками великозернистого піску, жорстви і шамоту, який домінує. Поверхня горбкувата. Випал кераміки редукований, хоча зустрічаються й нередуковані уламки. Текстура керамічного тіста кружальних фрагментів складається з мучнистої основи та домішок дрібнозернистого піску і шамоту. Такі вироби

зустрічаються у черняхівській культурі (II–IV ст.). Третю групу складали товсто-стінні фрагменти боковин ліпних посудин. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, з домішками великозернистого піску, жорстви і шамоту. Поверхня горбкувата. Випал кераміки редукований, зустрічаються й нередуковані уламки. Подібні знахідки керамічного посуду можуть бути попередньо віднесені до черняхівської (V ст.?) або празько-корчацької (V ст.) археологічних культур. До четвертої групи входили фрагменти боковин кружальних посудин IX–X ст. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, із домішками великозернистого піску. Випал більшості фрагментів посуду редукований. Такі вироби притаманні для II періоду райковецької культури (IX–X ст.).

В східній частині поселення закладено траншею. Її координати: Н – 272 м, N – 49°54'19.03", E – 24°55'17.50". Стратиграфічну колонку тут складали легкі супіскуваті ґрунти сірого кольору, котрі з глибини 0,25–0,35 м від рівня сучасної поверхні поступово переходили у світліший пісок. Керамічний матеріал, виявлений на глибині 0,3 м, представлений двома групами виробів: фрагментами вінець і боковин ліпних посудин ранньозалізного віку та уламками боковин кружальних посудин IX–X ст.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином: з північного заходу та заходу до пам'ятки прилягає заплава струмка; зі сходу – підвищення, які зараз використовуються для сільськогосподарських потреб. Територія селища нині зайнята молодими насадженнями хвойних дерев.

Як бачимо, поселення Ушня-III можна попередньо віднести до ранньозалізного віку, черняхівської (II–IV ст.), черняхівської та празько-корчацької (V ст.), а також II періоду райковецької (IX–X ст.) культур.

Ушня-IV. Географічні координати поселення: Т1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 278 м, N – 49°54'03.12", E – 24°55'31.67"; Т2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 280 м, N – 49°54'00.95", E – 24°55'30.48".

Пам'ятка займає віддалені північно-західні околиці с. Ушня і знаходиться за 80 м на північ від поселення Ушня-II. Вона розташована в незначній улоговині, сформованій між південним та північним схилами. Максимальна довжина сягає 75 м, а ширина – близько 45 м. Межі пам'ятки визначаються поширенням культурного шару (див рис. 1, 9). На поверхні селища віднайдено незначну кількість фрагментів боковин і придонних частин кружальних посудин пізнього середньовіччя та нового часу. Кухонні горщики тонкостінні (товщиною 0,3–0,5 см). Текстура керамічного тіста легкосуглинкова, з домішками дрібнозернистого піску. Випал редукований, з чорною підлощеною поверхнею. Подібні кухонні горщики слід віднести до XV–XVIII ст.

В північно-західній частині поселення, перпендикулярно до південного схилу, закладено розвідкову траншею. Її координати: Н – 277 м, N – 49°54'02.73", E – 24°55'29.00". Стратиграфічну колонку тут складали середні супіскуваті ґрунти темно-сірого кольору із незначними включеннями вапняку, котрі з глибини 0,35–0,40 м від рівня сучасної поверхні поступово переходили у темно-коричневий пісок. Віднайдений керамічний матеріал (глибина 0,35 м)

треба віднести до двох культурно-хронологічних груп. Перша складалася із фрагментів боковин, вінця і придонної частини кружальних посудин. Текстура керамічного тіста легкоуглинкова, з домішками піску і жорстви. Випал редукований. Подібний посуд притаманний для черняхівської культури (II–IV ст.). До другої групи віднесено фрагменти боковин кружальних посудин пізнього середньовіччя та нового часу.

Найближче природне оточення селища характеризується наступним чином: з усіх сторін до нього прилягають орні угіддя. Заплава струмка, до якої тяжіють поселення Ушня-II і III є віддаленою від Ушні-IV на 100–145 м. Слід наголосити на великій ймовірності існування у цій улоговині незначного струмочка, який сьогодні замулений. За 80–85 м на південний захід від поселення Ушня-IV поширені масиви лісових насаджень.

Отже, цю пам'ятку можна попередньо віднести до черняхівської культури (II–IV ст.), пізньосередньовічного періоду та нового часу.

Ушня-V. Географічні координати поселення: Т1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 277 м, N – 49°53'38.48", E – 24°55'37.51"; Т2 (східний край поширення культурного шару) – Н – 272 м, N – 49°53'31.84", E – 24°55'45.87"; Т3 (південний край поширення культурного шару) – Н – 268 м, N – 49°53'29.57", E – 24°55'44.60".

Пам'ятка займає південно-східні окраїни с. Ушня і знаходиться за 35–40 м на південний схід від поселення Ушня-II. Вона локалізована на південно-західному схилі. В плані селище має форму видовженого, дещо неправильного овалу, який добре вписується у конфігурацію ландшафту. Його максимальна довжина сягає 300 м, а ширина – близько 75 м. Межі визначені за поширенням культурного шару (див. рис. 1, 10).

На поверхні селища віднайдено незначну кількість уламків та фрагментів керамічних посудин двох груп. Першу складали фрагменти вінець, верхніх частин та боковин кружальних посудин. Для верхніх частин кружальних горщиків притаманні відхилені назовні вінця, що характеризуються заокругленим викінченням верхньої губи. Вертикальна шийка плавно, а в окремих посудин різко переходить до плічок. Текстура керамічного тіста супіскова, з домішками великозернистого піску. Випал редукований. Подібні знахідки керамічного посуду можуть бути попередньо віднесені до черняхівської (II–IV ст.) культури. До другої групи віднесено фрагменти боковин тонкостінних кружальних посудин пізнього середньовіччя і нового часу. Текстура керамічного тіста легкоуглинкова. Випал редукований.

Найближче природне оточення поселення характеризується наступним чином: пам'ятка зайнята під орні угіддя. З півночі її також оточують орні угіддя, а згодом поширюється ліс; із заходу – ліс; зі сходу – орні угіддя. Південний край поселення прилягає до заплави струмка.

На основі наведеного вище, селище Ушня-V можна попередньо віднести до черняхівської культури (II–IV ст.), пізнього середньовіччя та нового часу.

Ушня-VI. Географічні координати поселення: Т1 (північно-західний край поширення культурного шару) – Н – 280 м, N – 49°54'28.06", E –

24°55'14.43"; Т2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н – 277 м, N – 49°54'25.16", E – 24°55'19.27".

Пам'ятка знаходиться на віддалених північно-західних околицях с. Ушня за 85–95 м на північ від поселення Ушня-III. Вона займає схил із південно-західною експозицією. У плані нагадує форму дещо опуклого овалу і добре вписується в конфігурацію місцевості. Максимальна довжина селища сягає 150 м, а ширина – близько 50–55 м. Межі пам'ятки визначено за поширенням культурного шару. З півночі та північного сходу природні межі відсутні, а з південного заходу, через декілька десятків метрів, поселення оточене заплавою струмка (див. рис. 1, 11).

На поверхні віднайдено глиняну вимазку, уламки перепаленого каміння та фрагменти різночасового кружального посуду, який можна поділити на три групи. До першої слід віднести фрагменти боковин кружальних горщиків. Текстура тіста супіскова, випал пічний зі слідами редуції. Подібні знахідки керамічного посуду датуються IX–X ст. Другу складали боковини та вінця кружальних горщиків, для яких притаманні наступні ознаки: текстура керамічного тіста – легкосуглинкова та супіскова, випал пічний, редукований. На стінках окремих фрагментів простежуються сліди ангобу. Такий посуд слід віднести до XII–XIII ст. Третя група представлена фрагментами боковин, придонних частин і вінець тонкостінної кераміки (товщиною 0,3–0,5 см). Верхні частини посудин характеризуються заокругленим викінченням верхньої губи вінець, високою вертикальною шийкою та контрастним переходом до плічок. Текстура керамічного тіста легкосуглинкова, з домішками дрібнозернистого піску. Випал редукований, з чорною підлощеною поверхнею. За наведеними ознаками подібні горщики слід віднести до пізнього середньовіччя та нового часу.

В південно-східній частині поселення, впоперек південного схилу, закладено траншею. Її координати: Н – 279 м, N – 49°54'25.75", E – 24°55'19.27". Стратиграфічну колонку тут складали важкі супіскуваті ґрунти чорного кольору із значними вкрапленнями вапняку, котрі з глибини 0,25–0,35 м від рівня сучасної поверхні поступово переходили у вапнякову породу. Керамічний матеріал, виявлений на глибині 0,3 м, представлений двома групами виробів. Першу групу становили фрагменти боковин кружальних посудин IX–X ст., другу – фрагменти боковин кружальних посудин пізнього середньовіччя–нового часу.

Найближче природне оточення селища характеризується наступним чином: з заходу до нього прилягає заплава струмка, а зі сходу – поширені рілльничі угіддя. Зараз пам'ятка інтенсивно розорується.

Отже, селище Ушня-VI можна попередньо віднести до II періоду райковецької (IX–X ст.), давньоруської (XII–XIII ст.) культур, пізнього середньовіччя та нового часу.

Ушня-VII. Географічні координати поселення: Т1 (західний край поширення культурного шару) – Н – 266 м, N – 49°53'19.20", E – 24°56'45.29"; Т2 (східний край поширення культурного шару) – Н – 268 м, N – 49°53'19.01", E – 24°56'53.39".

Пам'ятка знаходиться південніше роздоріжжя Золочі–Броди–Ушня, за 35–50 м на північ від струмка, який витікає із вказаного населеного пункту. Селище займає схил із південно-західною експозицією і в плані нагадує дещо опуклий овал, який добре вписується у конфігурацію місцевості. Максимальна довжина поселення сягає 150 м, а ширина – близько 70 м. Межі пам'ятки визначено за поширенням культурного шару. З півночі та північного сходу природні межі відсутні, а з південного заходу, через декілька десятків метрів, поселення оточене заплавою струмка (див. рис. 1, 12).

На поверхні віднайдено два фрагменти керамічних виробів: фрагмент вінець кухонного горщика черняхівської (II–IV ст.) та боковини кружальної посудини райковецької (X ст.) культур.

Посередині, ближче до північного краю поселення закладено траншею. Її координати: Н – 268 м, N – 49°53'19.19", E – 24°56'49.14". У траншеї, на глибині 0,15–0,20 м від рівня сучасної поверхні віднайдено глиняну вимазку, фрагменти боковин і придонних частин кружальних посудин черняхівської культури та фрагмент боковин кружальної посудини X ст.

Зважаючи на вище викладене, селище Ушня-VII можна попередньо віднести до черняхівської та II періоду райковецької культур.

Ушня-VIII. Географічні координати поселення: T1 (західний край поширення культурного шару) – Н – 270 м, N – 49°53'24.11", E – 24°56'03.38"; T2 (східний край поширення культурного шару) – Н – 270 м, N – 49°53'22.69", E – 24°56'15.75".

Пам'ятка знаходиться на східній околиці с. Ушня, південніше дороги Золочів–Ушня, за 15–20 м на північ від струмка, який витікає з території вказаного населеного пункту. Вона займає схил із південно-східною експозицією і добре вписується у конфігурацію місцевості. Максимальна довжина селища сягає 150–200 м, а ширина – близько 60 м. Його межі визначено за поширенням культурного шару в кротовинах та вимоїнах ґрунтової дороги. З півночі природні межі відсутні, а з решти сторін воно оточене заплавою річки та невеличкими струмками, які беруть початок обабіч поселення (див. рис. 1, 13).

Оскільки територія пам'ятки використовується під пасовище та рільничі угіддя, то в цих місцях верхня частина культурного шару поруйнована оранкою. На поверхні віднайдено фрагмент боковини ліпного горщика. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, з домішками великозернистого піску, жорстви, шамоту та вапняку. Поверхня горбкувата. Випал кераміки нередукований. Цю знахідку можна попередньо віднести до черепино-лагодівської групи (VII–VI ст. до н.е.).

З метою встановлення характеру і потужності культурного шару, в центральній частині поселення закладено траншею: Н – 270 м, N – 49°53'22.77", E – 24°56'09.59". На глибині 0,15–0,20 м віднайдено фрагмент боковини ліпної посудини ранньозалізного віку та фрагменти боковин, вінець і придонних частин кружальних посудин черняхівської культури (II–IV ст.).

Як бачимо, селище Ушня-VIII можна попередньо віднести до черепино-лагодівської групи (VI–V ст. до н.е.) та черняхівської (II–IV ст.) культури.

Хомець-І. Географічні координати поселення: Т1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 270 м, N – 49°53'35.87", E – 24°56'58.20"; Т2 (південний край поширення культурного шару) – Н – 275 м, N – 49°53'30.46", E – 24°56'58.60".

Пам'ятка займає північну частину с. Хомець. Вона знаходиться за 40–50 м на схід від шосе Золочів–Броди і має дещо видовжену в плані форму, займаючи незначні підвищення із ледь помітною східною експозицією. Максимальна довжина селища становить 175 м, а максимальна ширина – близько 65 м. Межі пам'ятки визначаються поширенням культурного шару. Природні межі відсутні. Заплава р. Західний Бужок починається лише за 75 м від східного краю поширення культурного шару (див. рис. 1, 14). На поверхні культурного шару віднайдено фрагмент боковини ліпної посудини римського часу та уламки боковин, вінець, придонних частин кружального посуду пізнього середньовіччя та нового часу.

Зараз поселення зайняте житлово-господарською забудовою та рілльними угіддями. За 75–100 м на схід від селища знаходиться заплава р. Західний Бужок, а на захід від нього, через дорогу, росте ліс.

Отже, поселення Хомець-І можна попередньо віднести до римського періоду(?), пізнього середньовіччя та нового часу.

Хомець-ІІ. Географічні координати поселення: Т1 (північний край поширення культурного шару) – Н – 268 м, N – 49°53'22.11", E – 24°56'59.69"; Т2 (західний край поширення культурного шару) – Н – 268 м, N – 49°53'20.11", E – 24°56'58.31"; Т3 (південний край поширення культурного шару) – Н – 267 м, N – 49°53'18.25", E – 24°57'00.13".

Пам'ятка знаходиться на південній околиці с. Хомець, за 75 м на схід від траси Золочів–Броди (230 м на південь від поселення Хомець-І), займаючи незначне підвищення із ледь помітною східною експозицією. В плані вона має дещо овальну форму. Природні межі практично відсутні. Лише за 50 м на схід від неї розташована заплава струмка. Максимальна довжина селища становить 115 м, а ширина – близько 65 м (див. рис. 1, 15).

На поверхні культурного шару віднайдено фрагмент боковини ліпної горщика ранньозалізного віку; уламки верхньої частини кружальних посудин черняхівської культури; фрагмент боковини кружального кухонного горщика II періоду райковецької культури, а також фрагменти і уламки боковин кружальних посудин пізнього середньовіччя та нового часу.

Для з'ясування характеру та потужності культурного шару в центральній частині поселення впоперек східного схилу закладено траншею. Її координати: Н – 267 м, N – 49°53'19.62", E – 24°57'00.11". Стратиграфічна колонка в траншеї складалася з супіскуватих ґрунтів темного-сірого кольору, котрі з глибини 0,6–0,7 м від рівня сучасної поверхні поступово переходили у світлий, переважно білий пісок. На глибині 0,2–0,6 м від рівня сучасної поверхні віднайдено фрагменти керамічного посуду всіх чотирьох вище вказаних груп.

Найближче природне оточення поселення характеризується пасовищами та заплавою р. Західний Бужок, котра знаходиться за 50 м на схід. Зараз його територія зайнята під пасовища.

Отже, селище Хоμεць-ІІ можна попередньо віднести до ранньозалізного віку, черняхівської (ІІ–ІV ст.), ІІ періоду райковецької (Х ст.) культур та пізнього середньовіччя.

В результаті проведення суцільних археологічних розвідок у верхівях р. Західний Бужок, на території та в околицях сс. Побіч, Ушня та Хоμεць в 14 пунктах відкрито 39 різночасових поселень, з них: два – епохи бронзи; три – ранньозалізного віку; дев'ять – черняхівської, одне – пражко-корчацької, десять – райковецької та чотири давньоруської культур і десять – пізньосередньовічної та нової доби. Кожну із виявлених пам'яток детально локалізовано на місцевості. Шляхом закладання розвідкових траншей на поселеннях встановлено потужність культурного шару та відібрано рухомий матеріал, який дозволив попередньо визначити їхню одно- чи багат шаровість, а також час функціонування. Крім того, в кожному конкретному випадку подано коротку характеристику найближчого природного оточення. Отримані матеріали розширюють наші уявлення про поширення пам'яток на мезорегіональному рівні. За умови систематичного та послідовного продовження подібних робіт у цьому регіоні складеться чітка картина його заселення у різні історичні періоди.

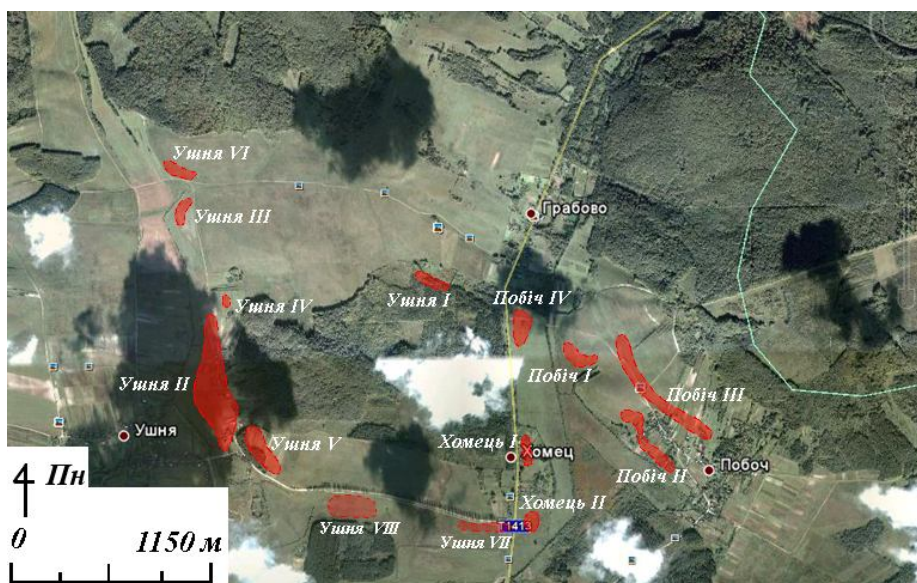

Рис. 1. Карта місцезнаходження археологічних пам'яток на території та в околицях сс. Побіч, Ушня та Хоμεць.

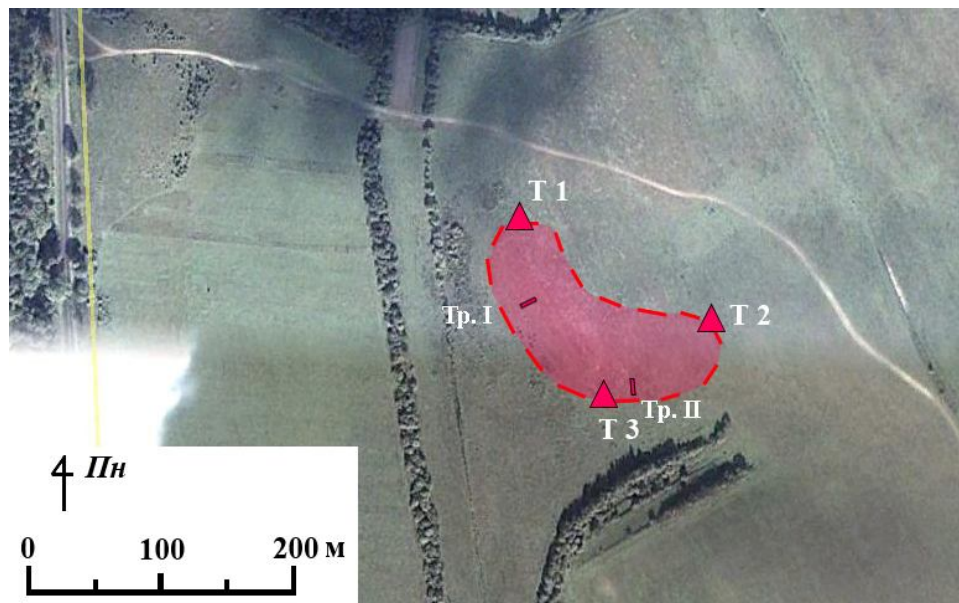

Рис. 2. Картохема місцезнаходження поселення Побіч-I та місць закладання розвідкових траншей.

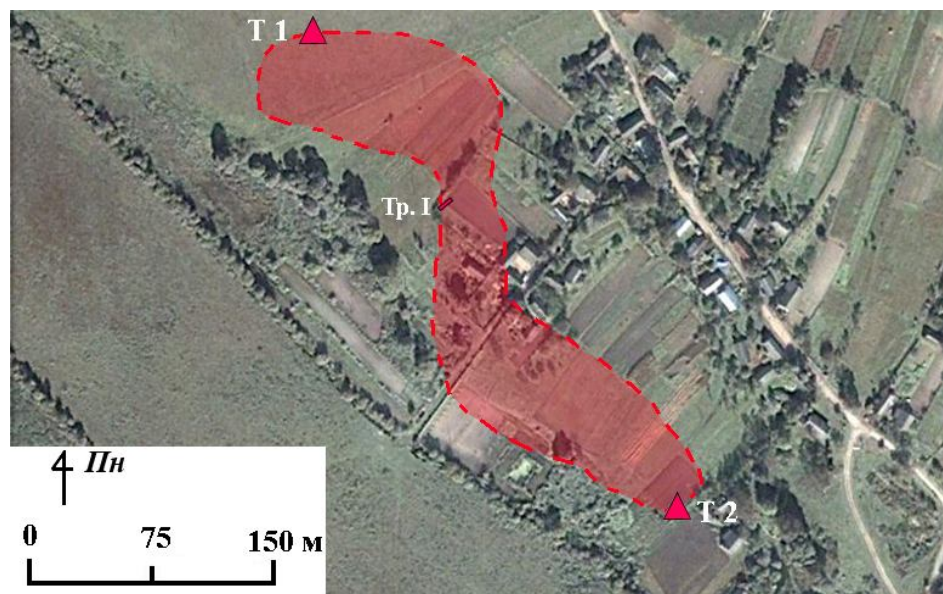

Рис. 3. Картохема місцезнаходження поселення Побіч-II та місця розвідкової траншеї.

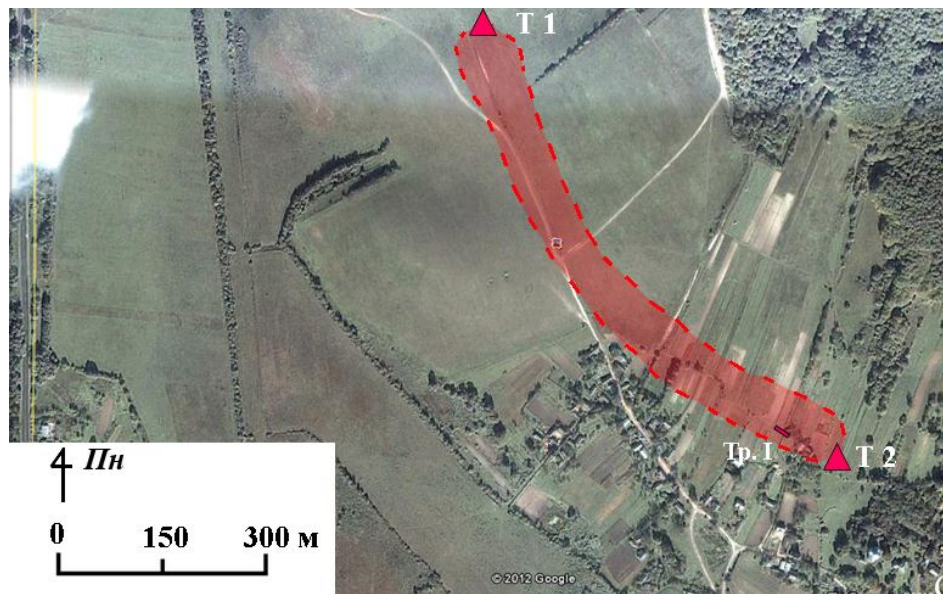

Рис. 4. Картохема місцезнаходження поселення Побіч-III та місця закладання розвідкової траншеї.

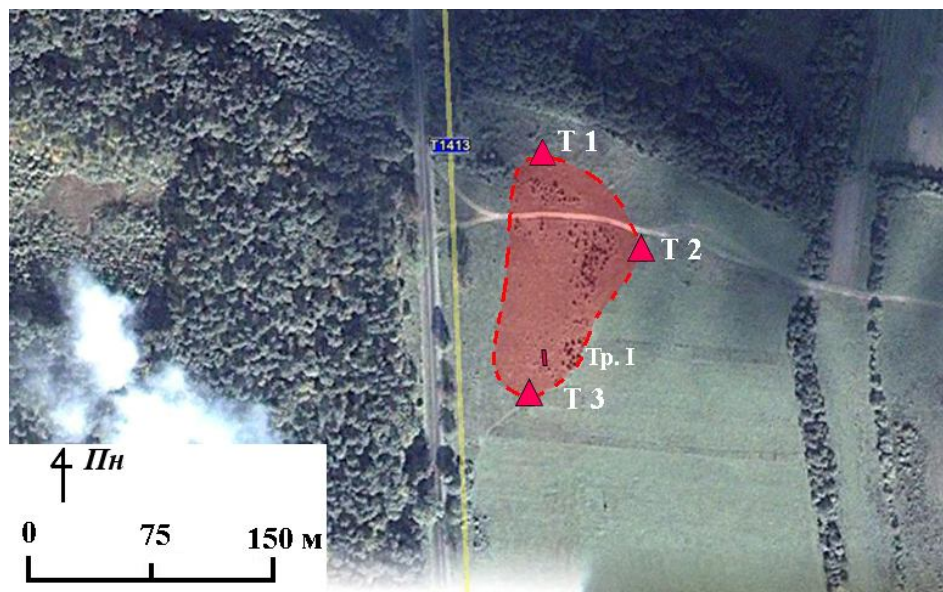

Рис. 5. Картохема місцезнаходження поселення Побіч-IV та місця закладання розвідкової траншеї.

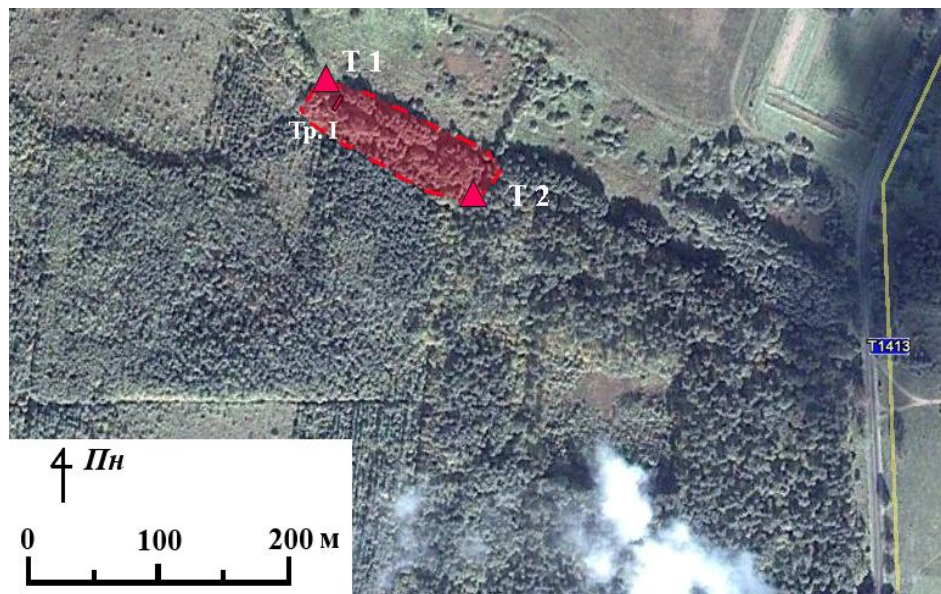

Рис. 6. Картохема місцезнаходження поселення Ушня-I та місця закладання розвідкової траншеї.

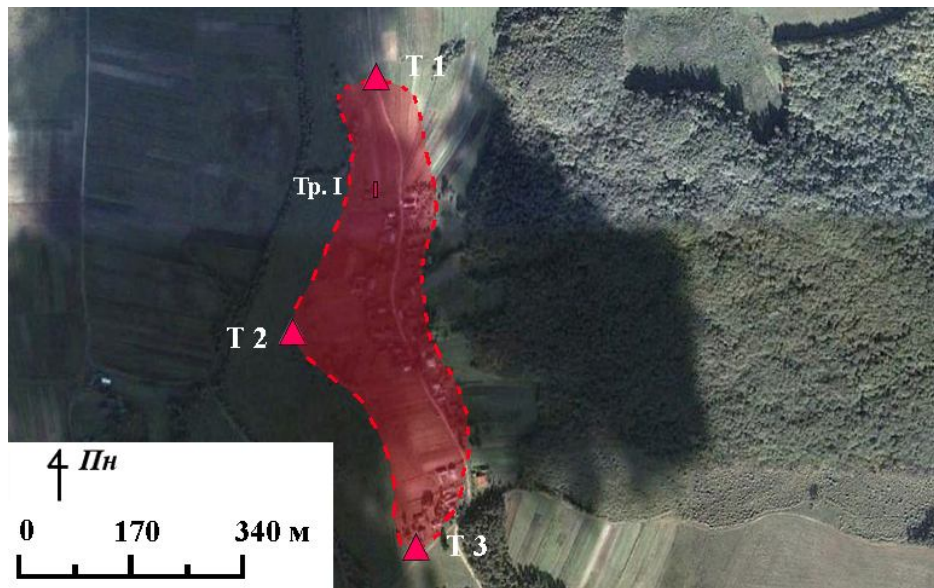

Рис. 7. Картохема місцезнаходження поселення Ушня-II та місця закладання розвідкової траншеї.

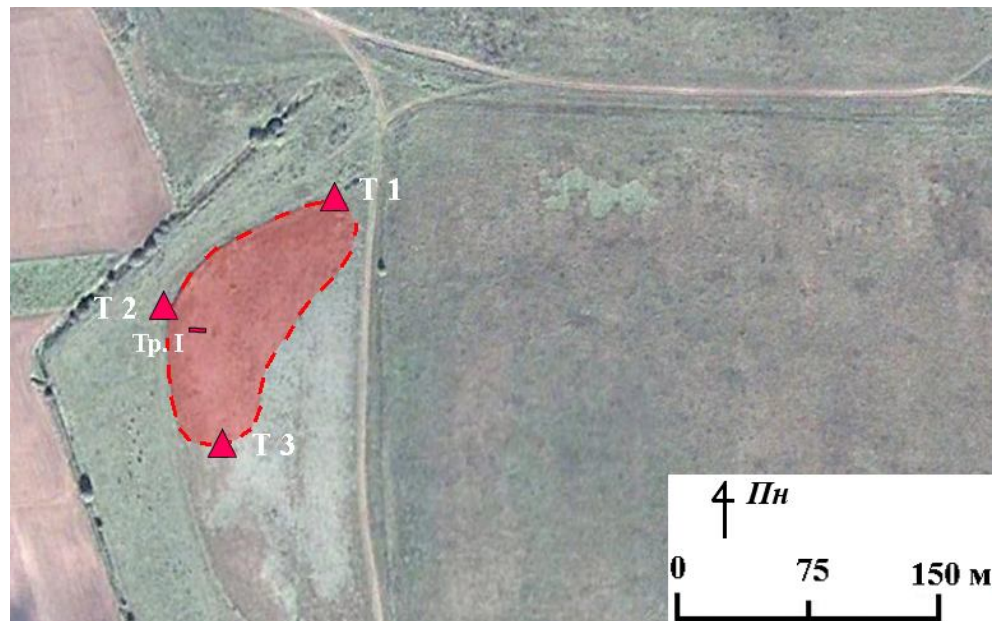

Рис. 8. Картохема місцезнаходження поселення Ушня-III та місця закладання розвідкової траншеї.

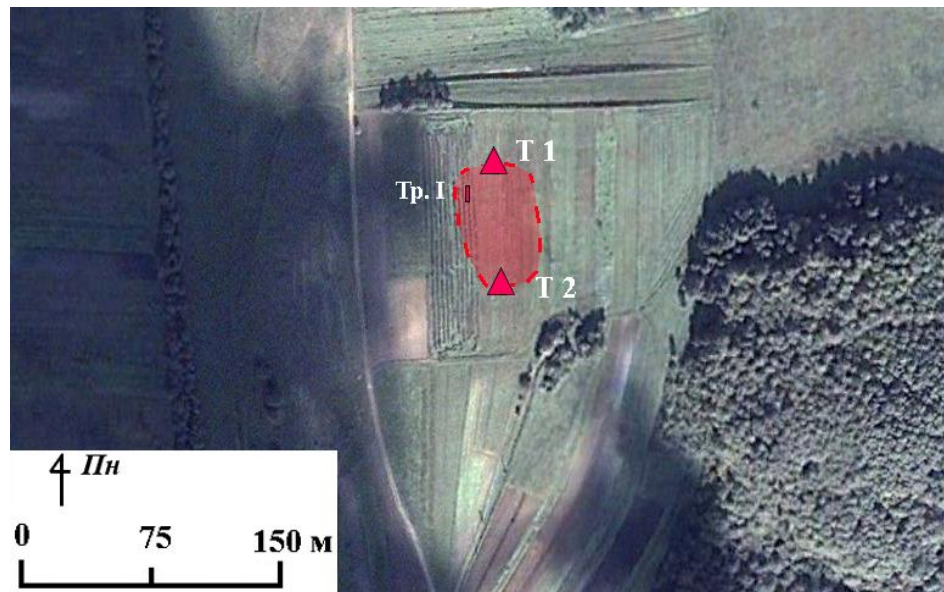

Рис. 9. Картохема місцезнаходження поселення Ушня-IV та місця закладання розвідкової траншеї.

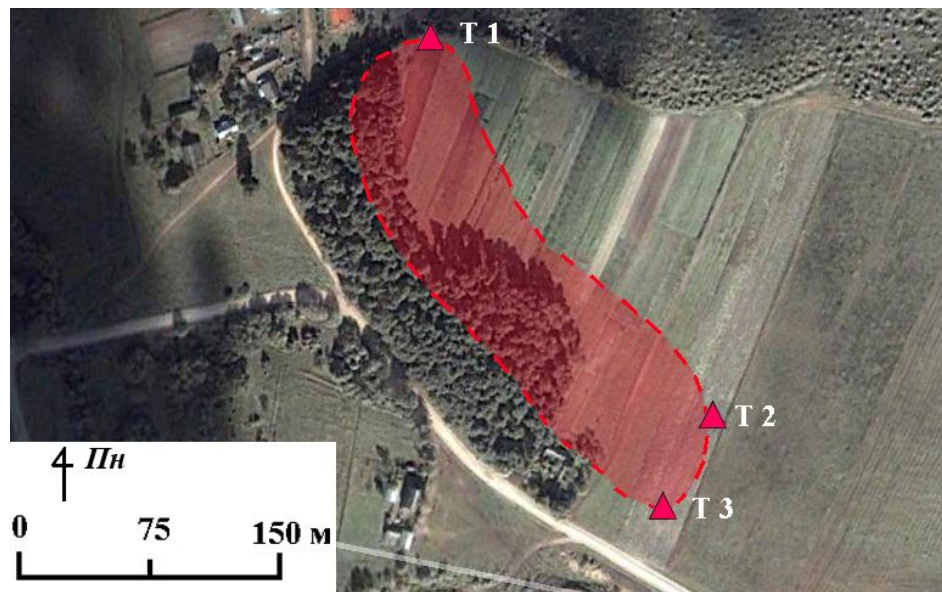

Рис. 10. Картохема місцезнаходження поселення Ушня-V.

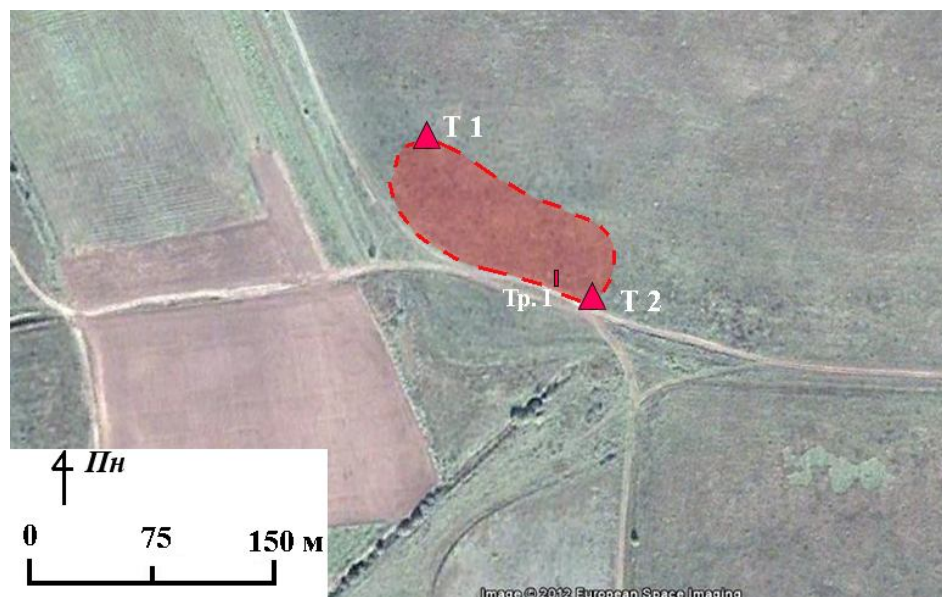

Рис. 11. Картохема місцезнаходження поселення Ушня-VI та місця закладання розвідкової траншеї.

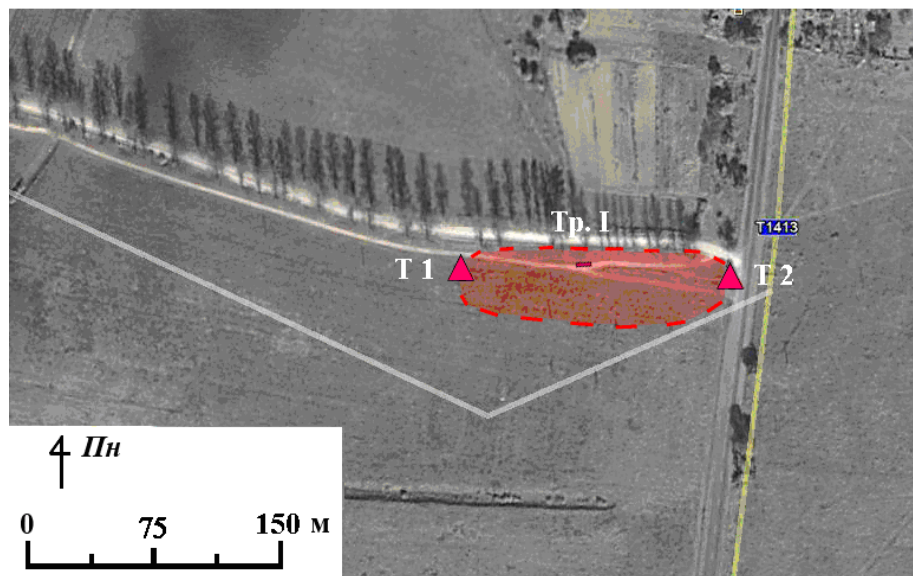

Рис. 12. Картохема місцезнаходження поселення Ушня-VII та місця закладання розвідкової траншеї.

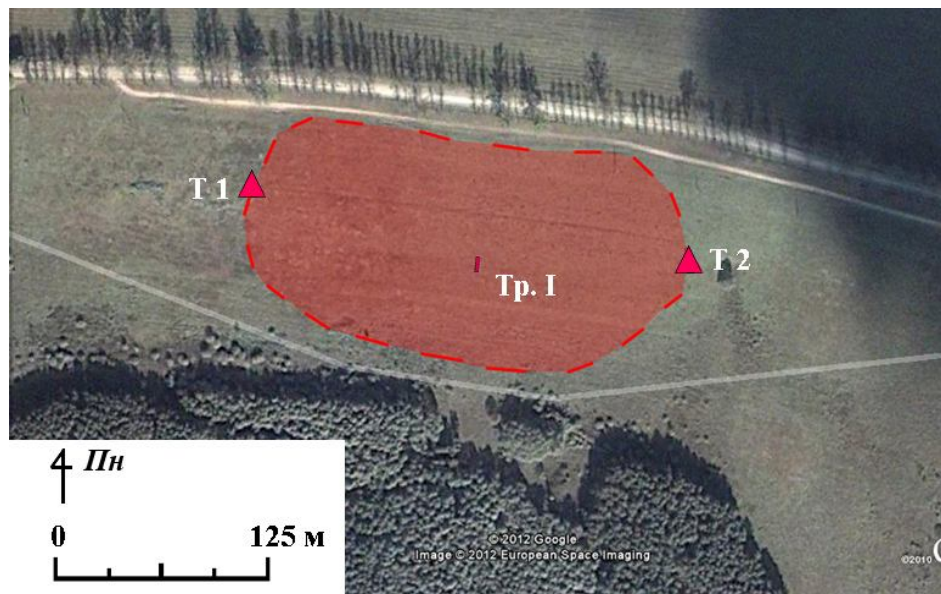

Рис. 13. Картохема місцезнаходження поселення Ушня-VIII та місця закладання розвідкової траншеї.

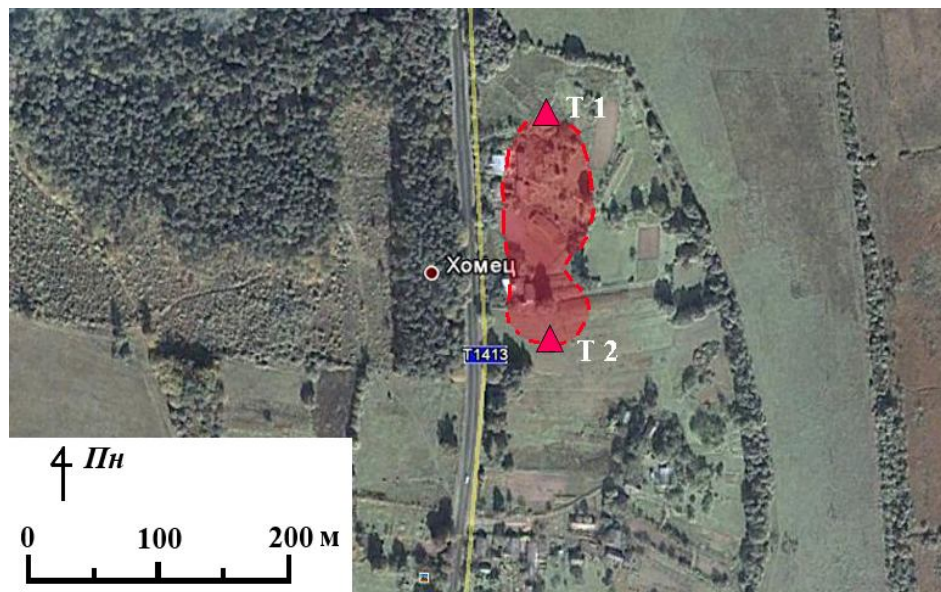

Рис. 14. Картохема місцезнаходження поселення Хомець-І.

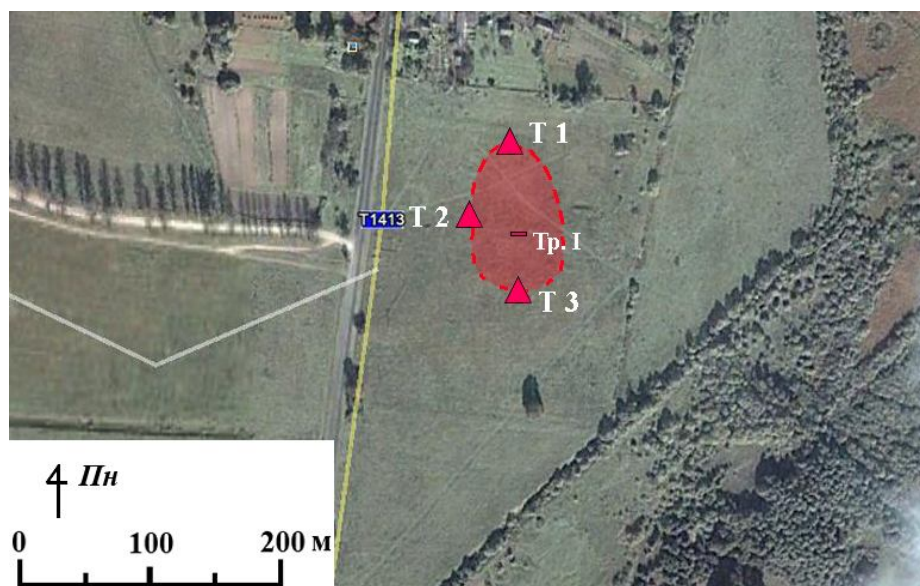

Рис. 15. Картохема місцезнаходження поселення Хомець-ІІ та місця закладання розвідкової траншеї.

**РЕЗУЛЬТАТЫ СПЛОШНЫХ РАЗВЕДОВАТЕЛЬНЫХ РАБОТ
ПЛИСНЭСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ
НА ТЕРРИТОРИИ ЗОЛОЧИВСКОГО РАЙОНА В 2012 г.**

М. А. Фылыпчук, А. М. Фылыпчук, Б. И. Завитий

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net, zawitij@ukr.net*

Изложены материалы новых разновременных памятников, открытых в результате сплошных археологических поисковых работ на территории и в окрестностях сел Побич, Ушня, Хомец (Золочивский р-н Львовская обл.).

Ключевые слова: Побич, Ушня, Хомец, селище, керамика, раннежелезный век, черняховская культура, лука райковецкая культура, древнерусская культура.

**THE RESULTS OF THOROUGH EXPLORATION WORKS BY PLISNESKO
ARCHEOLOGICAL EXPEDITION IN ZOLOCHIV DISTRICT IN 2011**

M. Fylypchuk, A. Fylypchuk, B. Zavitiy

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net, zawitij@ukr.net*

The materials of newly discovered archeological sites of different times which were found as a result of thorough exploration works within and in the vicinities of Pobich, Ushnia, Khomets (Zolochiv district, Lviv region).

Key words: Pobich, Ushnia, Khomets, settlement, ceramics, Early Iron Age, Cherniakhiv culture, Luka and Rayky culture, ancient Rus culture.

Стаття надійшла до редколегії 16. 02. 2012

Прийнята до друку 27. 04. 2012

**ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ П'ЯТОЇ ЛІНІЇ ЗАХИСТУ
(ВАЛ № 4) ПЛІСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ
У 2011 р.**

М. А. Филипчук, А. М. Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

Висвітлено основні результати дослідження п'ятої лінії захисту (вал № 4) Пліснеського археологічного комплексу. Охарактеризовано виявлені деструкції оборонних споруд, час їхнього функціонування та динаміку розвитку. Зокрема, висловлено твердження, що цей фортифікаційний рубіж функціонував виключно протягом слов'янського періоду розвитку Пліснеська: оборонні споруди IX ст. удосконалені новими, котрі побутували у першій половині X ст., а згодом, приблизно з середини X ст., були кардинально перебудовані. Найпізніші конструкції валу № 4 припинили своє функціонування наприкінці X ст. Частина літописного міста, між п'ятою та шостою лініями захисту протягом давньоруського часу була неукріпленою.

Ключові слова: Пліснеський археологічний комплекс, Пліснеськ, оборонні споруди, п'ята лінія захисту, вал № 4, слов'янський період, давньоруський період.

В 2011 р. польові дослідження Пліснеського археологічного комплексу проводилися в кількох місцях. Один з розкопів (*розкоп І*) було закладено в ур. “Середгороддя” поблизу ймовірного в'їзду*, перпендикулярно до п'ятої оборонної лінії (рис. 1). Головна мета пошукових робіт у цьому місці полягала у з'ясуванні конструкції (конструкцій), часу, можливих етапів функціонування укріплення, характеру забудови західної ділянки городища (між п'ятою і шостою лініями захисту) та співставленні цієї забудови із наявними оборонними спорудами. Варто наголосити, що до цього часу ані укріплена лінія, ані забудова у вказаній частині Пліснеська не досліджувалася.

З цієї метою північну частину розкопу (2×6 м) спрямовано з вершини насипу в сторону рову, а південну (2×30 м) – з цього ж місця до підніжжя валу і далі на укріплену ділянку городища. На гребені земляного насипу залишено контрольний профіль (шириною 0,5 м). Загальна площа розкопу становила 72 м². Нумерація квадратів проходила з півдня на північ, тобто від підніжжя до вершини валу.

Після зняття лісової підстилки (північна частина розкопу) та дернового шару (решта розкопу) проводилися систематичні зачищення досліджуваної площі. Фіксація культурних нашарувань та залишків синхронних і асинхронних об'єктів велися відносно рівня сучасної та, по можливості, тогочасної поверхонь

© Филипчук М., Филипчук А., 2012

* В польових дослідженнях активну участь брав А. Филипчук (керівник розкопу). Камеральне опрацювання матеріалу проводилося за участю А. Филипчука та Г. Соловій, а написання частини наукового звіту здійснене М. Филипчуком та А. Филипчуком.

й абсолютного рівня, котрий прокладений через найвищу відмітку на вершині збереженого валу. Відбір рухомого матеріалу здійснювався як із заповнення об'єктів, так і безпосередньо "in situ": з долівок споруд, череней опалювальних пристроїв, днищ ям тощо. При цьому, лише матеріали, отримані в останній спосіб залучалися для датування виявлених споруд. Культурні нашарування в цьому місці городища були представлені чорними, темно-сірими, сірими суглинками, світло-палевими лесами та глеями.

Верхня частина культурного шару в межах розкопу, виявилася перевідкладеною, здебільшого до глибини 0,25–0,30 м, оскільки до 1965 р. ця територія постійно розорювалася. Як стало відомо в процесі дослідження, сучасна вершина валу дещо змістилася в північному напрямку. Постійне заорювання ґрунту з підніжжя до гребеня валу та наявність дерев з напільної сторони насипу, котрі скріплювали даний схил, пояснюють відносно велику товщину перевідкладеного культурного шару, котра сягала тут 0,55–0,70 м. Він представлений чорними гумусними суглинками, насиченими рухомими артефактами, серед яких чільне місце посідають фрагменти кружальної кераміки. Керамічний посуд здебільшого репрезентований боковинами, рідше – верхніми частинами кухонних горщиків, що відносяться до різних культурно-хронологічних горизонтів. Найчисельніша група цих виробів характеризується супісковою масою, доброю редукцією, інколи наявністю слідів ангобу та орнаментациєю, у вигляді рифлених лінійного, штампикового, хвилястого та комбінованого візерунків. Профілювання та технологічні прийоми виготовлення вказують на побутування подібних керамічних кухонних горщиків впродовж XII–XIII ст. Разом з тим, треба зазначити, що у верхній частині культурного шару траплялися й фрагменти посуду IX–X та XI ст.

Об'єкт № 1 виявлено в кв. A14–A15 на глибині 0,5–0,6 м від рівня сучасної поверхні (рис. 3, 8; фото 1). Його залишки представлені ґрунтовою платформою (розмірами 1,10×1,15 м), насипаною із шару світло-жовтого перевідкладеного лесу. У східній частині вказаних квадратів, вона виявилася порушеною заглибленою спорудою – об'єктом № 10. Зверху платформи, простежено сліди трьох неглибоких канавок – решток від горизонтальних колод, що проходили паралельно до гребеня валу. Їхнє заповнення представлене темними суглинками. У верхній частині заповнення однієї з таких канавок віднайдено фрагменти вінець та боковини кружальних горщиків. Текстура тіста виявлених фрагментів супіскова, випал редукований, на зовнішніх стінках наявні сліди ангобу. Це, а також профілювання вінець горщиків, дозволяє віднести їх до XII–XIII ст. Проте, датувати окресленим періодом час існування чи припинення функціонування об'єкта № 1 не слід, оскільки швидше за все ця кераміка потрапила сюди випадково, як результат заорювання ґрунту із підніжжя валу до його вершини. Іншого матеріалу для датування не віднайдено. Разом з тим треба зазначити, що мікстратиграфічні та планіграфічні дані вказують на синхронність об'єктів №1 та № 1а.

Об'єкт № 1а (див. рис. 3, 4, 8; фото 2, 3) виявлено у кв. A9–A12 на глибині 0,25–0,40 м від рівня сучасної поверхні. Його споруджено із перевід-

кладених світло-жовтих лесів, прошарків глею (останні краще виділялися у західній стінці розкопу) та з окремих включень темних суглинків, перемішаних із лесовими ґрунтами. Ширину споруди встановити не вдалося, оскільки обома своїми краями вона заходила у західну та східну стінки розкопу. Довжина збереженого насипу сягала 4,0–4,7 м. Переріз краще збереженої східної сторони об'єкта № 1а свідчить про ймовірність функціонування дерев'яних конструкцій, споруджених поверх ґрунтового насипу. До речі, тут виявлено контури верхніх частин споруди. Максимальна товщина об'єкта складала 1,1 м.

В цілому, споруда виявилася сильно поруйнованою, особливо у західній та південній частинах розкопу. Її “перекривали” об'єкти № 3, 5, 9. Тому, встановлення її довжини у цій частині розкопу було неможливим. У східній стінці розкопу спостерігалася подібна стратиграфія. Так, у кв. А9 насип лесових суглинків та глеєвих перевідкладених ґрунтів був нівельований. На таких же глибинах залягали дещо світліші перевідкладені суглинки. Лише подекуди, наприклад, у східній стінці розкопу (кв. А9–А8), на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні, спостерігалася скупчення перевідкладених лесових суглинків (товщиною 0,4 м), які були сильно перемішані із гумусними включеннями. Швидше за все, це результат руйнації об'єкта № 1.

Ближче до східної стінки розкопу та безпосередньо в ній (кв. А10–А11), на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні простежено рештки **об'єкта № 1г**, котрий, своєю чергою, “перекривав” об'єкт № 1 (див. рис. 3, 4, 8, 9). На основі планіграфічних та стратиграфічних спостережень можна констатувати, що це господарська яма, округлої в плані форми (діаметром 0,55–0,75 м), із вертикальними стінками та заокругленим дном. Вона заглиблена до 0,8 м від рівня денної поверхні. Її заповнення сформоване з перевідкладених лесових та глеєвих ґрунтів, в нижній частині якого віднайдено фрагменти боковин кружальних горщиків. Текстура керамічного тіста останніх супіскова з домішками великозернистого піску. Випал редукований. Така кераміка відноситься до кінця IX–початку X ст. Проте, цей матеріал, як і у випадку з об'єктом № 1, не слід вважати “інсітним”, а значить, на його підставі не можна датувати цю господарську яму зазначеним часом. До того ж, таке датування суперечило б висновкам, зробленим на основі мікροстратиграфічних спостережень. На дні ями віднайдено кістки тварин.

Між синхронними об'єктами № 1 та № 1а (кв. А12–А14) збереглося штучне нарощення ґрунту, насипане поверх раніше функціонуючого об'єкта № 2. Мова йде про **об'єкт № 1в**, котрий представлений прошарками намулистих (вийнятих з рову оборонної споруди – об'єкта № 2), а також перевідкладених лесово-глеєвих ґрунтів (див. рис. 4, 5, 6, фото 4). Як виявилось у процесі розкопок, на цьому ж насипі було споруджено й сам об'єкт № 1. Місце досліджуваної споруди та її характер доволі добре простежується в стратиграфії валу з напільної сторони (рис. 7). До речі, сліди нарощення певною мірою притаманні і для підоснови об'єкта № 1а. Проте, вони дещо відрізнялися від попередніх своїм складом та походженням. Жодних керамічних матеріалів у цьому нарощенні не віднайдено. Лише на глибині 0,6–1,1 м від рівня сучасної поверхні

(кв. А14) зустрічалися різночасові матеріали, які треба віднести до заповнень **об'єктів № 10 та 10а**, котрі в цьому місці “прорізали” досліджувану споруду.

Зважаючи на вище викладене, можна констатувати, що *об'єкти № 1, 1а та 1в*, були складовими *лінії оборони*. Так, об'єкт № 1в виступав у якості штучного нарощення насипу, на котрому й знаходилися інші дві споруди: об'єкт № 1 (рештки “заборол”) поєднувався із платформою (об'єкт № 1а).

З усіх об'єктів, які “перекривали” та “прорізали” цей комплекс, для його датування найважливішою є заглиблена житлова споруда XI ст. (об'єкт № 9), про що йтиметься згодом.

Об'єкт № 16 (див. рис. 2, 3, 8, фото 2) виявлено в кв. А12–А13. Його контури простежено на глибині 0,30–0,35 м від рівня сучасної поверхні. Збережена нижня частина споруди була заглиблена в штучне нарощення ґрунту між заборами і бойовою платформою. Рівень денної поверхні об'єкта знаходився в давньоруському шарі, представленому чорними гумусними суглинками, одразу ж після гумусово-аккумулятивного (у минулому орного) горизонту. Однак, намулисті ґрунти та штучне нарощення об'єкта № 1в дозволили визначити чіткі контури об'єкта № 16 лише дещо нижче. Загалом, глибина споруди сягала 0,3 м від рівня виявлення. Вона мала підпрямокутну форму. Зафіксована довжина по лінії північ–підень складала 3,2–3,7 м, а ширина по лінії захід–схід – до 3,8 м. Однією (західною) стороною споруда заходила у західну стінку розкопу. Південна межа визначалася початком насипу об'єкта № 1а. Проте, тут могли бути присутні різноманітні природні та антропогенні процеси, котрі спричинилися до деякого “намиву” у сторону об'єкта № 16. Така ситуація зараз не дає підстав говорити про те, що об'єкт № 16 якоюсь мірою руйнував об'єкт № 1а.

Заповнення об'єкта № 16 представлене дещо світлішими, ніж намулисті та темнішими, аніж гумусні суглинки, нашаруваннями. Хоча рухомого матеріалу в споруді не віднайдено, проте стратиграфічні спостереження дають вагомі підстави віднести її до давньоруського часу. Це підтверджується і тим, що поверх заповнення віднайдено уламки та фрагменти керамічного посуду кінця XII–середини XIII ст.

Об'єкт № 2 знаходився у кв. А12–А13. Його верхні контури простежено з глибини 0,65–0,85 м від рівня сучасної поверхні. Споруда репрезентована насипом валу, сформованим із трьох прошарків сірих суглинків (дещо відмінних відтінків, котрі світлішали по мірі насипання) (див. рис. 5, 6, фото 5). Збережена ширина насипу, котру вдалося виявити і дослідити, становила 2,2–1,8 м. Висота валу складала 0,6 м. Поза всякими сумнівами, ці параметри зовсім не відповідають її первісним розмірам.

З внутрішньої сторони укріплення до об'єкта № 2 прилягала наземна прибудова – **об'єкт № 26** (кв. А10–А12), що була виражена гумусним прошарком із включенням тлілої деревини (глибина 1,55 м від рівня сучасної поверхні). Вона споруджена поверх чорних гумусних ґрунтів, ймовірно дернового походження. Загальна ширина споруди становила близько 4 м. На рівні долівки, тут виявлено залишки поруйнованого вогнища. Воно знаходилося на

глибині 1,55–1,60 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 6, 12). На черені опалювального пристрою віднайдено фрагменти боковин ліпних та кружальних горщиків. Ліпна кераміка характеризувалася супісковою масою, з добавками дрібного піску. Її слід віднести до IX ст. Натомість, кружальна кераміка була дещо пізнішого часу. Текстура керамічного тіста єдиного кружального фрагменту виявилася суглинковою із домішками дрібного і середнього піску. Його випал редукований. Такі уламки посуду притаманні для X ст. Більш детально про час функціонування даного об'єкту, як і об'єкту № 2, дозволяють судити стратиграфічні спостереження.

На одному із етапів функціонування відбулася перебудова оборонної лінії, представленої вище описаним комплексом споруд (об'єкт № 2 і об'єкт № 26). Результатом цієї перебудови став **об'єкт № 2а** – “врізка” у насип валу об'єкта № 2, а також прибудова до останньої (див. рис. 5, 11; фото 6). Стосовно першого елементу оборонної конструкції, то його виявлено у кв. А12. Він репрезентований залишками частоколу, від якого збереглися п'ять стовпових ямок (діаметром 0,12–0,18 м). Відстань між ними складала 0,2–0,3 м. Найкраще такі ямки простежувалися саме у специфічній “врізці” з темно-сірих суглинків. Від рівня виявлення їхня глибина сягала 0,15–0,20 м. Заповнення стовпових ямок представлене легким рихлих ґрунтом, який за структурою дуже нагадував середній супісок, що був насичений рештками тлілого дерева. Слід зазначити, стовпові ямки простежувалися й вище вказаного рівня. Так, у східній стінці розкопу одна із стовпових ямок збереглася на висоту 0,82 м від рівня “врізки”. До того ж, частокіл прорізав не лише цю верству ґрунту, але й простежувався в наступних двох нашаруваннях. Тому, загальна глибина виявленого об'єкту від рівня сучасної поверхні складає 0,4–0,5 м.

В межах “врізки”, з напільної сторони від частоколу, простежено залишки інших конструктивних елементів. Вони добре представлені у західній стінці розкопу та поблизу неї у вигляді дерев'яної тлілої плахи (довжиною 1 м та шириною 0,1 м) і струхлявленими рештками деревини у гумусному ґрунті, що траплявся у заповненнях описаних стовпових ямок. Тут (кв. А11–А12), спостерігалися кілька прошарків темно-сірого ґрунту, котрі виявилися насиченими рештками тлілого дерева. Швидше за все, це деструкції оборонної лінії. В зазначених нашаруваннях (в кв. А12), на глибині 0,55 м від рівня сучасної поверхні, віднайдено уламки боковини і донця ліпного керамічного посуду. Основу керамічного тіста складала супіскова маса із включенням дрібного піску і шамоту. Такий посуд притаманний для висоцької культури (VII ст. до н.е.). Сюди вона потрапила з найнижчих верств культурного шару в процесі перебудови лінії захисту, на що вказує як датуючий матеріал із вогнища об'єкта № 26, так і низка стратиграфічних даних.

Своєрідним продовженням описаної “врізки” була наземна прибудова до валу (кв. А10–А12, глибина 1,35–1,45 м від рівня сучасної поверхні), від котрої зберігся малопомітний прошарок суглинків, насичених тлілим деревом. У кв. А11 на глибині 1,40–1,45 м від рівня сучасної поверхні вдалося простежити вогнище. Будь-якого рухомого матеріалу тут не віднайдено.

Об'єкт № 3 виявлено у кв. А9–А10 (див. рис. 2, 3, 9). Це – наземне житло з купольною глинобитною пічкою. Контури споруди ледь простежувалися, оскільки одна її частина “перекривала” рештки об'єкта № 1а. Постійне розорювання цієї частини городища до 1965 р. спричинилося до практичної втрати точного рівня денної поверхні, зрештою, як і детальних контурів самої долівки. Зважаючи на результати мікростратиграфічного зняття і фіксації культурних нашарувань, ми можемо припустити, що дане житло було зорієнтоване стінами майже за сторонами світу. Виявлені розміри північної, східної та південної стін споруди відповідно складали 1,80×2,50×1,85 м. Долівка знаходилася на глибині 0,35–0,55 м від рівня сучасної поверхні. Від куполоподібної, овальної в плані печі (розмірами 0,85×0,95 м) збереглися невисокі бортики (0,10–0,15 м) та черінь. На долівці споруди, безпосередньо над нею, а також у верхній частині заповнення опалювального пристрою, траплялися різночасові знахідки керамічного матеріалу: фрагменти вінець, боковин та придонних частин кружальних горщиків, котрі віднесені до Х ст., XI ст. та XII–XIII ст. Часові функціонування цієї споруди відповідає останній хронологічний відтинок. Згідно ж стратиграфічних спостережень, об'єкт № 3 був явно пізнішим за об'єкт № 4 та об'єкт № 8 і в той же час ранішим за об'єкт № 5.

Залишки **об'єкта № 4** простежено у кв. А8–А9. Абрис верхньої частини його заповнення простежувалися з глибини 0,35–0,55 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 2, 3, 9). Товщина збережених решток споруди становила 0,15–0,20 м. Західна стінка знаходилася за межами розкопу, а розміри північної, східної та південної відповідно складали 0,70×3,65×0,50 м. Опалювальний пристрій виявився дуже пошкодженим. Від нього зберігся черінь овальної форми (розмірами 0,3×0,4 м). Керамічного матеріалу, котрий би мав відношення до споруди не знайдено. В цілому, стратиграфічні спостереження дозволяють стверджувати, що об'єкт № 4 функціонував пізніше за об'єкт № 8 і раніше від об'єкта № 3.

Об'єкт № 5 віднайдено у кв. А11 на глибині 0,35–0,45 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 2, 3, 9). Контури північної його стіни були чіткими. Товщина заповнення складала 0,10–0,12 м. Тут треба зауважити, що в розкоп потрапила лише північно-східна частина наземної будівлі. Параметри північної та східної стінок відповідно становили: 0,75 та 1,8 м. В куті будівлі знаходилася піч підпрямокутної в плані форми (розмірами 0,55×0,60 м). Устям вона повернута в сторону півдня. Північна та більша частина західної стінок були глинобитними, а решту обкладені середнім камінням. На окремих з них є сліди вогню. Черінь печі досить добре зберігся. Жодного датуючого матеріалу в об'єкті не віднайдено. На основі стратиграфічних даних можна констатувати, що ця споруда є пізнішою за об'єкт № 3 і датується у межах XIII ст.

Об'єкт № 6 знаходився у кв. А4–А5 (див. рис. 2). Його залишки представлені земляним неглибоким котлованом (до 0,15 м), верхні обриси якого простежувалися з рівня 0,30–0,45 м від сучасної поверхні. Ширина об'єкта сягала 2,7–2,4 м, а довжина поки що є невідомою, оскільки східна і західна стінки виходять за межі розкопу. Заповнення споруди ледь простежувалося на

фоні давньоруського культурного шару, представленого темними суглинками. Воно вирізнялося рихлою структурою ґрунту і включало в себе численні фрагменти глиняної вимазки, дрібних та середніх камінців, горілого дерева, уламків кераміки тощо. Цікаво, що саме в цьому місці, поверх заповнення вдалося виявити велику кількість фрагментів кружального посуду і, зокрема, амфори, які датуються серединою XII–серединою XIII ст. До цього ж часу віднесена й кераміка, що траплялася по всій глибині заповнення об'єкта № 6. До речі, тут же віднайдено й свинцеву plombу.

Об'єкт № 7 відкрито у кв. А6–А8 (див. рис. 2, 3, 9). Його контури виявлено з глибини 0,35–0,55 м від рівня сучасної поверхні у шарі світло-сірих суглинків. Зауважимо, що у верхній межі цього горизонту віднайдено велику кількість уламків та фрагментів керамічного посуду давньоруського часу. Все викладене вище не дає підстави відносити весь зазначений шар до слов'янського часу, хоча він і має подібне забарвлення та структуру ґрунту. Загалом, об'єкт № 7 – це залишки житлової будівлі стовпової конструкції. У різних її кутах виявлено три ямки від стовпів (діаметрами 0,3, 0,15, 0,2 м та глибиною 0,10–0,15 м). Оскільки західна та східна сторони споруди не потрапили в межі розкопу, то виявити решту конструкції стін не вдалося. Північна та південна сторони сягали більше 2 м кожна. Від опалювального пристрою зберігся, овальний в плані черінь глинобитної печі (розмірами 0,3×0,5 м). На ньому, а також в заповненні однієї із стовпових ямок (кв. А6) віднайдено фрагменти вінець і боковин кружальних горщиків XII–XIII ст. Окремі з них покриті ангобом. Отже, об'єкт № 7 віднесено до цього часу.

Охарактеризований об'єкт перекривала наземна споруда пізнішого часу – **об'єкт № 7а**. Він знаходився в тих же квадратах, що й попередній (див. рис. 2, 3, 9). Це були залишки наземної будівлі стовпової конструкції (діаметром ямок 0,1–0,4 м, глибиною 0,05–0,10 м). Одна з ямок “перерізала” черінь вже нефункціонуючої печі житлової споруди (об'єкта № 7). Верхня частина заповнення простежена на глибині 0,3 м, а долівка з глибини 0,35–0,40 м від рівня сучасної поверхні. Параметри виявлених стін споруди відповідно становлять 1,7 та 2,1 м. Інші стіни об'єкта у межі розкопу не потрапили.

Об'єкт № 8 виявлено у кв. А8–А10 (див. рис. 2, 3, 9). Його верхні контури простежено на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні у тому ж горизонті, що й об'єкт № 7. Залишки споруди представлені ледь заглибленим котлованом, який був заповнений гумусним сіроземом з вмістом вугілля та золи (товщиною 0,10–0,15 м). Ближче до долівки кількість вугілля та золи суттєво зростала. В північному куті виявлено стовпову ямку (діаметром 0,15 м та глибиною 0,2 м від рівня долівки). Північна, східна та південна стіни об'єкта відповідно становили 1,2, 3,9 та 1,22 м. Західна частина будівлі виходила за межі розкопу, а в південній виявлено рештки глинобитної купольної печі, розмірами 0,8×0,8 м. Висота збережених бортів опалювального пристрою сягала 0,1 м, а товщина – 0,07–0,10 м. Устя печі спрямовані в сторону заходу. На черені лежали дві горілі плахи, поряд з якими віднайдено фрагменти вінець та боковин кружальних горщиків. Текстура керамічного тіста супіскова, із домішками

середньо- та великозернистого піску. Випал редукований. Верхні частини горщиків характеризуються модифікованими манжетоподібними викінченнями вінець, короткою шийкою та контрастними плічками. Подібний посуд притаманний для середини– другої половини XII ст.

Об'єкт № 9 відкрито у кв. А9–А8 (див. рис. 5, 11). Верхні контури споруди простежено з глиб. 0,65–0,70 м від рівня сучасної поверхні, тобто нижче долівки об'єкта № 8. Стратиграфічні дані дозволяють констатувати, що рівень денної поверхні цієї споруди знаходився дещо вище, тобто він прорізав рівень тогочасної поверхні оборонної споруди № 1а. Більша частина заглибленої житлової споруди не потрапила в межі розкопу. Нами відкрито лише її північно-східний кут – 1,25 м по осі схід–захід та 1,7 м по осі північ–південь. Долівка споруди заглиблена на 1,55–1,65 м від рівня сучасної поверхні та на 0,85–0,90 м від долівки об'єкта № 8, який в цьому місці перекривав її. Поблизу північно-східного кута заглибленого житла вдалося виявити стовпову ямку (діаметром 0,25 м). Заповнення цієї споруди представлене трьома прошарками. У північно-східному куті споруди відкрито зруйновану піч-кам'янку розмірами 1,2×1,3 м. В її розвалі віднайдено фрагменти боковин кружального горщика. Текстура керамічного тіста супіскова із домішками середнього піску. Випал редукований, сірого забарвлення. Така кераміка притаманна для XI ст.

Нижче залишків досліджуваного житла (кв. А8–А9) знаходився **об'єкт № 9а** (див. рис. 6, 12). Це також була житлова споруда заглибленого типу, від котрої зберігся земляний котлован та окреме каміння від печі-кам'янки, що залягали під аналогічними деструкціями попереднього об'єкта. Виявлені нами параметри північної та східної стін споруди відповідно становили 1,6 і 1,3 м. На жаль, дослідити це житло повністю не вдалося, оскільки воно було поруйноване об'єктом № 9. На черені опалювального пристрою будівлі віднайдено рештки боковин та денець кружальних горщиків. Текстура керамічного тіста супіскова, з домішками середнього піску. Випал слабо редукований. Подібний посуд, а разом з ним і об'єкт № 9а треба віднести до кінця IX–початку X ст.

Об'єкт № 10 відкрито у кв. А14 та А15 (див. рис. 2–6, 8). Його верхні контури простежено з глибини 0,45–0,80 м від рівня сучасної поверхні. Як виявилось, він “прорізав” об'єкти № 1 та 1а. Максимальна глибина від рівня виявлення складає 0,8 м, а від рівня сучасної поверхні – 1,3 м. Конфігурація споруди дещо аморфна. Заповнення будівлі представлене перевідкладеними гумусними ґрунтами, котрі потрапили сюди із заповнення об'єків 1а та 10а. На глибині 1,1 м від рівня сучасної поверхні віднайдено фрагменти вінець та боковин кружальних горщиків. Текстура їхнього тіста супіскова. Випал редукований. Окремі фрагменти ангобовані. Викінчення вінець, висота шийки та характер плічок, а також інші формальні та технологічні аспекти дозволяють віднести цей матеріал до XII–XIII ст.

Об'єкт № 10а знаходився у кв. А14 (див. рис. 2–6, 8). Верхні абрис споруди простежено на глибині 0,46–0,50 м від рівня сучасної поверхні (приблизно з того рівня, що й об'єкт № 10). Проте, стратиграфічні дані дозволяють стверджувати, що об'єкт № 10 “перерізав” об'єкт № 10а. Заповнення

сформоване з гумусних ґрунтів, в котрих трапляються лесові та намулисті вклюдження. Контури долівки простежені до глибини 1,1 м від рівня виявлення та 1,5 м від рівня сучасної поверхні. Через погане збереження форма споруди набула аморфних абрисів. В заповненні виявлено різночасовий матеріал: фрагменти вінець і боковин ліпних посудин ранньозалізного віку (висоцька культура), уламки та фрагменти донець і боковин, кружальних посудин X ст., XI ст. та XII–XIII ст.

Об'єкт № 11 виявлено у кв. А2–А3 (див. рис. 3, 10). Його верхні контури простежувалися на глибині 0,4–0,5 м від рівня сучасної поверхні. Рівень денної поверхні знаходився у давньоруському культурному шарі – в темних гумусних суглинках. Споруда представлена прямокутним заглибленням довжиною 3,7 і шириною до 1,4 м. Західна стіна об'єкта не потрапила в межі розкопу. В заповненні (товщиною до 0,6 м) простежено кілька шарів темних суглинків із помітними вкрапленнями вугілля, золи та глиняної вимазки. Тут віднайдено фрагменти вінець, боковин та донець кружальних горщиків XI ст. та XII–XIII ст. До речі, ця споруда частково “перерізала” раніший за часом об'єкт № 11а.

Об'єкт № 11а (наземного типу) знаходився у кв. А2–А3 на глибині 0,45–0,95 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 2, 3, 10). Західна частина споруди зруйнована об'єктом № 11. Збережена ширина наземного житла складає всього 0,2–0,3 м, а довжина по лінії північ–південь сягала 3,6 м. На долівці (ближче до північної частини об'єкта), котра залягала на глибині 0,85–0,90 м від рівня сучасної поверхні та 0,40–0,45 м від рівня виявлення, віднайдено дрібне і середнє каміння. Заповнення перемішане, здебільшого монотонне і представлене дещо темнішим ґрунтом, аніж культурний шар давньоруської доби, в котрому якраз і залягав рівень денної поверхні об'єкта. Тут зустрічалися фрагменти кружальних горщиків X ст. та XII–XIII ст.

Об'єкт № 12 (яма) відкрито у кв. А5 (див. рис. 3, 10). Його контури простежувалися з глибини 0,7 м від рівня сучасної поверхні, тобто лише у слов'янському шарі. Вона виявилася доволі мілкою (глибиною 0,15 м і діаметром 0,7 м). Заповнення було виражене чорним гумусним суглинком. Жодних рухомих артефактів тут не віднайдено.

Об'єкт № 12а (кв. А4). Його виявлено на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 3, 10). Зафіксована довжина об'єкту становить 1,8 м. В розрізі він мав лінзоподібне січення. Заповнення складалося з темних гумусних суглинків, насичених дрібними камінцями та уламками печини. Долівка знаходилася на глибині 0,35 м від рівня виявлення. Треба зауважити, що споруда перекрита залишками об'єкта № 6.

Об'єкт № 12б знаходився у кв. А3–А5 (див. рис. 3, 10). Верхні абрис споруди простежувалися з глибини 0,6–0,7 м від рівня сучасної поверхні. Вони виявилися доволі аморфної форми. Нижня частина об'єкта представлена двома заглибленнями, долівки яких відповідно знаходилися на глибині 1,1 та 0,85 м від рівня сучасної та 0,4 і 0,15 м від рівня денної поверхонь. Заповнення споруди складалося із двох шарів. Нижній, що покривав долівки двох складових об'єкта, був дещо темніший аніж верхній. Тут траплялися каміння, вимазка, а також

керамічні знахідки, представлені фрагментами вінець та боковин кружальних горщиків X та XII–XIII ст. Західна частина споруди в межі розкопу не потрапила.

Після проведення пошукових робіт розкоп I було законсервовано.

Отже, відомості, отримані в результаті дослідження п'ятої лінії захисту дають підстави констатувати наступне:

1) впродовж слов'янського часу на дослідженій площі функціонували об'єкти *оборонного* (№№: 1, 1а, 1в, 2, 2а, 2б), *житлового* (№ 9а) та *господарського* (№ 1г) призначення;

2) об'єкти №№ 1, 1а, 1в складали синхронний оборонний комплекс. Його підосновою було штучне нарощення ґрунту (об'єкт № 1в), на котрому, ближче до вершини насипу, споруджено конструкції типу заборол (об'єкт № 1). До них, за 5,65 м на південь, у напрямку внутрішнього підніжжя валу прилягала штучна платформа об'єкт № 1а, сформована переважно із перевідкладених лесових та глеєвих суглинків. Зважаючи на стратиграфічні та планіграфічні спостереження, час функціонування описаного комплексу слід віднести до середини–кінця X ст. Зокрема, нижня хронологічна межа побутування фортифікації визначається перекриттям об'єкта № 2а об'єктів № 1, 1а, 1в (першої половини X ст.), а верхня – часом побутування житла заглибленого типу XI ст. (об'єкт № 9), яке “перерізало” об'єкт № 1а. На користь висловленого є ще низка інших опосередкованих та прямих даних;

3) описані оборонні конструкції споруджені на місці валу з наземною прибудовою (об'єкт № 2а). На підставі стратиграфічних та планіграфічних спостережень, функціонування цих споруд припадає на першу половину X ст.;

4) об'єкт № 2а перекривав вал (об'єкт № 2) і наземну прибудову до нього (об'єкт № 2б). Віднайдений матеріал із череня опалювального пристрою наземної прибудови переважно відноситься до IX ст. Фрагменти кружальної кераміки IX–X ст. мабуть засвідчують час припинення функціонування споруди;

5) жодних слідів оборонних споруд XI–XIII ст. в розкопі I не виявлено;

6) на дослідженій площі впродовж давньоруського часу функціонували лише споруди житлового та господарського призначення (№№: 1б, 3, 4, 5, 6, 7, 7а, 8, 9, 10, 10а, 11, 11а, 12, 12а, 12б).

ЛІТЕРАТУРА

1. Филипчук М. Оборонні споруди Плісеська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Т. 2. – С. 220–229.
2. Филипчук М. А. Структура Плісеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип.4. – С. 3–21.

	болото		вал
	джерело, струмок		рів
	канал		западини
	яр		територія селищ
	очерет		GPS- координати
	пасовище		траншеї
	кущі		рівень сучасної поверхні
	широколисті ліси		дерн, лісова підстилка
	хвойні ліси		чорні гумусовані суглинки (орний шар)
	сад		чорні гумусовані суглинки
	польові та лісові дороги		темно-сірі гумусовані суглинки
	шосейні дороги		сірі опідзолені суглинки
	житлові та господарські будівлі		світло-сірі суглинки, опідзоли
	культові споруди		верхня межа лесу «материк»
	кладовище		вугілля, зола
	лінії електропередач		глиняна вимазка, кераміка

Умовні позначення.

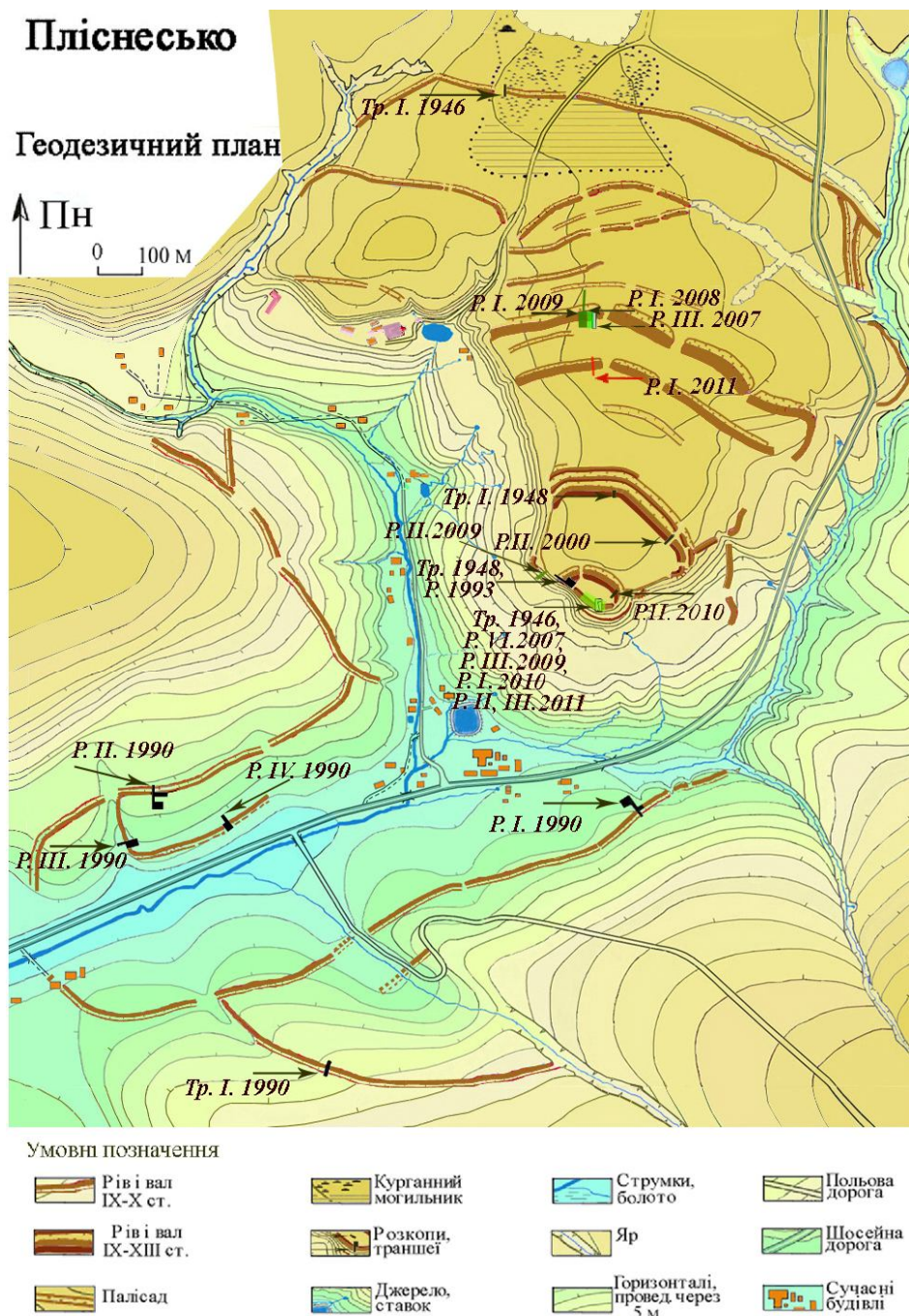

Рис. 1. Топогеодезичний план Пліснеського археологічного комплексу. Місця розкопів оборонних рубежів, закладених в період 1946–2011 рр.

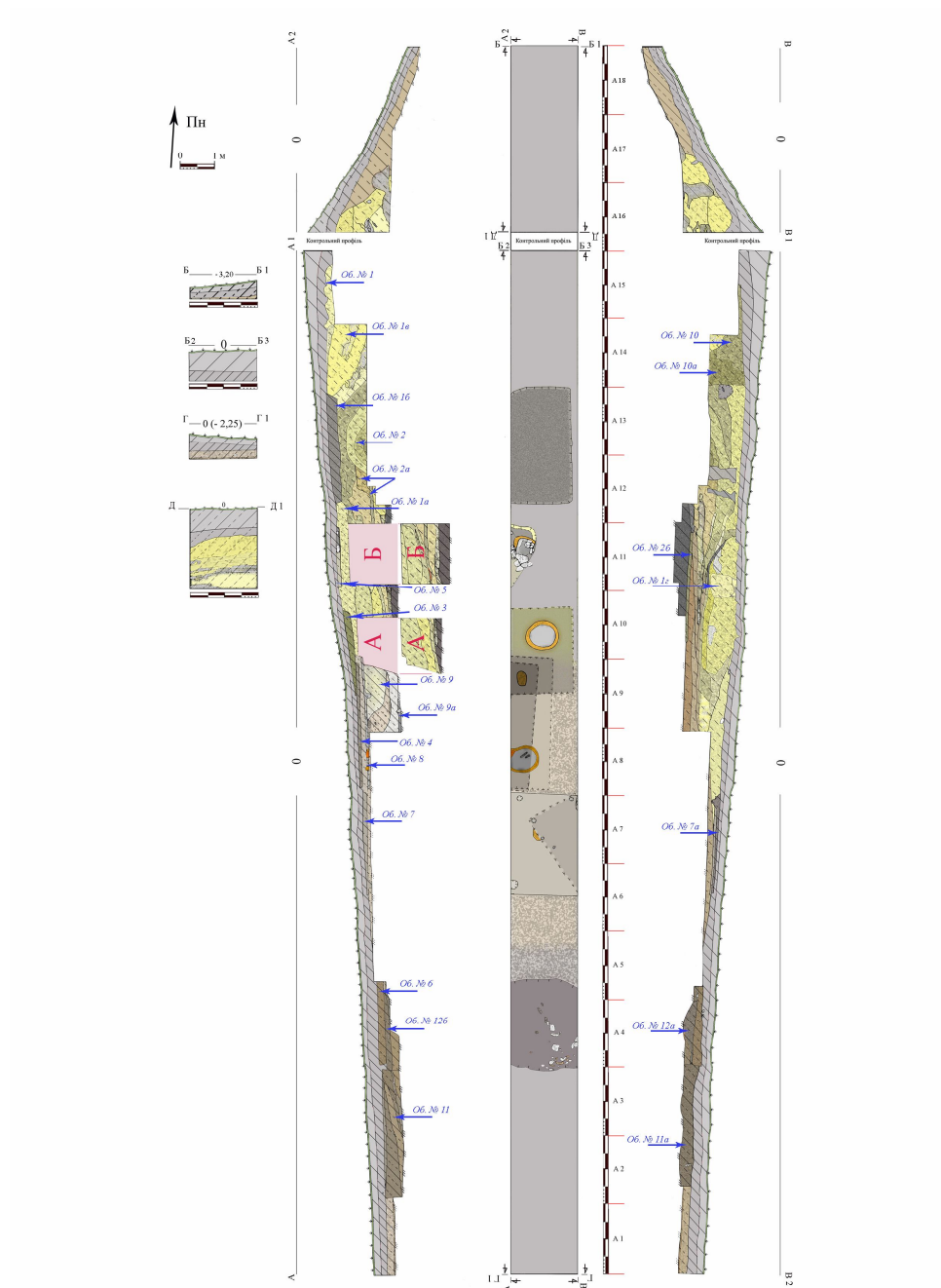

Рис. 2. Розкоп І. Планіграфія і стратиграфія залишків житлово-господарських споруд (давньоруський шар: II етап II періоду).

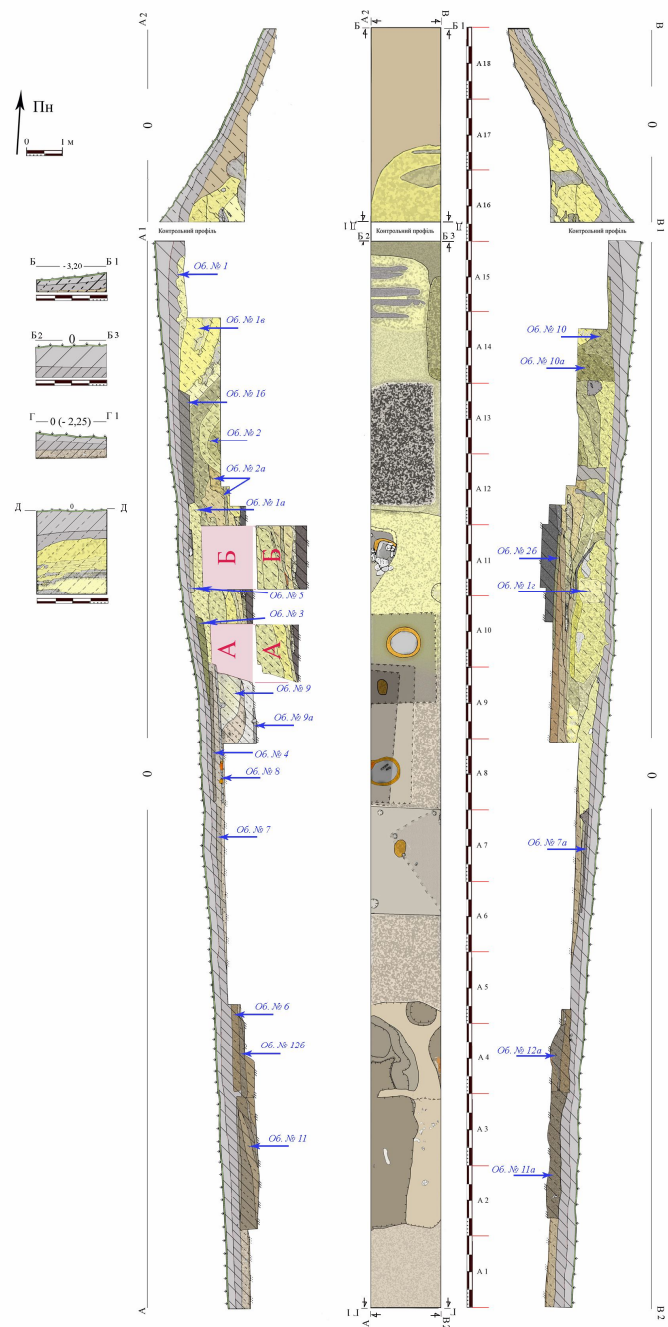

Рис. 3. Розкоп І. Планіграфія і стратиграфія залишків житлово-господарських споруд (давньоруський шар: І етап ІІ періоду).

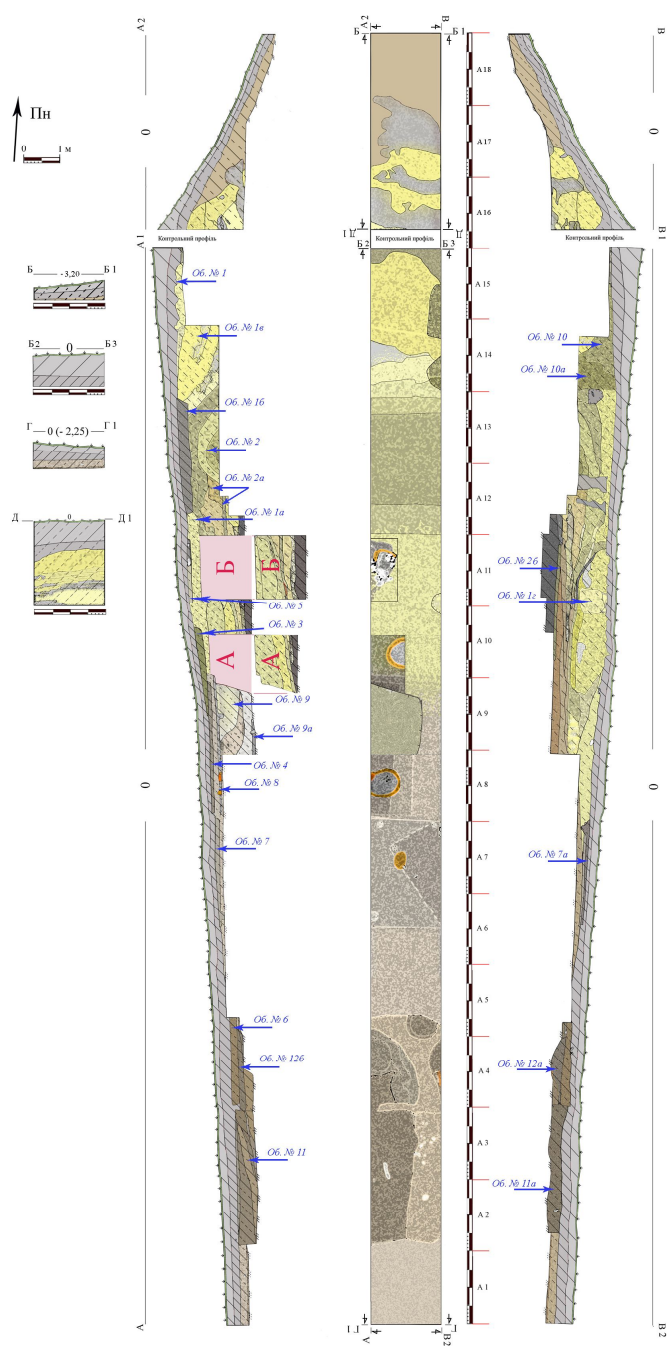

Рис. 4. Розкоп І. Планіграфія і стратиграфія залишків оборонних споруд (слов'янський шар: II етап II періоду).

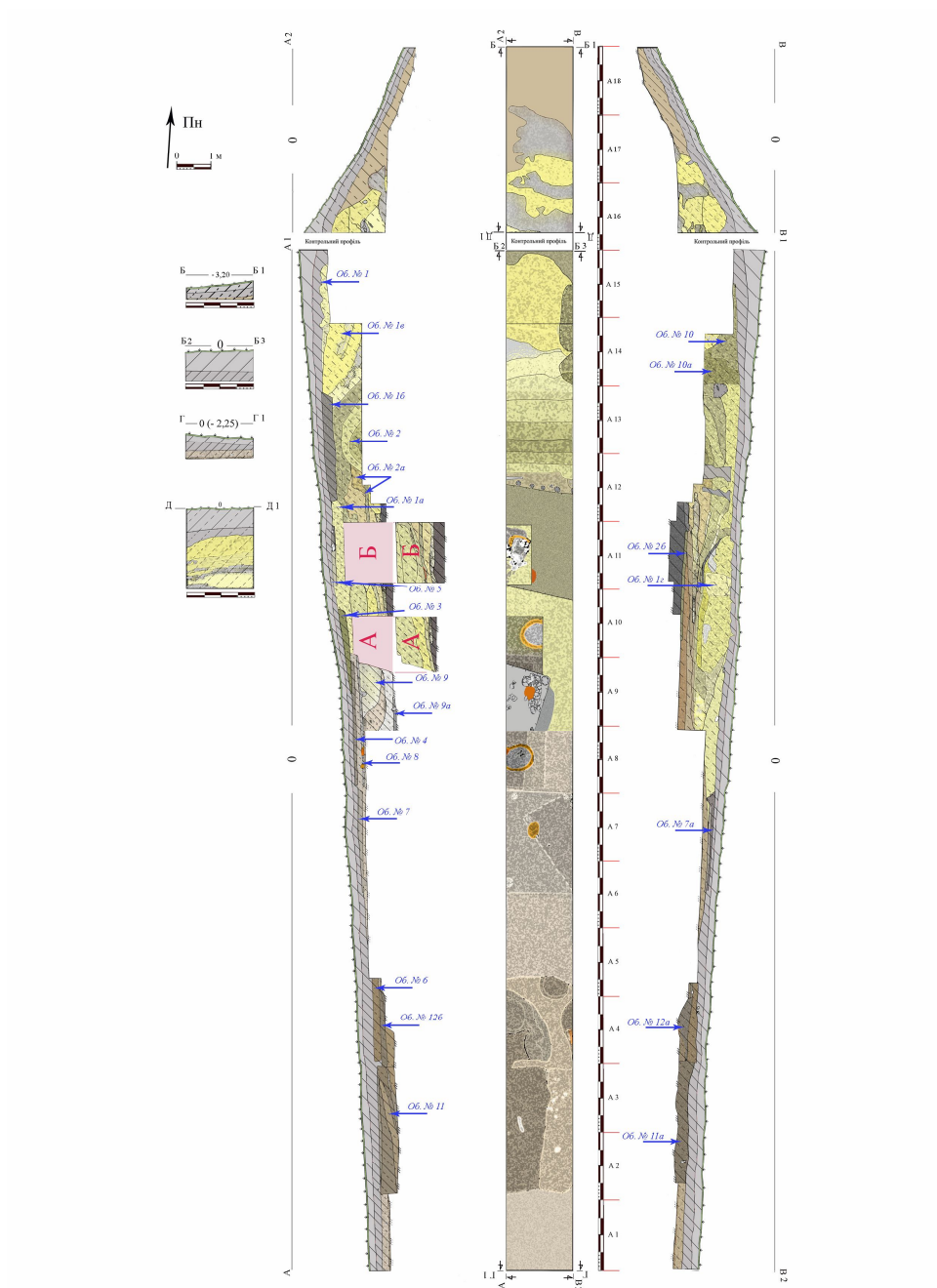

Рис. 5. Розкоп I. Планіграфія і стратиграфія залишків оборонних (слов'янський шар: II етап II періоду) та житлових (давньоруський шар: I період) споруд.

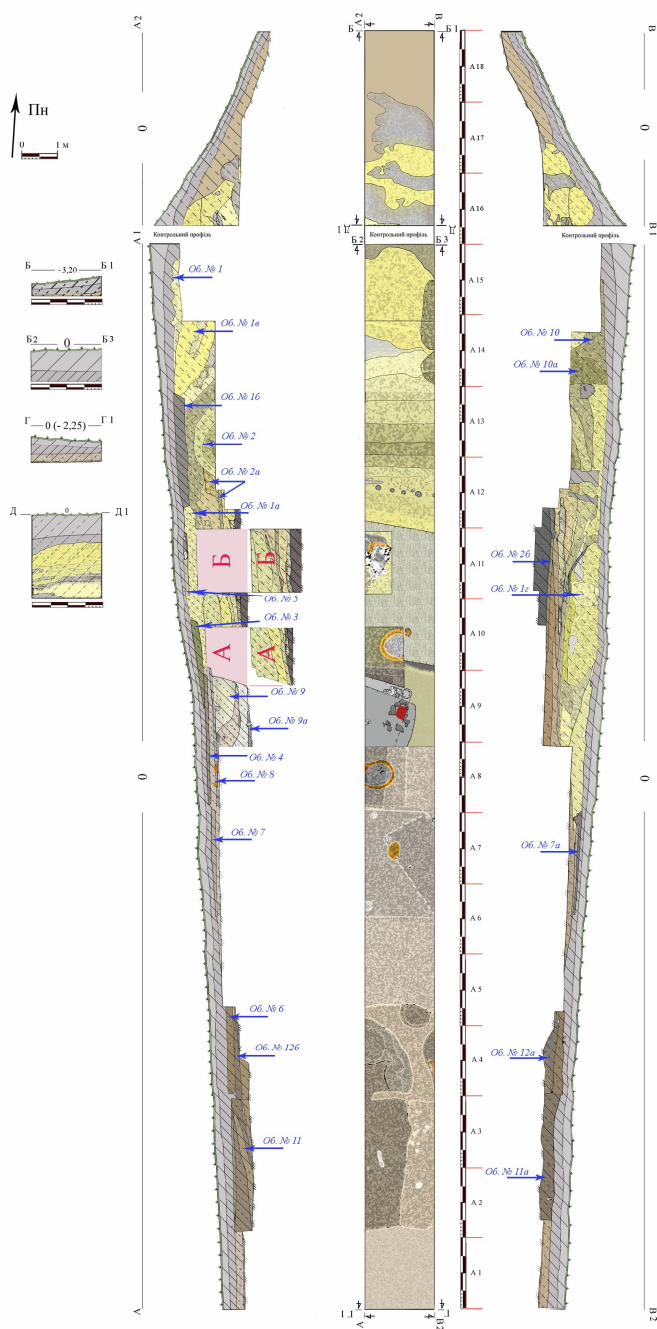

Рис. 6. Розкоп І. Планіграфія і стратиграфія залишків оборонних та житлової споруд (слов'янський шар: І, ІІ періоди).

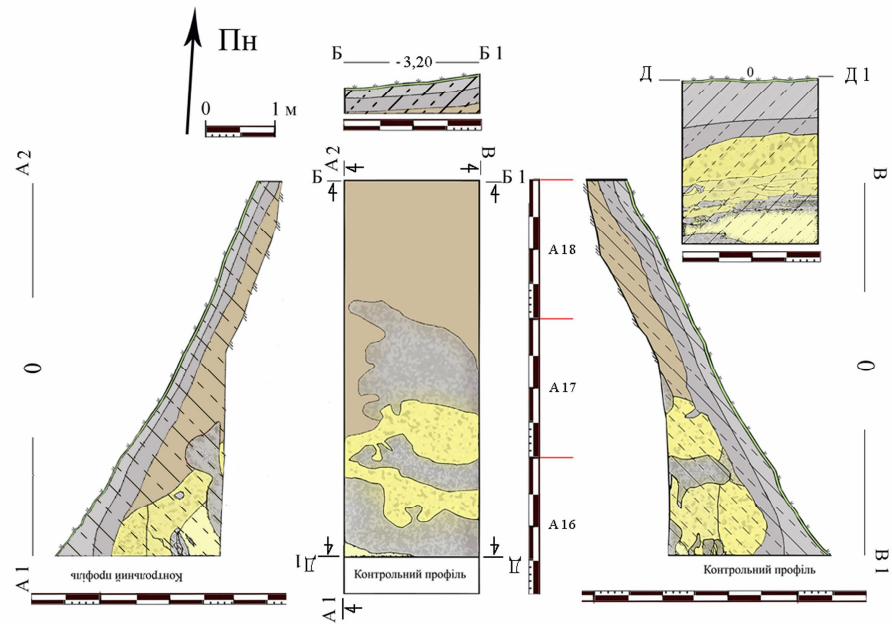

Рис. 7. Розкоп I. План і контрольні профілі зовнішнього схилу валу (слов'янський шар: II період).

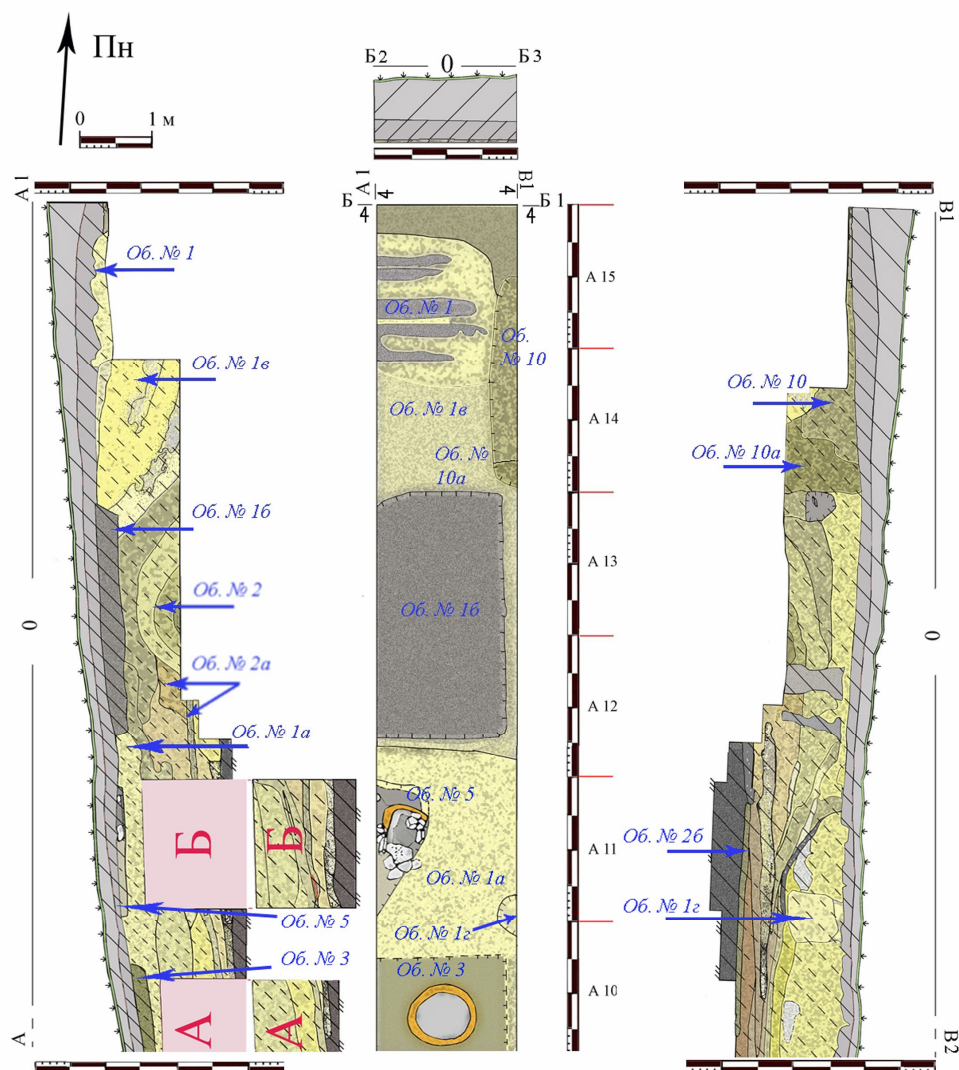

Рис. 8. Розкоп І. Плани і контрольні профілі залишків об'єктів: №№ 1, 1а, 1в, 1г (слов'янський шар: II період); №№ 1б, 5, 10, 10а (давньоруський шар: II період).

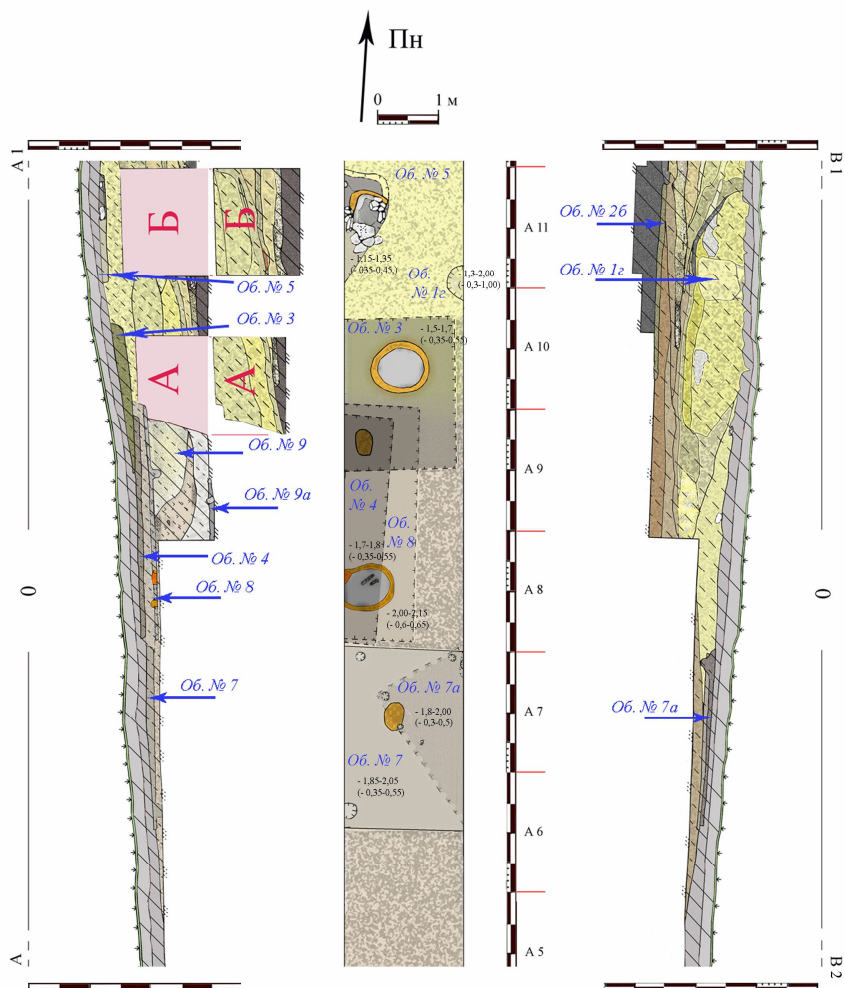

Рис. 9. Розкоп І. Плани і контрольні профілі залишків об'єктів № 1г (слов'янський шар: II період) та №№ 3, 4, 5, 7, 7a, 8 (давньоруський шар: I та II періоди).

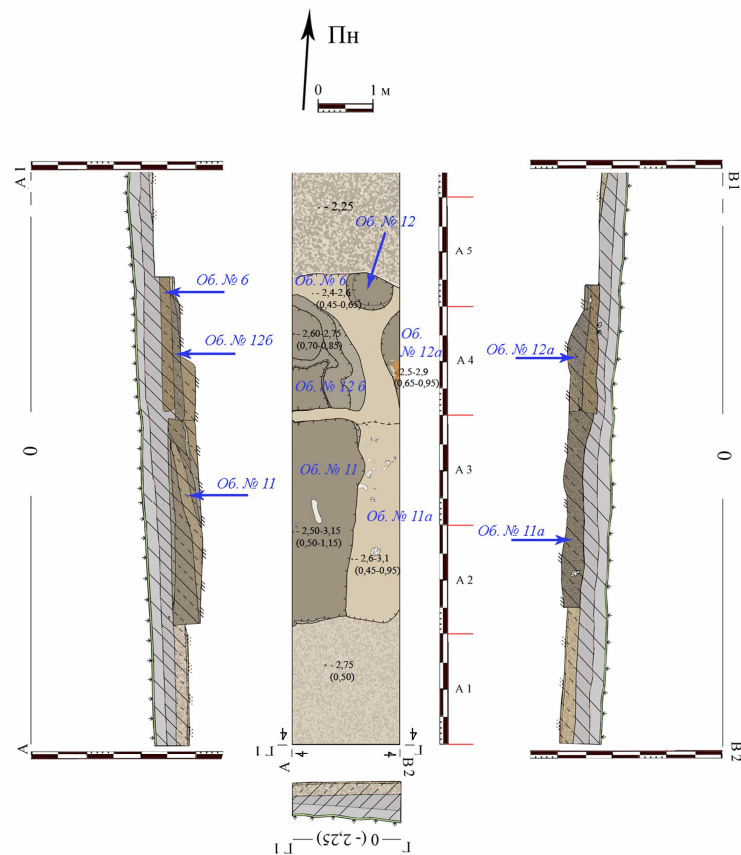

Рис. 10. Розкоп І. Плани і контрольні профілі залишків об'єктів №№ 6, 11, 11а, 12, 12а, 126 (давньоруський шар: І та ІІ періоди).

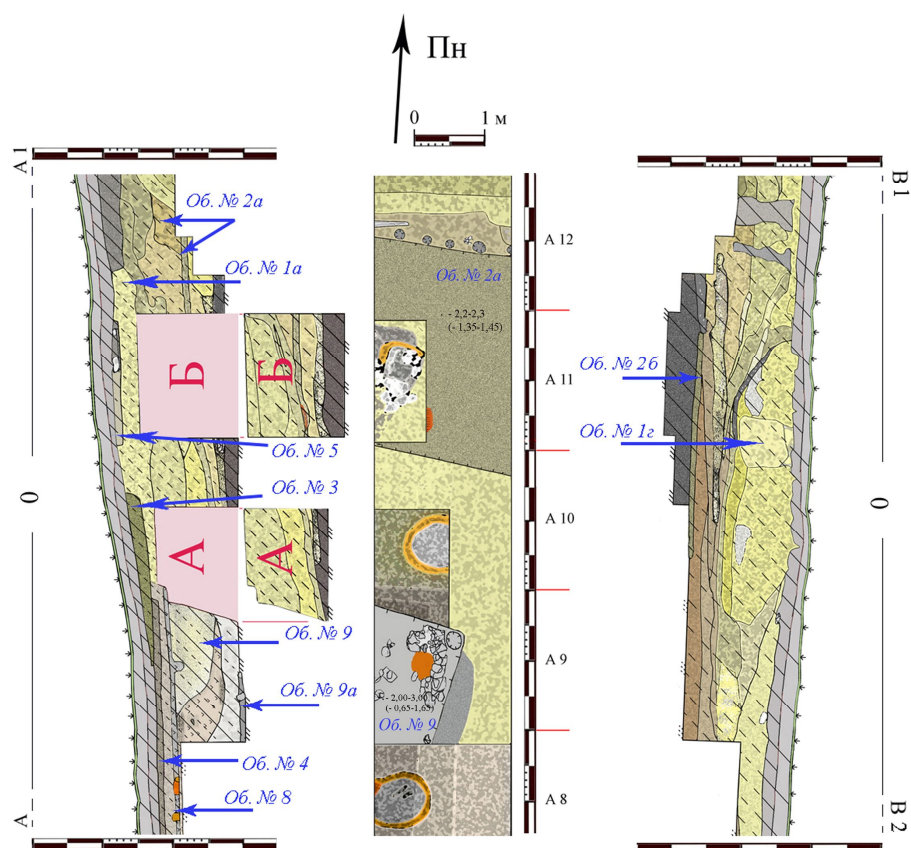

Рис. 11. Розкоп І. Плани і контрольні профілі залишків об'єктів №№ 1а, 1г, 2а, 2б (слов'янський шар: II період) та № 9 (давньоруський шар: I період).

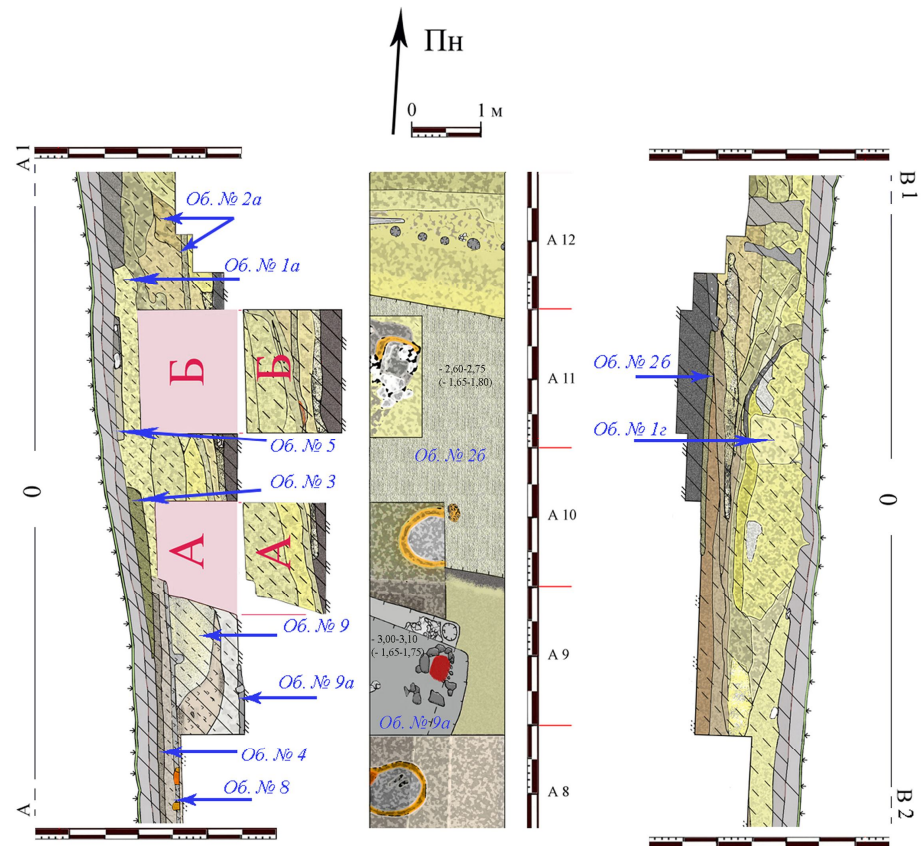

Рис. 12. Розкоп І. Плани і контрольні профілі залишків об'єктів №№ 26 та 9а (слов'янський шар: І та ІІ періоди).

Фото 1. Рештки об'єкта № 1 у північній частині розкопу I. Вигляд зі сходу.

Фото 2. Залишки верхніх частин об'єктів № 1а та № 1б у центральній частині розкопу І. Вигляд з півдня.

Фото 3. Вигляд зрізу об'єкта № 1а у східній стінці розкопу І.
Вигляд з південного заходу.

Фото 4. Переріз об'єкта № 1в у північній частині розкопу І (західна стінка). Вигляд з південного сходу.

Фото 5. Фотофіксація стратиграфічного розрізу об'єкта № 2 (східна стінка розкопу І).

Фото 6. Деструкції об'єкта № 2а у центральній частині розкопу І.

**ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ
ПЯТОЙ ЛИНИИ ЗАЩИТЫ (ВАЛ № 4)
ПЛИСНЕСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА В 2011 г.**

М. А. Фылыпчук, А. М. Фылыпчук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

Освещено основные результаты исследования пятой линии защиты (вал № 4) Плиснеского археологического комплекса. Дана характеристика обнаруженных деструкций оборонительных сооружений, определено время их функционирования и показана динамика развития. В частности, высказано утверждение, что этот фортификационный рубеж функционировал исключительно в течении славянского периода развития Плиснеска: оборонительные сооружения IX в. были усовершенствованы новыми, которые бытовали в первой половине X в., а впредь, приблизительно со середины X в., они были кардинально перестроены. Самые поздние конструкции вала № 4 прекратили существование в конце X в. Часть летописного города, между пятой и шестой линиями защиты, в течении древнерусского времени была неукрепленной.

Ключевые слова: Плиснеский археологический комплекс, Плиснеск, оборонительные сооружения, пятая линия защиты, вал № 4, славянский период, древнерусский период.

**PRELIMINARY RESULTS OF THE INVESTIGATION OF PLISNESKO
ARCHEOLOGICAL COMPLEX DEFENDING LINE № 5 (RAMPART № 4) IN 2011**

M. Fylypchuk, A. Fylypchuk

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

The key results of the investigation of Plisnesko archeological complex defending line № 5 are highlighted. Discovered remains of defensive constructions, time of their functioning and dynamics of development are described. Besides, the statement has been made that the abovementioned fortification border functioned only in the Slavic period of Plisnesko development: defensive constructions of the 9th c. were upgraded by new ones, which existed at the beginning of the 10th c., and since the middle of the 10th c. were totally rebuilt. The latest defensive constructions ceased functioning in the late 10th c. Part of chronicles town, i.e. the yard between the fifth and the sixth defensive lines, was unfortified during the ancient Rus period.

Key words: Plisnesko archeological complex, defensive constructions, defending line № 5, rampart № 4, the Slavic period, the ancient Rus period.

Стаття надійшла до редколегії 23. 02. 2012

Прийнята до друку 27. 04. 2012

УДК 904 : 911.37 : 738.3(477.83)

ДАВНЬОРУСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ДОБРОТВОРА ТА ЙОГО ОКОРУГИ

П. М. Довгань*, В. М. Конопля**

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: pdovgan@ukr.net

**Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної Академії наук України
вул. В. Винниченка, 24, м. Львів, 79026

Введено до наукового обігу давньоруські пам'ятки в околицях смт. Добротвора Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл., відкриті протягом 2001–2002 рр. науковцями Львівського історичного музею.

Ключові слова: давньоруські пам'ятки, поселення, Добротвір, кружальна кераміка.

З метою збору археологічних матеріалів для нещодавно створеного історико-краєзнавчого музею у смт. Добротвір на Кам'янецьчині науковці Львівського історичного музею здійснили у 2001–2002 рр. пошукові роботи, якими було охоплено береги Західного Бугу: на лівому – від с. Гайок до с. Стриганка і на правому – від с. Руда-Сілецька до с. Тищиця. До початку обстежень цього відрізка басейну річки в ньому значились чотири різночасові пам'ятки в сс. Старий Добротвір, Стриганка і Тищиця [1. С. 26; 2; 3; 4. С. 59].

Проведеними дослідженнями значною мірою розширився реєстр пам'яток археології Кам'янка-Бузького району. Ними виявлено два поселення доби каменю, п'ять – епохи бронзи, вісім – ранньозалізного віку та 60 давньоруського періоду Х–ХІІІ ст. Опис останніх наводимо нижче.

На лівому березі Західного Бугу селища давньої Русі розташовані в таких населених пунктах.

В с. Гайок одне з них локалізовано в його південно-східній частині, на пологому схилі надзаплавної тераси (рис. 1, 1), а друге – на північно-західній околиці, за 0,3 км у цьому ж напрямку від АЗС поблизу шосейної дороги сполученням Львів–Луцьк, на невисокому останці розміром 80×150 м серед заплави річки (див. рис. 1, 2). Уламки кружального посуду зібрано з присадибних ділянок.

Із с. Руда за Бугом пов'язані п'ять селищ, розміщених в таких його куточках:

- південно-східна околиця, на схід від дороги, яка веде до смт. Добротвір, на мисоподібному уступі берега висотою 3–4 м над рівнем заплави (див. рис. 1, 3);
- західна околиця, на правому березі безіменного допливу Західного Бугу (див. рис. 1, 4);
- північно-східна частина села, на західному схилі невисокого останця розміром

120×200 м (див. рис. 1, 5);

- північно-західна околиця, на пологому схилі правого берега безіменного струмка, що тече до Західного Бугу (див. рис. 1, 6);
- за 0,5 км на північний захід від села, на схід від поодиноких садиб хутора Іванки, лівіше шосейної дороги, яка прямує до смт. Добротвір, на пологому схилі надзаплавної тераси висотою 3–4 м над рівнем водойми (див. рис. 1, 7).

Всі ці місцезнаходження розташовані на селянських городах.

Шість давньоруських селищ зафіксовано в с. Перекалки, зокрема:

- на північній околиці села (територія колишнього хутора Забужжя), за 0,5 км на південь від церкви, що розміщена східніше при в'їзді в Добротвір, вздовж краю рівної ділянки надзаплавної тераси урвистого берега висотою до 10 м над рівнем водосховища, на південь від бетонних опор ЛЕПу (рис. 2, 13);
- на північно-східній околиці, на північний захід від цвинтаря, на пологому схилі правого берега безіменного струмка у місці його впадіння в Західний Буг (див. рис. 1, 12);
- за 0,3 км на схід від села, за 0,2 км на північний захід від залізного містка через річку (в цьому місці є широка затока колишнього річища Західного Бугу), на рівній ділянці надзаплавної тераси висотою 7–8 м над рівнем водосховища (див. рис. 1, 10);
- за 0,3 км на північ від попередньо описаної пам'ятки, на протилежному (через затоку) південному відтинку берега висотою 6–7 м над рівнем водосховища (див. рис. 1, 11);
- на південно-східній околиці, на південному схилі пагорба висотою 10–12 м надзаплавної тераси (див. рис. 1, 8);
- за 0,2 км на захід від села, по обидві сторони від шосейної дороги при в'їзді до Добротвора, на правому березі струмка, допливу Західного Бугу, на схід від металевих опор ЛЕПу, за 0,5 км на південний захід від новозбудованої добротвірської церкви (див. рис. 1, 9). Селища XI–XIII ст. цього населеного пункту розміщені на селянських городах.

В адміністративних межах смт. Добротвір виявлено три давньоруські поселення, а саме:

- за 0,8 км на південний захід від селища, на лівому березі безіменного струмка, допливу Західного Бугу, на схід від поодиноких садиб і металевих опор ЛЕПу, на рівній ділянці надзаплавної тераси висотою 2–3 м (див. рис. 2, 14);
- на північно-східній околиці селища, на незначно нахилений до сходу ділянці надзаплавної тераси висотою 10–12 м над рівнем водойми, за 0,3 км на північ від греблі і у цьому ж напрямку від стадіону, за 0,3 км на схід від двох церков (див. рис. 2, 15);
- за 0,3 км на північ від попередньо описаної пам'ятки, поблизу шосейного мосту, на незначно нахилений до сходу ділянці вздовж краю першої надзаплавної тераси висотою до 10 м над рівнем водосховища (див. рис. 2, 16).

Збори фрагментарної кераміки на цих місцезнаходженнях проведено з території присадибних ділянок.

В с. Стриганка зафіксовано чотири поселення XII–XIII ст.

Одне з них розташоване за 0,5 км на північний схід від села, в ур. “Вільчиха”, за 0,3 км на північний захід від підвісного (канатного) пішохідного містка через Західний Буг, за 40 м на захід від опор ЛЕПу, що тягнеться по лінії південь–північ у заплаві річки, на майже прямокутному вигині надзаплавної тераси висотою 5–6 м. На куті берегової лінії розміщений штучний насип курганоподібної форми висотою до 2 м з діаметром при основі близько 5 м. Звідси починається південний край пам’ятки, яка простягається в північному напрямку вздовж краю тераси на відстань близько 100 м, впираючись у котлован приблизно овальних обрисів, де в минулому був кар’єр з добування піску. Поселення локалізовано на рівній ділянці берега шириною майже 30 м і переходить в сосновий ліс, що вкриває прилеглий до неї пологий схил тераси (рис. 3, 20).

Наступне давньоруське поселення виявлено на північно-східній околиці села, в ур. “За пасікою”, на рівній ділянці надзаплавної тераси висотою 5–6 м (відстань до русла Західного Бугу сягає близько 0,5 км). Його територія задернована. З півночі до пам’ятки прилягає сосновий ліс, попри який проходить ґрунтова дорога, яка веде до сміттєзвалища (див. рис. 3, 19).

Інше давньоруське селище відмічене на північній околиці села, на території, що межує із сімома садибами присілка, на мисоподібному уступі тераси висотою до 8 м над рівнем заплави, котра оконтурює це місце-знаходження з північного заходу, півночі й північного сходу (див. рис. 3, 18).

Четверте поселення розміщене в південно-східній частині села, на схід від церкви і школи, на мисоподібному уступі тераси висотою до 5 м над заболоченою долиною, по якій проходить русло стариці Західного Бугу (див. рис. 3, 17).

Уламки кружального посуду збирали як з викидів кротовин на задернованих ділянках берега, так і з орної площі присадибних ділянок.

На правому березі Західного Бугу розвідками обстежено територію сіл Долина, Руда Сілецька, Сілець, Старий Добротвір і Тищиця.

В с. Долина відкрито три давньоруські поселення XII–XIII ст., зокрема:

- за 0,3 км на південний захід від села, на уступі надзаплавної тераси висотою 2–3 м в місці злиття двох безіменних потічків, допливів Західного Бугу (див. рис. 1, 22);
- на південно-західній околиці, на невисокому правому березі безіменного потічка, допливу річки (див. рис. 1, 23);
- за 0,6 км на захід від села, за 0,4 км на північ від першої із згаданих вище пам’яток, на невисокому останці видовжено-овальної форми розміром 70×200 м серед заплави лівого берега безіменного струмка (див. рис. 1, 21).

Площа поселень зайнята селянськими городами.

В с. Руда Сілецька досліджено вісім селищ давньої Русі XI–XIII ст., які розташовані:

- за 0,5 км на північ від села, на мисоподібному уступі лівого берега потічка Личавка (доплив Західного Бугу) висотою 3–4 м над рівнем заплави (див. рис. 1, 31);

- на північно-західній околиці, на пологому схилі надзаплавної тераси, за 0,3 км на південь від піщаного кар'єра (див. рис. 1, 30);
- в північно-західній частині села, на рівній ділянці надзаплавної тераси висотою 3–4 м, за 0,5 км навпроти через річку від будівель Добротвірського рибгоспу, поруч з бетонним парапетом, що зміцнює берегову лінію (див. рис. 1, 29);
- в південно-західній частині села, на захід від школи, за 0,3 км на північ від церкви, на пагорбі висотою 7–8 м від рівня надзаплавної тераси (див. рис. 1, 28);
- на південно-західній околиці, поблизу церкви, на західному схилі пагорба висотою до 10 м над рівнем надзаплавної тераси (див. рис. 1, 27);
- за 1 км на південь від села, на рівній ділянці першої надзаплавної тераси висотою 6–7 м (див. рис. 1, 24);
- на південно-західній околиці села, на південь від церкви, на пагорбі першої надзаплавної тераси висотою до 8 м, поблизу цвинтаря (див. рис. 1, 25);
- на південній околиці села на останці серед заплави розміром 0,5×0,2 км і висотою до 4–5 м (див. рис. 1, 26).

Ці пам'ятки знаходяться на орній площі селянських городів.

В с. Тищиця зафіксовано, крім раніше двох відомих, ще чотири поселення давньої Русі X–XIII ст. Перше з них розміщене за 1,5 км на південний захід від села і у цьому ж напрямку за 1,8 км від церкви, на куполоподібному підвищенні надзаплавної тераси висотою 6–8 м, на захід від металевих опор ЛЕПу, на задернованій території (див. рис. 3, 35).

Друге поселення відмічене за 1 км на південний захід від села, за 0,5 км на північний захід від попередньо описаного, на крайньому (південному) останці висотою 4–5 м піщаної гряди, яка тягнеться з півдня на північ вздовж заплави Західного Бугу і його правостороннього допливу Київський потік або Київка, на схід від кам'яних опор (тесані блоки прямокутної форми) зруйнованого мосту, на південь від ґрунтової дороги, що в минулому з'єднувала цей населений пункт із с. Стриганка. Пам'ятка вкрита рідколіссям сосново-листяних дерев віком, приблизно, 30–40 років. Знахідки зібрано з території пологого, звернутого до русла Західного Бугу, схилу (див. рис. 3, 34).

Наступне поселення розташоване за 0,3 км на захід від села, довкола опор телефонної лінії зв'язку, на невисокому останці розміром 60–70×180 м піщаної гряди між руслами Західного Бугу і Київського потоку (виправлений меліоративним ровом). Його площа зайнята посадкою дуба (див. рис. 3, 33).

Останнє з цих поселень розміщене за 0,2 км на північний захід від села, на території окремої садиби, що локалізується на невисокому останці серед заплави лівого берега Київського потоку, неподалік від його впадіння в Західний Буг, за 0,35 км на південний схід від підвісного містка на металевих тросах, який перекинуто через річку для сполучення із сусідньою Стриганкою. Підйомний матеріал трапився на орній ділянці (див. рис. 3, 32).

В с. Старий Добротвір відкрито дев'ять давньоруських селищ, що знаходяться в таких його місцях:

- південна околиця, за 0,25 км на південний схід від греблі водосховища Добро-

твірської ТЕС, вздовж краю відносно рівної ділянки надзаплавної тераси висотою 4–5 м, через яку із заходу і сходу проходять польові дороги (див. рис. 2, 36);

- за 0,2 км на південь від попередньо описаної пам'ятки, за 0,35 км на південний захід від насосної станції водозабору, на північ та південь від двох фігур на бетонному подіумі, встановлених у 1999 р. з нагоди річниці виходу з підпілля греко-католицької церкви, на рівній ділянці надзаплавної тераси висотою 5–6 м, повз яку прямує ґрунтова дорога (див. рис. 2, 37);

- за 1 км на південь від села, на схід і північний схід від трансформаторної підстанції, у місці впадіння в річку потоку Холоївка, на пологому схилі його правого берега, на захід від крайньої хати хутора Борок (див. рис. 2, 38);

- за 1,5 км на південний схід від села, за 0,4 км на схід від попередньо описаної пам'ятки, на північно-східній околиці хутора Борок, на правому березі потоку Холоївка (див. рис. 2, 39);

- за 1,4 км на південний схід від села, на схід і південний схід від крайньої садиби хутора Борок, біля польової дороги вздовж краю лісу, на невисокому мисоподібному уступі лівого берега потоку Холоївка (див. рис. 2, 40);

- за 1,7 км на південь від села, за 0,4 км на південний захід від хутора Борок, поблизу трансформаторної підстанції, вздовж краю надзаплавної тераси (ділянка розміром 50×150 м) висотою до 4 м (див. рис. 2, 41);

- за 2 км на південь від села, в районі металевих опор ЛЕПу, що йдуть від Добротвірської ТЕС, на краю надзаплавної тераси (ділянка розміром 30–40×100 м) висотою 2–3 м (див. рис. 2, 42).

Останні два поселення цього часу знаходяться на північ від попередньо описаних.

Перше з них розташоване за 0,5 км на схід від села на рівній ділянці надзаплавної тераси висотою 6–8 м (див. рис. 2, 43).

Інше поселення виявлено на північно-східній околиці села, на рівній ділянці надзаплавної тераси висотою до 14 м. Зараз ця територія зайнята угіддями спілки селянських господарств. Локалізується воно на північний захід від окремої садиби. Західний край пам'ятки проходить по урвистому березі річки, а південний – вздовж крутого правого берега невеликого струмка, що витікає з джерела, розміщеного неподалік від садиби. В цьому місці залягає болотна руда (див. рис. 3, 44).

Давньоруські пам'ятки села займають територію, зайняту городами.

В межах с. Сілець зафіксовано 16 селищ XI–XIII ст.

П'ять з них пов'язані з присілком Кузня, що є північною складовою цього населеного пункту. Розташування їх таке:

- за 0,4 км на північний захід від села, на рівній ділянці надзаплавної тераси висотою до 5–6 м над рівнем водойми (рис. 4, 45);

- північно-західна околиця, на правому березі випрямленого меліоративним ровом потоку (доплив Західного Бугу), у місці його впадіння в річку, на схилі невисокого пагорба (див. рис. 4, 46);

- північна околиця, на лівому березі, випрямленому меліоративним ровом

потoku, у місці злиття з ним невеликого струмка, через який проходить бетонний місток (див. рис. 4, 47);

- південно-східна околиця, на пологому схилі лівого берега потоку висотою до 2 м над рівнем заплави (див. рис. 4, 49);
- північно-східна частина присілка, на пологому схилі лівого берега потоку висотою до 3 м над рівнем заплави (див. рис. 4, 48).

З центральною частиною Сільця пов'язані вісім поселень давньої Русі, які розташовані в наступних місцях:

- північно-західна частина села, на північ від насосної станції водогону до м. Кам'янка-Бузька, на південь від садиби, на лівому, пологому березі потоку Личавка висотою до 3–4 м над рівнем заплави (див. рис. 4, 59);
- за 0,3 км на північний захід від села, на лівому березі потоку Личавка висотою 4–5 м над рівнем заплави, за 0,25 км на північний схід від насосної станції водогону до м. Кам'янка-Бузька, поблизу поодиноких будинків (див. рис. 4, 58);
- за 0,5 км на захід від села, за 0,5 км на південь від насосної станції, на пологому схилі правого берега потоку Личавка висотою близько 5 м над рівнем заплави (див. рис. 4, 57);
- за 0,8 км на північний захід від села, на південний захід від насосної станції згаданого вище водогону, на пологому схилі лівого берега потоку Личавка висотою до 2–3 м над рівнем заплави (див. рис. 4, 56);
- в західній частині села, за 1 км на південний схід від церкви, поблизу трансформаторної будки, на майже рівному мисоподібному уступі берега Західного Бугу висотою 5–6 м над рівнем заплави, на північний захід від крамниці (див. рис. 4, 60);
- в західній частині села, на мисоподібному уступі лівого берега потоку Бобрівка висотою 7–8 м над рівнем заплави, неподалік від його впадіння в Західний Буг, на північ від тваринницького комплексу колишнього колгоспу, на захід від шосейної дороги (див. рис. 4, 50);
- в західній частині села, на підвищеній ділянці правого берега потоку Бобрівка висотою 8–10 м над рівнем заплави, поблизу від його впадіння в Західний Буг, на території, де знаходиться будинок сільради і господарські споруди спілки селянських господарств (див. рис. 4, 51);
- на західній околиці села, на мисоподібному уступі лівого берега потоку Бобрівка висотою 7–8 м над рівнем заплави, на території, зайнятій будівлями тваринницького комплексу колишнього колгоспу (див. рис. 4, 52).

Три давньоруські селища виявлено в межах присілка Осовець, розташованого на південний захід від Сільця. Два з них займають куполоподібні підвищення надзаплавної тераси Західного Бугу висотою до 4–5 м з розмірами по довшій осі близько 200–250 м та розміщені, відповідно, на західній околиці (див. рис. 1, 53) і за 0,5 км на південь від хутора (див. рис. 1, 54).

Третє поселення локалізовано на схід від присілка, на рівній ділянці лівого берега струмка висотою 2–3 м над рівнем заплави, навпроти невеликого озерця (див. рис. 1, 55).

Розвідковими роботами 2001–2002 рр., проведеними на Кам'яниччині у зазначеній частині басейну Західного Бугу, відкрито 72 поселення, з яких 60 віднесено до давньоруського часу. Датування останніх вкладається в хронологічні рамки від кінця X до XIII ст. Більш ранні за віком пам'ятки згруповані, в основному, в межах сіл Старий Добротвір, Стриганка і Тишиця. На їх долю припадає приблизно 20 % від загальної кількості виявлених селищ давньої Русі.

Природне середовище, в якому перебували ці пам'ятки, приналежне до Буго-Стирської межирічної рівнини – геоморфологічного району південно-західної частини Волинської височини з денудаційним, здебільшого, типом рельєфу. В цьому мікрорегіоні домінуючими є дерново-підзолисті супіскові і зрідка легкосуглинкові ґрунти сірого та темно-сірого забарвлення.

Виявлені давньоруські пам'ятки за площею не перевищують 0,5 га і лише в окремих випадках вона сягає 1 га. Безперечно, це були поселення у вигляді хуторів, що утворювали окремі гнізда.

Така, досить значна кількість селищ може опосередковано вказувати на їх концентрацію довкола городища як політико-адміністративного та соціально-економічного осередка місцевої давньоруської округи. Одним з них можна вважати пам'ятку в ур. "Городище", досліджену Р. М. Чайкою у 1981 р. [4. С. 59] і повторно обстежену науковцями ЛІМу, які виявили тут рештки короткого за протяжністю (до 10 м) валу, знівельованого під час земляних робіт при посадці лісу.

Ці, відкриті у 2001–2003 рр. давньоруські поселення, доповнили реєстр подібних до них у Львівській області, збагатили історію Кам'яниччини раннього середньовіччя і дали чергову інформацію пам'ятко-охоронним органам для їх взяття на облік з метою забезпечення охорони.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Михальчишин І.* Список пам'яток стародавньої історії Львівської області. – Львів, 1993.
2. *Пелецишин Н. А.* Исследования в Западном Побужье // АО 1981 г. – 1983. – С. 305.
3. *Чайка Р. М.* Исследования древнерусских памятников на Буге // АО 1981 г. – 1983. – С. 330.
4. *Чайка Р. М.* Нові дослідження слов'янських пам'яток на Західному Бугу // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 58–59.

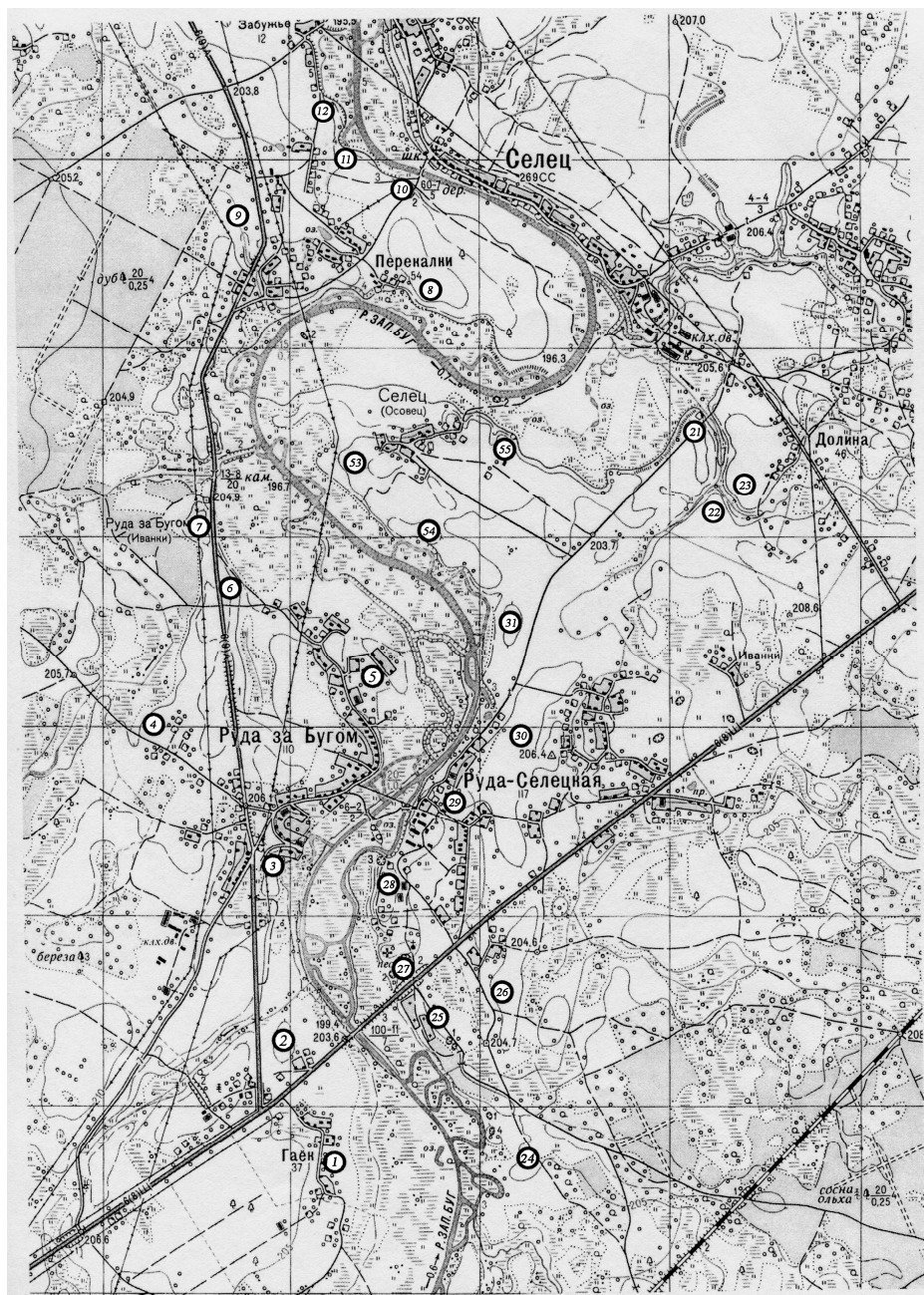

Рис. 1. Картосхема розташування давньоруських поселень
Добровора та його округи.

Рис. 2. Картохема розташування давньоруських поселень Добротвора та його округи.

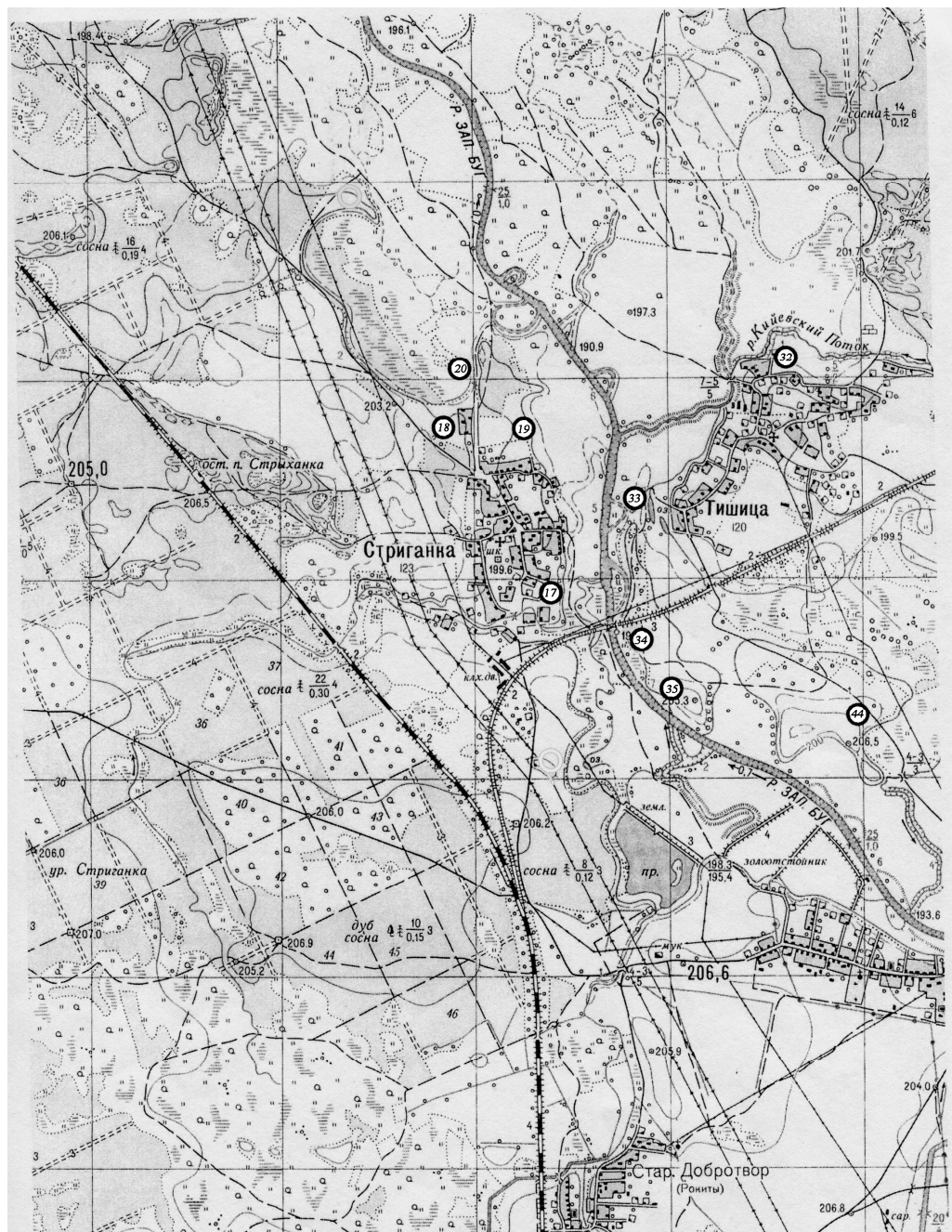

Рис. 3. Картохема розташування давньоруських поселень
Добровора та його округи.

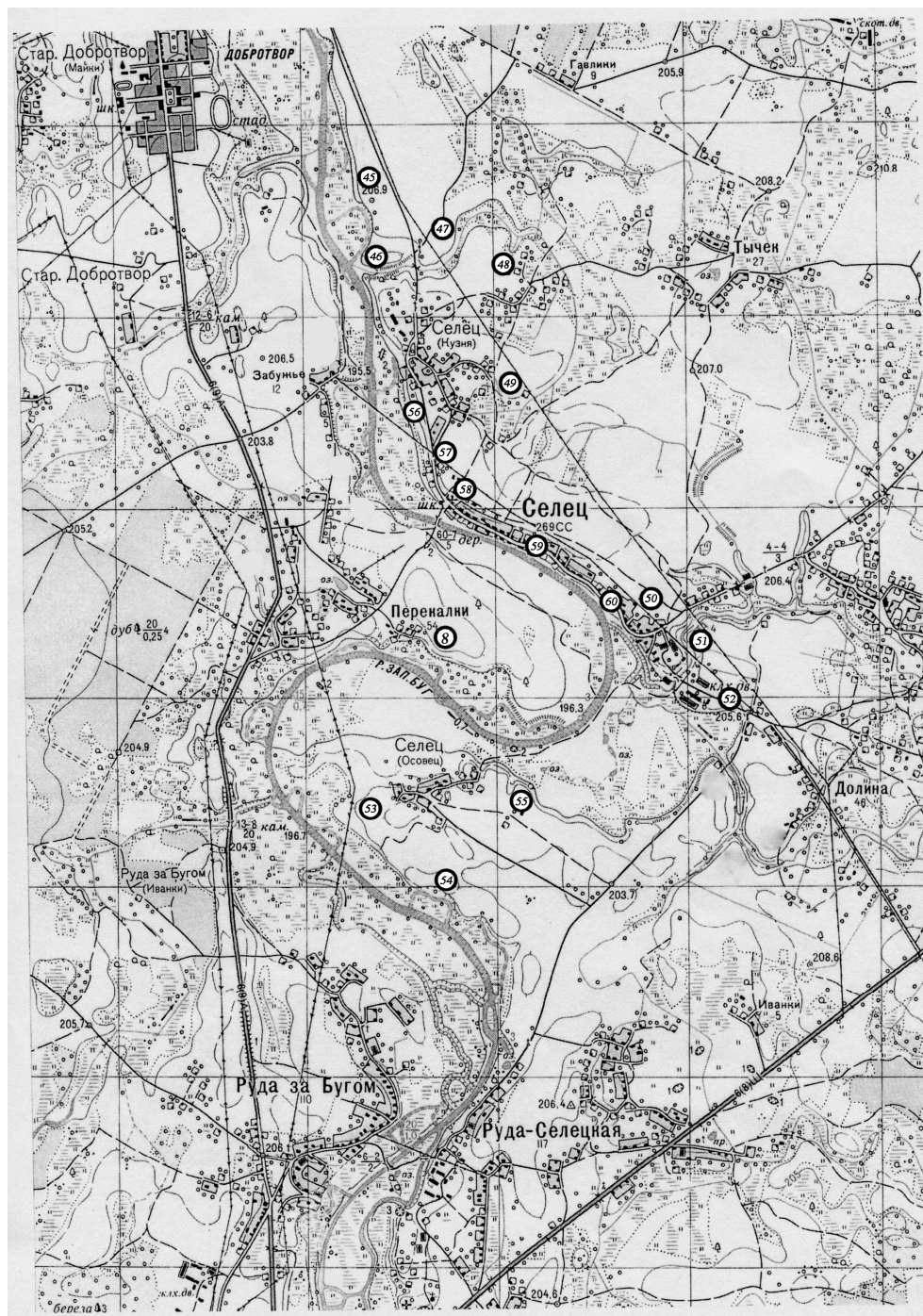

Рис. 4. Картохема розташування давньоруських поселень
Добротвора та його округи.

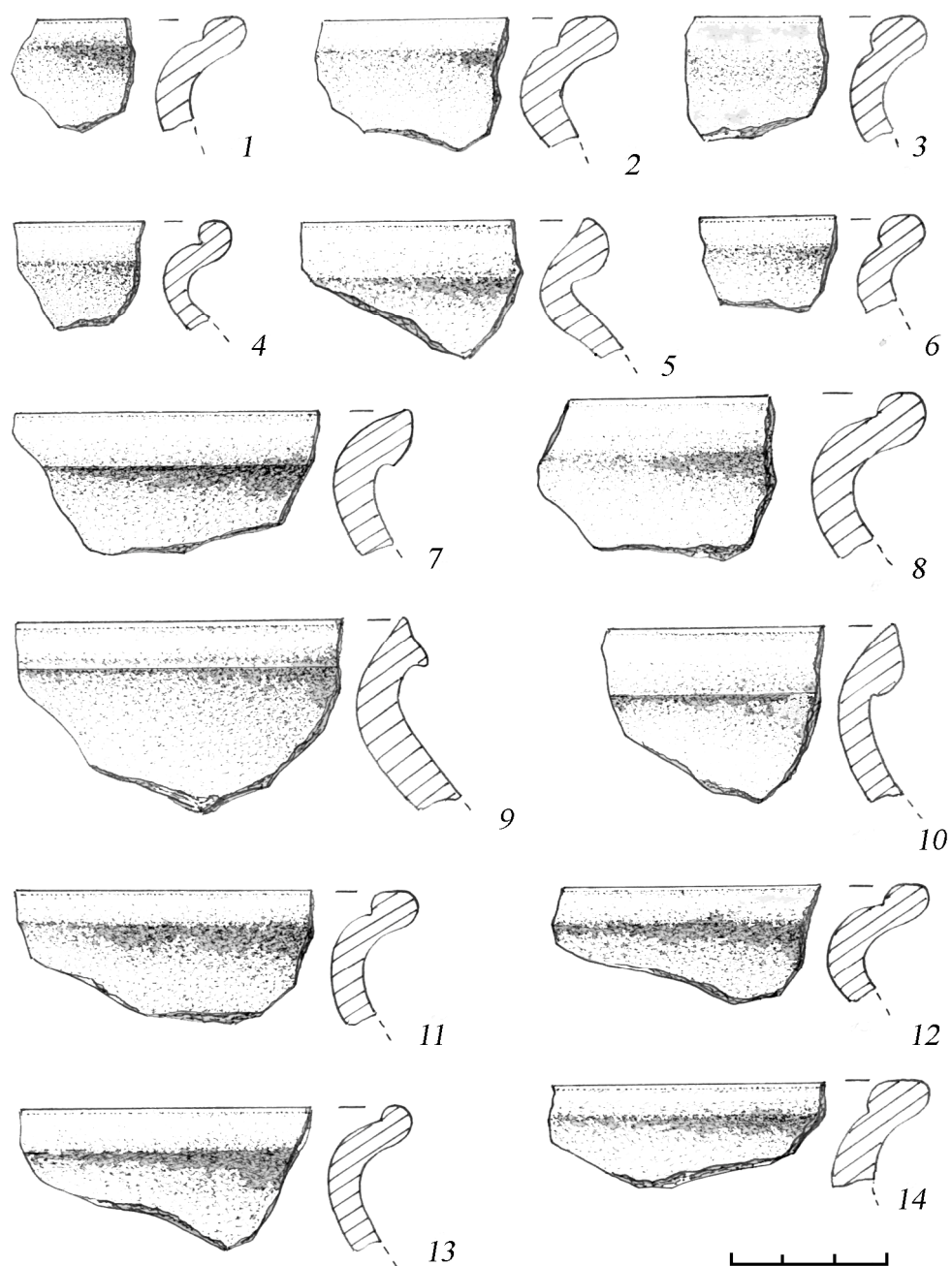

Рис. 5. Давньоруський посуд з пам'яток в Гайку: 1–3, 6;
Долині: 4, 5, 11, 12 і Добротворі: 7–10, 13, 14.

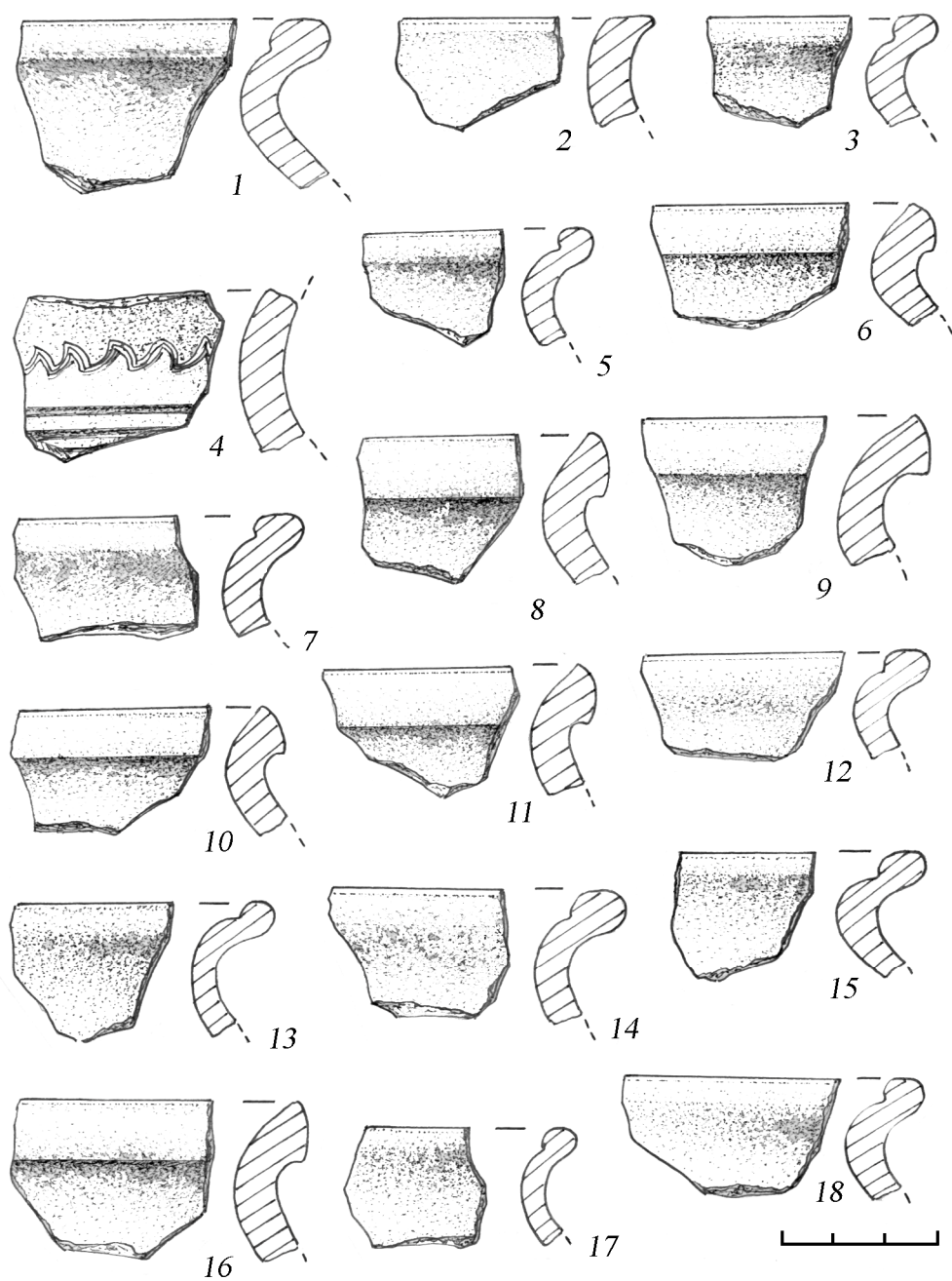

Рис. 6. Давньоруський посуд з пам'яток в Перекалках: 1, 3, 5, 12–14;
Руді за Бугом: 7, 15–18 і Старому Добротворі: 4, 6, 8–11.

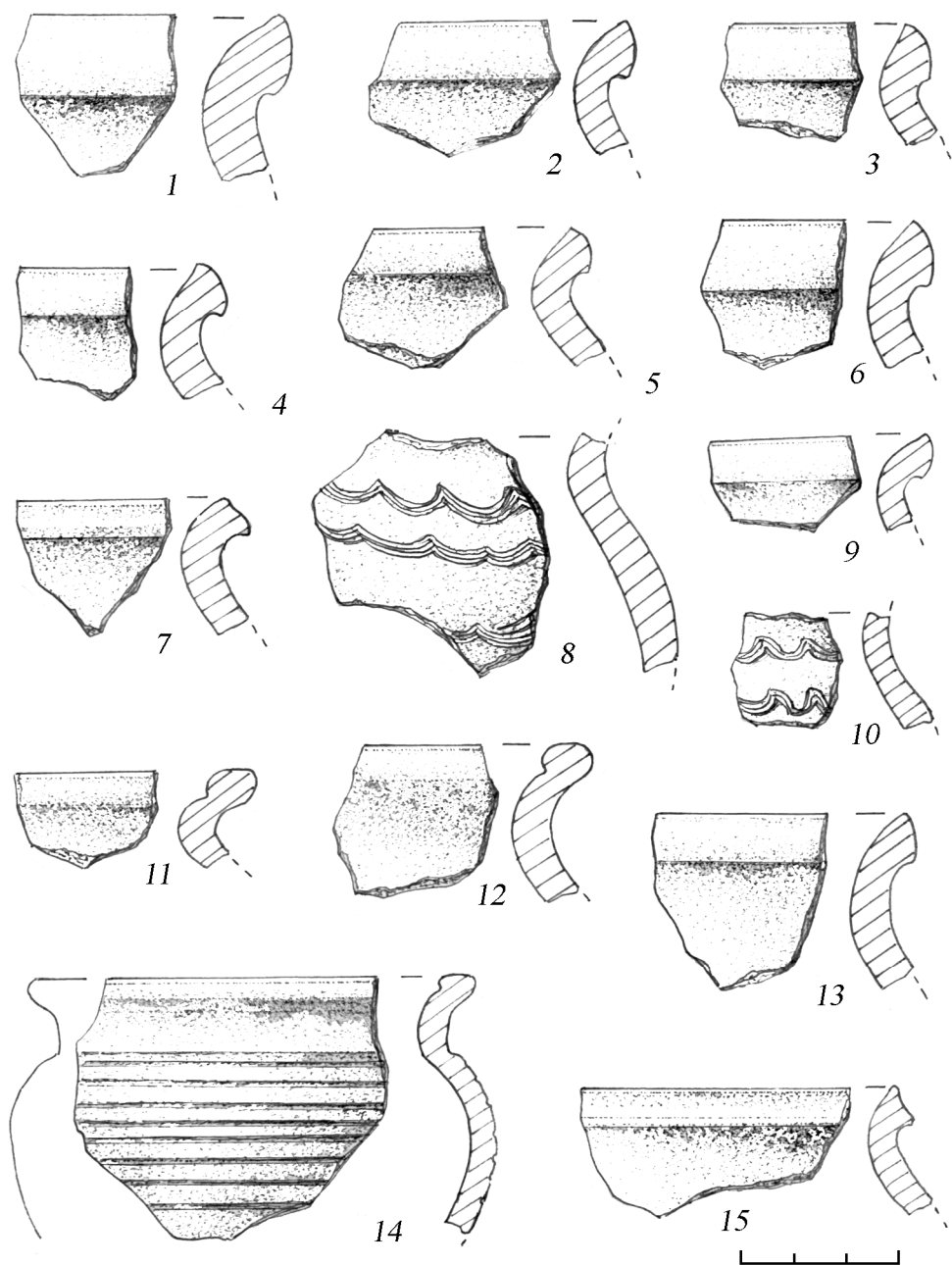

Рис. 7. Давньоруський посуд з пам'яток в Старому Добротворі: 3, 7, 11, 12;
Стриганці: 5, 9, 13, 14 і Тишиці: 1, 2, 4, 6, 8, 10, 15.

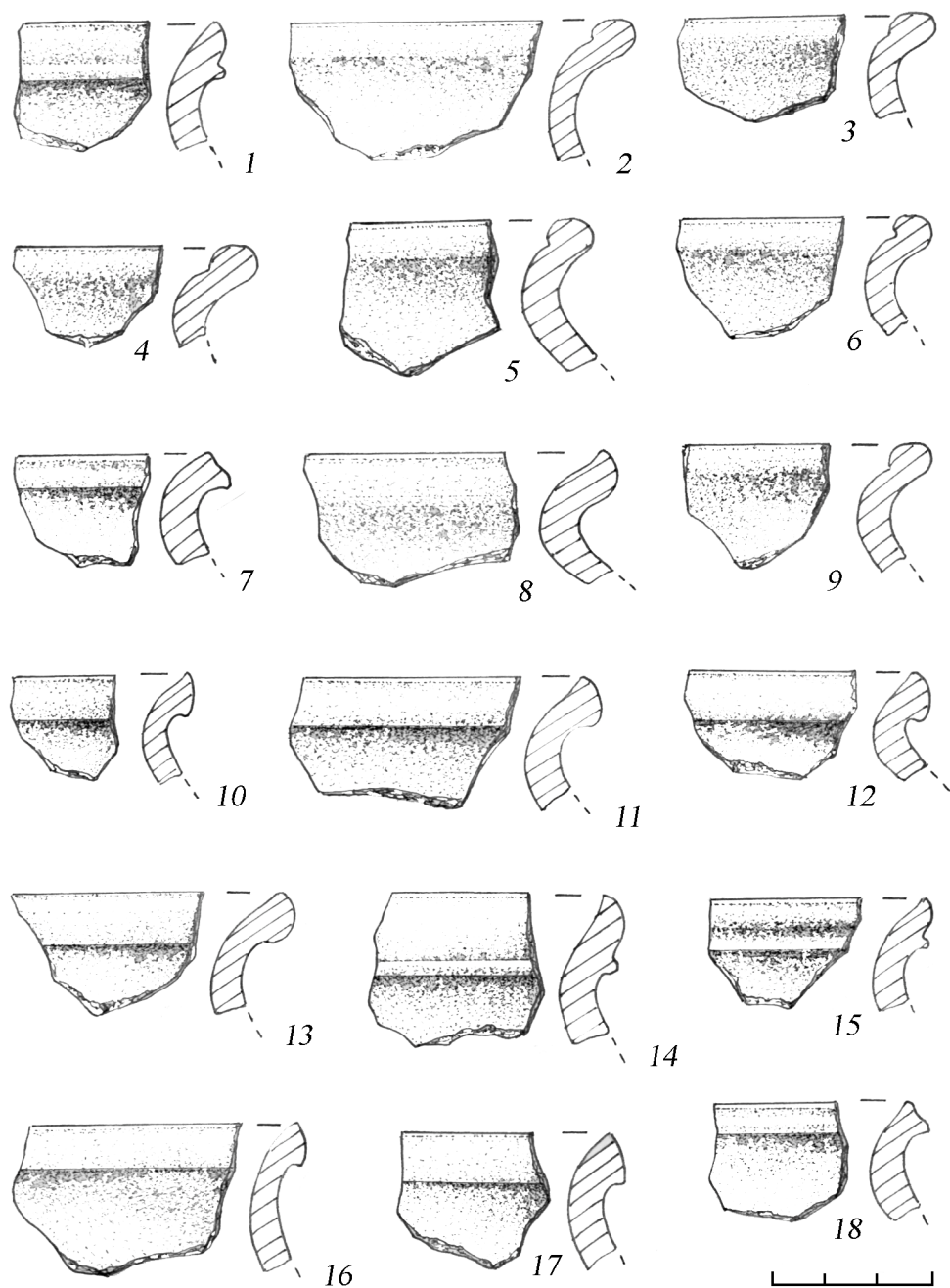

Рис. 8. Давньоруський посуд з пам'яток в Руді Сілецькій: 2, 7–9, 17 і Сільці: 1, 3, 4–6, 10–16, 18.

ДРЕВНЕРУССКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ ДОБРОТВОРА И ЕГО ОКРУГИ**П. М. Довгань*, В. М. Конопля****

**Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: pdovgan@ukr.net*

***Институт украиноведения имени Ивана Крипьякевича
Национальной Академии наук Украины
ул. В. Винниченко, 24, г. Львов, 79026*

Введены в научный оборот древнерусские памятники в округе сгг. Добровор Каменко-Буского р-на Львовской обл., открытые на протяжении 2001–2002 гг. сотрудниками Львовского исторического музея.

Ключевые слова: древнерусские памятники, поселения, Добровор, гончарная керамика.

DOBROTVIR ANCIENT RUS SETTLEMENTS AND ITS VICINITIES**P. Dovhan*, V. Konoplia****

** Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: pdovgan@ukr.net*

***Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
V. Vynnychenka St. 24, Lviv, 79026*

Ancient Rus archeological sites of Dobrotvir vicinities (Kamianka-Buzkadistrict, Lviv region), were discovered in 2001-2002 by the scientists of Lviv historical museum, are introduced for scientific use.

Key words: ancient Rus archeological sites, settlements, Dobrotvir, ceramics.

Стаття надійшла до редколегії 27. 02. 2012

Прийнята до друку 27. 04. 2012

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ КРИЛОСЬКОГО МОНАСТИРЯ
XVI–XVII СТ. У 2011 Р.**

О. Л. Мельничук

Національний заповідник “Давній Галич”

вул. І. Франка, 1. м. Галич, 77100, e-mail: oleg_melnychuk@bigmir.net

Висвітлено основні результати дослідницьких робіт на території Крилоського монастиря. Охарактеризовано виявлені об’єкти та конструкції оборонних споруд Крилоського монастиря XVI–XVII ст., а також рухомий археологічний матеріал.

Ключові слова: Крилоський монастир, Крилос, церква Успіння Богородиці, оборонні споруди.

Археологічний загін комплексної науково-дослідницької експедиції Національного заповідника “Давній Галич” у 2011 р. проводив археологічні дослідження на території Крилоського городища (с. Крилос, Галицького р-ну Івано-Франківської обл.).

Крилоське городище – центр літописного Галича – із заходу обмежують круті схили, що простягаються до р. Лукви у його підніжжі, зі сходу – глибокий яр Мозолевого потоку, з півдня – три паралельні лінії штучних оборонних укріплень із валами та ровами.

Як показали результати археологічних досліджень 1999 р., перші земляні укріплення на території городища відносяться до фракійського часу (XI–VII ст. до н. е.). Появу у X ст. нових укріплень пов’язують із часом племінних об’єднань давніх слов’ян, коли Галич став столицею племінного утворення Білих хорватів. До цього часу відносять і літописну Галичину могилу, яку пов’язують з часом заснування міста та його назвою. Внаслідок хорватської війни 993 р., за князювання Володимира Великого, галицькі землі потрапляють у залежність від київського князя та входять до складу Київської Русі.

У 1141 р. Галич стає столицею Галицького, а з 1199 р. – Галицько-Волинського князівства. На території колишнього хорватського городища споруджують князівський замок з оборонними валами і стінами. У центральній частині князівського замку знаходився Успенський кафедральний собор, кладовище і князівські палаци. У середині XII ст. Галич стає і єпископським центром. На території замку розміщувався також значний та різноманітний житлово-господарський комплекс.

Із втратою Галичем ролі столичного міста (із середини XIII ст.) територія городища стає релігійним, духовним єпископським центром, а з початку XIV ст. – центром Галицької митрополії. В цей час територія давньої князівської столиці приймає назву “Крилос”, що означає – “вища духовна влада”.

Протягом XV ст. на території городища розміщується резиденція галиць-

ких митрополичих намісників. У кінці XVI ст. із відновленням Галицької єпархії Крилос стає другим за значенням (після Львова) осідком владик Галицько-Львівської єпископії. За правління єпископа Гедеона Балабана головний єпископський осідок переносять зі Львова до Крилоса. У межах старого князівського замку споруджують єпископський, з новими оборонними укріпленнями. В центральній частині, із каменю Успенського собору у 1586 р. споруджують Успенську церкву, дерев'яні єпископські палаци та житлово-господарський комплекс. У другій половині XVII ст. навколо церкви будують цегляний оборонний монастир із вежами-бастіонами, каплицею та монастирськими келіями.

Археологічними дослідженнями, починаючи із кінця XIX ст., на території Крилоського городища досліджено його оборонну структуру, простежено сліди забудови у X–XII ст., відкрито та повторно досліджено фундаменти Собору Успіння Пресвятої Богородиці. Виявлено залишки дерев'яних монументальних споруд та житлово-господарських будівель. В останні роки увагу приділяли пізньосередньовічній археології Крилоса. На території городища відкрито низку об'єктів і виявлено чималу кількість артефактів, які презентують місто, як великий духовний, релігійний, адміністративний та торгово-ремісничий центр [1. С. 495–528].

Науково-рятивні роботи у 2011 р. проводили на території, яка прилягає до церкви Успіння Пресвятої Богородиці (ур. Церква Успіня Богородиці). Вони пов'язані із ремонтно-реабілітаційними роботами на території Крилоського городища, а саме із укріпленням північної ділянки території церковного подвір'я, прокладенням гідромережі для відводу ґрунтових вод та трасуванням північної оборонної стіни Крилоського монастиря XVII–XVIII ст. (рис. 1)*.

На початковому етапі досліджень сплановано північний схил від дзвіниці на схід довжиною 34 м. Ділянка, на якій проводились археологічні дослідження, мала характер штучної підсипки, здійсненої у 30-х рр. XX ст. під час розкопок Ярославом Пастернаком фундаментів Успенського собору та у пізніших часах. Знятий на глибину 0,5 м шар характеризує будівельне румовище, сміття, включення цегли, білокам'яні уламки із стін храму, галька. Навпроти північних дверей церкви після зняття бруківки, шару будівельного сміття і підсипки на глибині 0,2 м в результаті зачистки виявлено кам'яні блоки, що розташовувались перпендикулярно в ряд.

З метою локалізації залишків північної оборонної стіни закладено два шурфи. Навпроти північних (ризничих) дверей церкви закладено шурф № 1 розмірами 1,8×1,0 м, орієнтований по осі північ–південь (рис. 2). На глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні виявлено два кам'яні блоки, що розташовувались на одній осі із вище виявленими. Північний край блоків знаходився на

* Щиро вдячний за допомогу у проведенні археологічних досліджень В. М. Петрику (канд. іст. наук, доцент Національного університету “Львівська політехніка”), який був консультантом робіт з архітектури.

віддалі 19,6 м від цоколя церкви. На рівні виявлення проведено зачистку. Із південної сторони від кам'яних блоків, під горизонтом дерну та будівельного сміття був сірий гумусований шар із включенням гальки. Із північного (зовнішнього) боку залягав шар будівельного сміття.

На відстані 26,43 м від осі центральної апсиди Успенської церкви на північ закладено шурф № 2 (див. рис. 2). Шурф розмірами 3,3×1 м орієнтований по осі північ–південь. Зачисткою на глибині 0,45 м від рівня сучасної поверхні виявлено кам'яний блок. Під шаром гумусу, на глибині 2,31 м від нульового репера виявлено залишки фундаменту. Фундамент шириною 1,1 м викладений із мергелю на вапняно-піщаному розчині. З метою дослідження стратиграфічних нашарувань та виявлення рівня підшви фундаменту із північної сторони фундаменту у межах шурфа зроблено зондаж. Зачисткою західної стінки простежено такі стратиграфічні нашарування (рис. 3). Від верхнього зрізу фундаменту до глибини 0,4 м залягав сірий гумусований шар із камінням і цеглою. Під ним був шар румовища з опоки товщиною 20 см, який підстеляв горизонт (12 см) опоки із вапняно-піщаним розчином. Він, очевидно, пов'язаний із спорудженням фундаменту. Нижче залягав тонкий прошарок гумусу із камінням товщиною 13 см. На глибині 0,85 м від верхнього зрізу фундаменту був шар вапнякового колотого каміння товщиною 15 см, під яким знаходився шар румовища пісковика кремового кольору (товщиною 20 см). Ще нижче залягав шар румовища із алебастру. Судячи із стратиграфічних спостережень, всі три описані нашарування, ймовірно, слід віднести до часу будівництва та функціонування Успенського собору. Аналогічні шари виявлено у 1997 р. під час дослідження території між Успенською церквою та Митрополичими палатами і датовано за керамічним матеріалом XII–XIII ст.

Підшву фундаменту стіни монастиря було вкопано на 10 см у шар алебастрового румовища і вона була на глибині 3,05 м від нульової відмітки. Загальна глибина фундаменту – 1,3 м. Будь-які знахідки у шурфі відсутні.

З метою дослідження виявлених на одній осі кам'яних блоків закладено траншею шириною 4 м і довжиною 16 м. На глибині 0,25–0,45 м від рівня сучасної поверхні виявлено кладку із кам'яних блоків та плит (див. рис. 2). Плити із каменю-пісковика довжиною та товщиною відповідно 1,1×0,2; 1,3×0,2; 1,45×0,11; 0,5×0,11 м. Кам'яні блоки із тесаною поверхнею різного розміру (0,5×0,4; 0,9×0,35; 0,3×0,4 м). Всього виявлено чотири плити і десять кам'яних блоків. Кам'яні блоки і плити з алебастрового та вапнякового каменю повторного використання походять, очевидно, із Успенського собору. Судячи із стратиграфічних спостережень вони відігравали роль підпірної стінки для укріплення території церковного подвір'я від зсувів. Її довжина сягала 11,5 м. Яскравою знахідкою із каменю у підпірній стінці (кв. А/13, гл. – 0,3 м) є плита віка саркофага (фото 2).

Навпроти північних дверей церкви (кв. А–В/10–11), на глибині 0,2–0,6 м від рівня сучасної поверхні виявлено сходи шириною 2,4–2,7 м та довжиною 3 м (див. рис. 2, 4). Їх витесано з великих блоків білого вапнякового й алебастрового каміння. Блоки різного розміру повторного використання також походять,

очевидно, з руїн Успенського собору. Сліди ремонту сходів у новітній час фіксуються залишками цементного розчину між блоками. Як підпірна стінка, так і сходи датовано на основі стратиграфічних спостережень XIX ст.

Після фіксації підпірної стінки і сходів проведено їх демонтаж з метою відкриття та локалізації залишків оборонної стіни монастиря.

У східній частині досліджуваної площі (кв. А–Б/12–17) на глибині 2,25–2,31 м простежено сліди фундаменту. Фундамент шириною 1,1 м викладено із мергелю на вапняно-піщаному розчині. Іноді місцями траплялися шматки цегли та білого каміння. Фундамент розкрито на довжину 12,5 м.

На осі північних дверей церкви простежено залишки фірти монастиря із одношаровою цегляною кладкою (рис. 5; фото 1). Її сліди виявлено на рівні 1,8 м від нульового репера. Від зовнішнього лиця стіни монастиря вона виступає на 2,8 м. Загальна ширина – 2,4 м. Товщина стін фірти становить 0,6 м. Чітко фіксується цегляною кладкою прохід шириною 1,25 м. Цегляна кладка виконана із цегли-пальчатки розміром 6,5×14,5×15 см, причому, не завжди використовували цілу цеглу, а у більшості випадків її більші уламки. Кладку виконано тільки із зовнішніх сторін, а середина заповнена вапняно-піщаним розчином із уламками цегли і каміння. Нижче фірти зафіксовано дві сходинки із вапнякового каміння. Перша, нижня, сходинка шириною 25 см і довжиною 2,3 м. Верхня сходинка вища на 13 см. Її ширина 30 см і довжина 2,1 м. Слід зазначити, що аналогічну південну фірту, але гіршої збереженості, виявлено під час досліджень у 2007 р. [1. С. 5–6].

У західній частині розкопу (кв. А/1–10) частково збереглися залишки оборонної стіни (рис. 6). Вона примикає до північної фірти і дзвіниці. Стіну викладено із цегли та тесаних кам'яних блоків. Місцями збереглося два ряди кладки, а у деяких місцях цеглу вибрано до рівня фундаменту. Цегляна кладка залягає на глибині 2,15 м від нульової відмітки. Кладку стіни, як і фірти, виконано тільки із зовнішніх сторін, а середину заповнено вапняно-піщаним розчином із уламками цегли і камінням. Ширина стіни сягає 0,85–0,90 м.

Після науково-рятивних досліджень залишки оборонної стіни, фірти і фундаментів законсервовано для подальшої роботи над трасуванням оборонної стіни та прокладенням гідромережі для відводу ґрунтових вод. Завершальним етапом будівельних робіт стало встановлення підпірної стінки, яка на рівні сучасної поверхні відтворює сліди оборонної стіни Крилоського монастиря.

Основну масу знахідок із культурного шару складала кераміка. На досліджуваній площі виявлено незначну кількість керамічного матеріалу XII–XIII ст. Давньоруська кераміка представлена фрагментами стінок та уламками вінець горщиків, виготовлених із добре відчищеної глини з домішкою дрібного піску на швидкоротаційному ручному крузі. Посудини мали опуклобоку форму, з широкими і високо піднесеними плечиками, обернено-конічну нижню частину, чітко виражену коротку вертикальну шийку із різким переходом до сильно відігнутих назовні вінець (рис. 7).

За способом формування краю вінця посудини належить до двох типів. Перший із них характеризує фрагмент вінець горщика із валикоподібно

сформованим, загнутим до середини краєм – “закраїнкою”. Це, так званий “загальноруський” тип горщиків. Такі горщики характерні для XII–XIII ст. на всій давньоруській території. Другий тип представлено відігнутими назовні заокругленими вінцями, край яких потовщений. До декоративно-будівельної кераміки віднесено знайдені фрагменти полив’яних керамічних плиток.

У розкопі віднайдено також декілька фрагментів стінок амфорної тари, які відносяться до типу грушоподібних амфор із високо піднесеними над горлом ручками.

Знайдено фрагмент брускової цегли. Її ширина 9 см. (рис. 10, 3).

Найбільша кількість керамічних знахідок належить до часу пізнього середньовіччя. Пізньофеодальний посуд представлений, в основному, уламками горщиків, мисок, макітер та інших посудин виготовлених на досконалому ніжному гончарному крузі із глини з домішкою дуже дрібного піску. Вони тонкостінні, дуже сильно випалені. Частина з них димлені. Задимлена (сіро-чорна) кераміка характеризується дуже дрібнозернистим відмудленим без домішки піску тістом. Черепки ясно-цеглястого кольору мають помітний додаток невеликої кількості кварцового піску. Горщики часто прикрашали відбитками штампиків, шаблонів та різними комбінаціями пролощених ліній. Зустрічалися уламки посудин, поверхня яких суцільно, або тільки із внутрішнього боку вкрита зеленою та коричневою поливою. У формах вінець простежено тенденцію до стандартизації. Вінця вертикальні або трохи відігнуті назовні з потовщенням на завершенні. Із культурного шару походять фрагменти ручок посудин і денець, накривки до горщиків, частини полив’яних кахлів (рис. 8).

У межах досліджуваної площі віднайдено декілька фрагментів скляних виробів. Окрему категорію із них складають вироби малих форм (рис. 9).

До виробів із каменю, знайдених у процесі досліджень, крім різного роду плит, окремих вапнякових та алебастрових блоків, на окрему увагу заслуговують фрагменти архітектурних деталей: півколонки й заокругленої профільованої бази (див. рис. 10).

Найбільш ефектною знахідкою із каменю є виявлений у підпірній стінці уламок плити від віка саркофага. Довжина плити 1,45 м. Її ширина 0,8 м. Товщина по краях – 10 см. Плита витесана із вапняку. По середині вона має профільоване заокруглення шириною 15 см. Товщина плити у середній частині – 16 см. За характером виконання вона подібна до плити із саркофага Ярослава Осьмомисла і датується XII–XIII ст. [3. С. 174]. На превеликий жаль, невідоме місце її первісного знаходження (фото 2).

Проведені на території Крилоського городища в ур. “Церква Успіння Богородиці” науково-рятивні дослідження дали можливість зробити такі підсумки:

1. У результаті археологічних робіт вперше досліджено територію, що прилягає до церкви Успіння Богородиці із північної сторони.

2. Картина формування культурного шару вказує на значні нашарування пов’язані із будівельною діяльністю у пізньосередньовічний час, а саме із побудовою Успенської церкви та Крилоського кафедрального монастиря.

3. Виявлено і досліджено підпірну стінку із кам'яних блоків, плит та сходи, що датуються ХІХ ст.

4. Досліджено сліди північної оборонної стіни Крилоського монастиря із фіртою, які фіксуються фундаментом та залишками мурувань.

5. У процесі досліджень зібрано колекцію археологічних артефактів.

6. Після науково-рятивних досліджень автентичні субстанції пам'ятки (залишки оборонної стіни, фірти та фундамент) законсервовано. Завершальним етапом робіт було встановлення підпірної стінки, яка на рівні сучасної поверхні відтворює сліди оборонної стіни Крилоського монастиря.

ЛІТЕРАТУРА

1. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976–2006 рр. – Івано-Франківськ, 2008.
2. Мельничук О. Л., Томенчук Б. П. Звіт про результати археологічних досліджень на території давнього Галича у 2007 р. // Науковий архів Національного заповідника “Давній Галич”. – Галич, 2007.
3. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. (Ювілейне видання присвячене 1100-річчю Галича) – Івано-Франківськ, 1998.

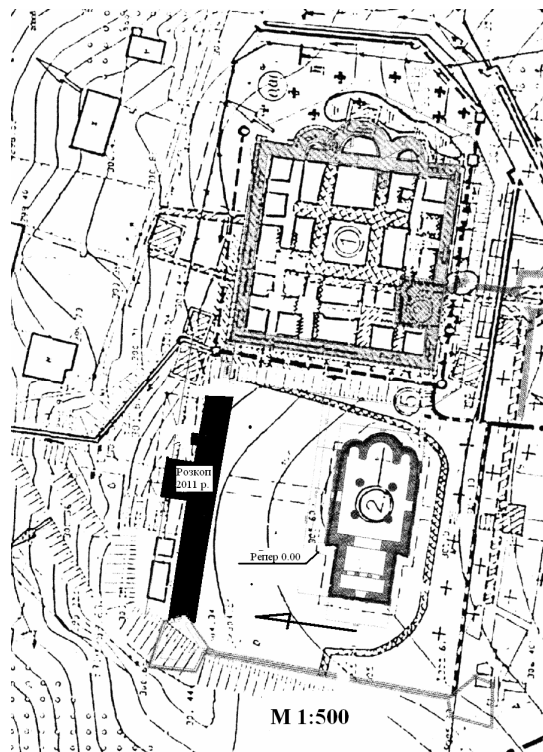

Рис. 1. Ситуаційний план розкопок біля Успенської церкви.

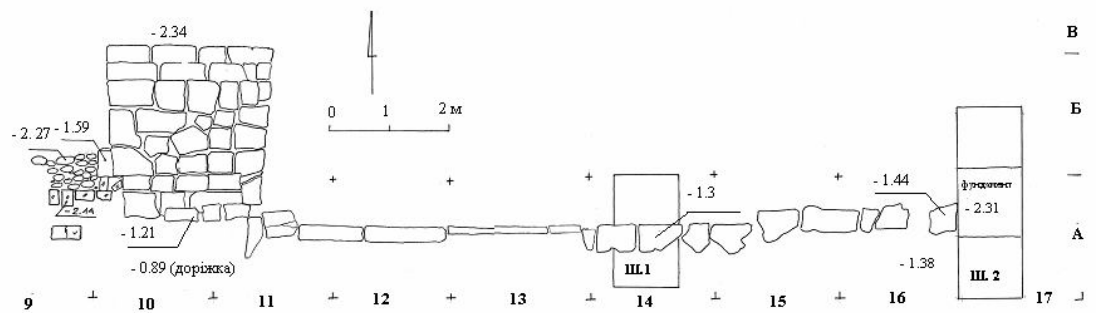

Рис. 2. Загальний план розкопу на рівні першого будівельного горизонту (сходи та підпірна стінка).

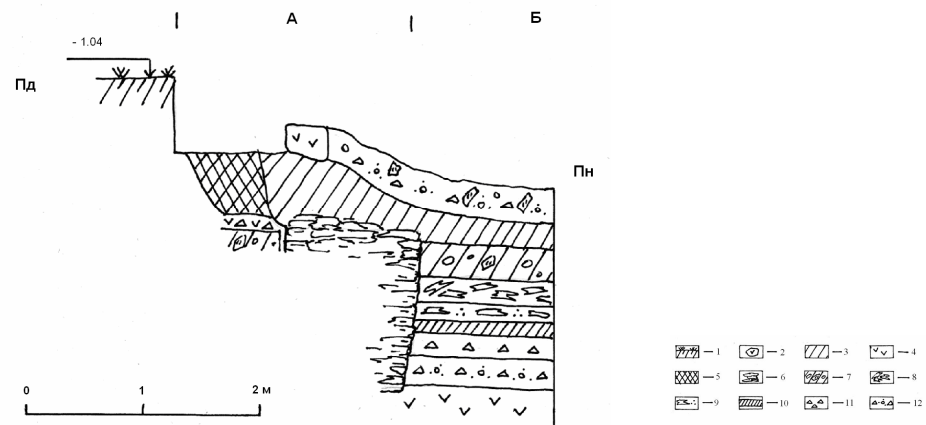

Рис. 3. Стратиграфія західної стінки шурфа 2: 1 – дерн; 2 – алебастрове каміння; 3 – сірий гумусований шар; 4 – румовище алебастру; 5 – будівельне румовище; 6 – кладка фундаменту; 7 – гумусований сірий шар із камінням та цеглою; 8 – румовище опоки; 9 – опока із вапняно-піщаним розчином; 10 – прошарок гумусу; 11 – вапнякове колоте каміння; 12 – кремовий шар румовища пісковика.

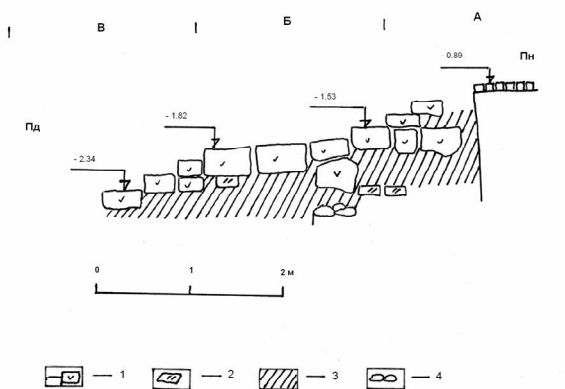

Рис. 4. Стратиграфія західної сторони сходів: 1 – алебастрове та вапнякове каміння; 2 – цегла; 3 – сірий гумус; 4 – галька.

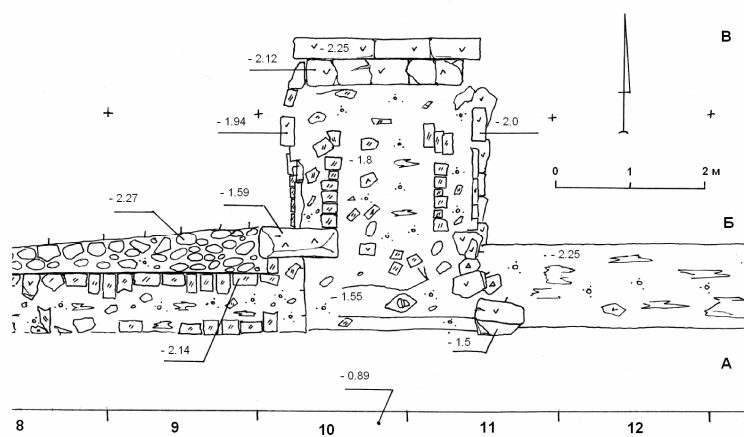

Рис. 5. План розкопу на рівні другого будівельного горизонту (центральна частина із фіртою).

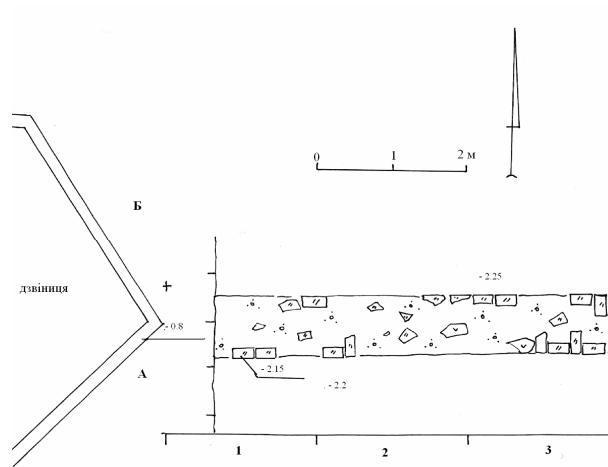

Рис. 6. План розкопу на рівні другого будівельного горизонту (західна ділянка біля дзвіниці).

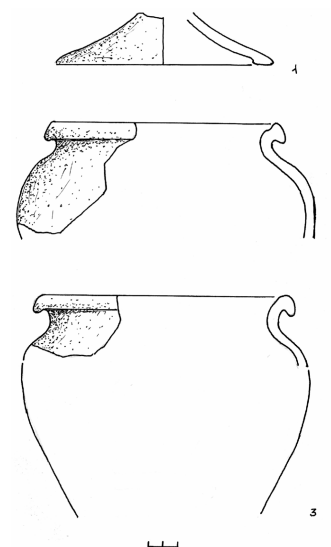

Рис. 7. Кераміка XII–XIII ст.

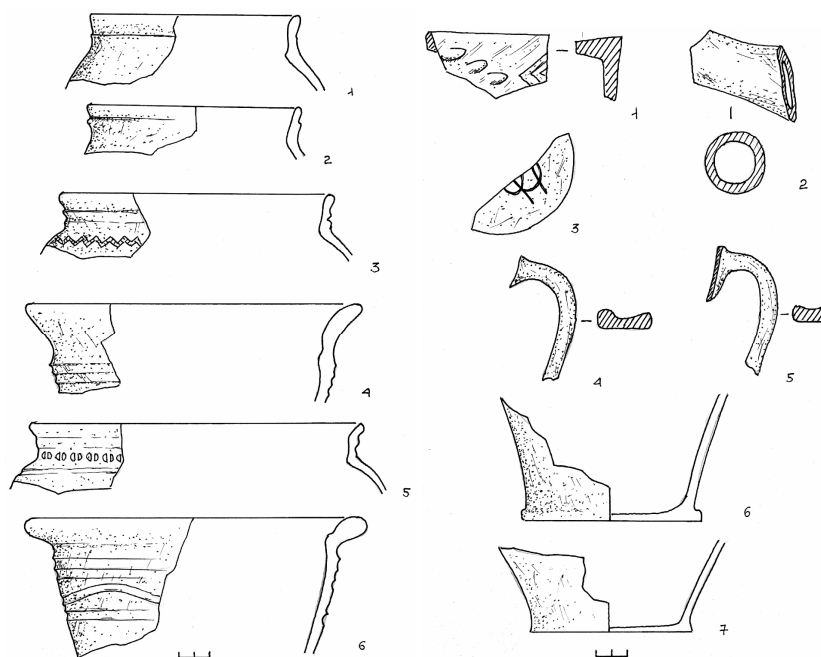

Рис. 8. Пізньосередньовічна кераміка XVI–XVII ст.

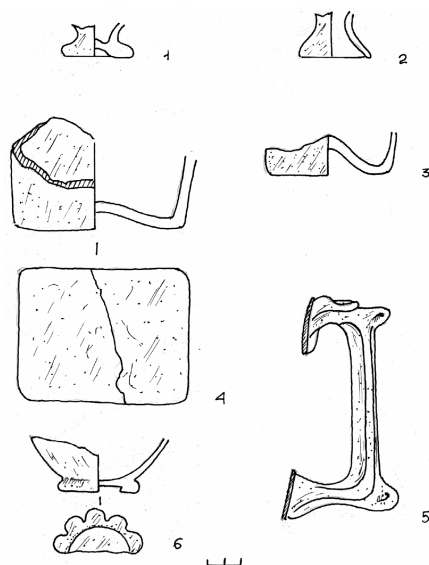

Рис. 9. Пізньосередньовічні вироби зі скла XVI–XVII ст.

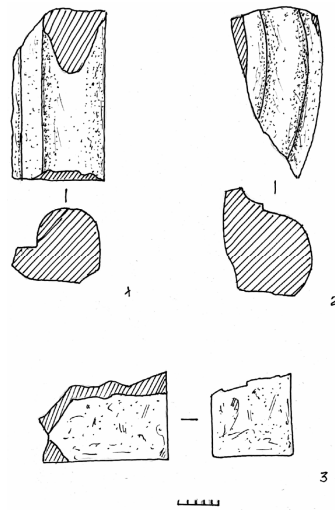

Рис. 10. Фрагменти архітектурних деталей.

Фото 1. Загальний вигляд залишків північної фірти.

Фото 2. Кришка саркофага.

**РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ КРИЛОСКОГО МОНАСТЫРЯ
XVI–XVII вв. В 2011 г.**

О. Л. Мельничук

Национальный заповедник “Давний Галич”

ул. И. Франко, 1, г. Галич, 77100, e-mail: oleg_melnychuk@bigmir.net

Освещены главные результаты исследовательских работ на территории Крилоского монастыря. Охарактеризованы найденные объекты и конструкции оборонительных сооружений Крилоского монастыря XVI–XVII вв., а также мобильный археологический материал.

Ключевые слова: Крилоский монастырь, Крилос, церковь Успения Богородицы, оборонительные сооружения.

THE RESEARCH RESULTS OF KRYLOS MONASTERY XVI–XVII c. IN 2011

O. Melnychuk

National Reserve “Davnij Galych”

I. Franka str., 1, Galych, 77100, e-mail: oleg_melnychuk@bigmir.net

In the light of research at the territory of Krylos monastery the new results were obtained. The new architecture objects and defensive construction of Krylos monastery XVI–XVII c. as well as mobile artifacts have been characterized.

Key words: Krylos monastery, Krylos, church of Assumption of the Virgin Mary, defensive construction.

Стаття надійшла до редколегії 30. 03. 2012

Прийнята до друку 27. 04. 2012

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

**КОРОТКІ ПІДСУМКИ РОБІТ
ПЛІСНЕСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2012 р.**
М. А. Филипчук, А. М. Филипчук, Г. В. Соловій, Б. І. Завітій
Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000,
e-mail: archeofilip@ukr.net, zawitij@ukr.net

Згідно з програмою вивчення та збереження Пліснеського археологічного комплексу впродовж липня–серпня 2012 р. на його території проведено польові пошукові роботи*. Як і в попередні роки, основна увага була зосереджена на вивченні ліній захисту верхнього плато городища та слов'янського культового місця в ур. Оленин Парк.

В північно-західній частині IV лінії захисту, яка вивчалася нами впро-

© Филипчук М., Филипчук А., Соловій Г., Завітій Б., 2012

* Пліснесько досліджується уже понад 200 років. Перші роботи на пам'ятці були проведені ще в 1810 р. З цього часу і аж до початку ХХ ст. включно, коли професор кафедри класичної археології та праісторії Львівського університету К. Гадачек проводив пошуки на центральній ділянці городища в ур. Оленин Парк (1905, 1907 рр.), дослідники працювали у руслі скарбошукацтва, що відповідало становленню та розвитку археологічної науки. Перші кроки в напрямку фундаментального вивчення Пліснеська зроблено експедицією кафедри археології Львівського університету на чолі з Я. Пастернаком у 1940 р. та впродовж 1946–1949 рр. І. Старчуком, роботи якого планомірно виходили із розвідкових напрацювань свого колеги. Не останню роль у цьому відіграла й передова на той час методика горизонтальної і вертикальної фіксації рухомих та нерухомих об'єктів, застосована вченим. На жаль, фахівці, які проводили розкопки на пам'ятці в 50–70-х рр. ХХ ст. (О. Ратич, М. Кучера, Р. Багрій та ін.) не звернули уваги на інноваційні підходи І. Старчука, оскільки вони дотримувалися інших теоретико-методологічних засад, котрі відповідали II періоду розвитку археологічної науки. Їхні теоретико-методологічні засади не дуже відрізнялися від тих, що застосовувалися в той час і на інших пам'ятках. В цілому, всі ці фахівці схилилися до тієї картини історичного розвитку Пліснеська, що її подав М. Кучера. Новий період у дослідженнях пам'ятки припадає на кінець ХХ ст. З 1990 р. і до сьогоднішнього дня вивчення Пліснеська проводиться в руслі соціоархеології із застосуванням нових підходів під час формування джерельної бази, що дозволило проаналізувати і узагальнити набуті нашими попередниками знання і вважати Пліснесько комплексом археологічних пам'яток різних видів, простежити хронологію комплексу і розмежувати слов'янську і давньоруську добу в історії його розвитку, дослідивши низку “зовнішніх” і “внутрішніх” оборонних рубежів та співставивши їх відповідно із житлово-господарською забудовою, виявити крематорій і два ґрунтові тілопальні некрополі райковецької культури, тобто половину усіх відомих могильників останньої чверті I тисячоліття н.е. в українському Прикарпатті, відкрити і значною мірою вивчити слов'янське культове місце, локалізувати кілька середньовічних церков парафіяльного та монастирського характеру тощо. Особливої уваги заслуговує відкриття культового центру, котрий вивчався протягом 2009–2011 рр. та широкомасштабне і планомірне вивчення ліній захисту (2002 р. – VI лінія, 2007 р. – IV та південна частина VII ліній, 2008 р. – IV лінія, 2009 р. – IV лінія та захисний рубіж із західного краю ур. Дитинець, 2010 р. – північно-східна частина VII лінії, 2011 р. – V лінія).

довж 2007–2009 рр. поблизу ймовірного в'їзду, закладено розкоп І площею 52 м². Основна мета проведення робіт полягала в з'ясуванні конструктивних особливостей, часу функціонування та динаміки розвитку оборонного рубежу у цьому місці, а також в порівнянні результатів з тими, які були отримані нами впродовж 2007–2009 рр. В результаті проведених досліджень встановлено: суцільного облицювання напільної сторони валу, котре чітко зафіксоване у 2009 р., не простежено. Однак, це не означає, що його тут не було. В XVII ст. частину каміння із зовнішнього схилу валу монахи Підгорецького монастиря використали для спорудження своєрідних “загат” на дні нефункціонуючого рову. Адже, нижче ж по схилу плато знаходилися будівлі давнього монастиря, котрим загрожували змивні процеси під час осінньо-весняних паводків. Відкриті нами конструкції з внутрішньої сторони гребеня валу, відрізнялися від тих, котрі вдалося дослідити на цьому валі поблизу в'їзду. На наш погляд, передусім це пов'язано із тим, що саме в цьому місці лінія захисту поступово повертає в сторону півдня і далі проходить по краю стрімкого схилу. Загалом, повністю підтверджено нашу думку, висловлену на підставі робіт 2007–2009 рр., про два періоди у функціонуванні IV лінії захисту: перший – друга половина IX–перша половина X ст. та другий – друга половина X–кінець X ст. Окремої уваги заслуговують залишки заглибленого житла останньої третини IX ст., які віднайдено під основою валу першого періоду.

Розкоп II, площею 36 м² закладено поруч із розкопом III 2011 р. (із західної сторони). Дослідження цієї частини городища підтвердили попередні судження про планувальну структуру ділянки городища в ур. Оленин Парк протягом слов'янського та давньоруського періодів її функціонування. Вдалося відкрити чимало унікальних об'єктів (жертівні ями, кам'яні вимостки тощо). Загалом, отримано надзвичайно цінну інформацію про південно-західну частину культового місця.

У зв'язку з проведенням будівельно-земляних робіт в межах сучасного Підгорецького монастиря Чину Святого Василя Великого, який знаходиться на території Пліснеського археологічного комплексу, поблизу нині діючої підстанції, досліджено північно-східний кут монастирської будівлі кінця XVII–XIX ст. В розкопі III, площею 20 м² вдалося з'ясувати: місцезнаходження північної та східної стін споруди; характер і параметри залишків її фундаменту; призначення тощо. В процесі дослідження виявлено нечисленний, проте надзвичайно важливий рухомий матеріал, зокрема, фрагменти і уламки кахлів, мисок, тарілок, макітер, сковорідок, дзбанів, а також залізні побутові предмети та монети другої половини XVIII–початку XIX ст. На нашу думку, нововідкритий нами об'єкт слід віднести до житлового монастирського комплексу, в якому були розміщені келії. Отримана інформація проливає світло на побут монахів Підгорецького монастиря впродовж зазначеного часу.

Після закінчення польових досліджень на місці всіх розкопів проведено рекультиваційні роботи.

**ДОСЛІДЖЕННЯ БУСЬКОЇ
АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2012 р.**

П. М. Довгань, Н. Я. Стеблій

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000,
e-mail: pdovgan@ukr.net, nstebliy@ukr.net*

Буська археологічна експедиція ЛНУ ім. Івана Франка провела 13 польовий сезон. Метою щорічних робіт були пам'ятко-охоронні дослідження – археологічні розкопки – на ділянці будівництва магазину по вул. Є. Петрушевича, 2.

Ділянка знаходиться в центральній частині городища літописного міста Бужська. Тут уже проводили археологічні дослідження у 1989 р. (Інститут суспільних наук АН УРСР, нині Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ) та в 2008–2009 рр. (ІА ЛНУ ім. Івана Франка).

Завданням експедиції було подальше вивчення особливостей культурного шару на дослідженій ділянці; фіксація та вивчення решток археологічних об'єктів культурної спадщини; камеральне опрацювання отриманих матеріалів. розкопано 60 м² городища.

В результаті археологічних досліджень віднайдено матеріали широкого хронологічного діапазону – від доби неоліту до пізнього середньовіччя. Під час розкопок зафіксовано і досліджено два об'єкти. Перший відноситься до першої половини XII ст., і є залишками житла-напівземлянки; другий – до середини X ст. і є залишками господарської споруди. Обидва об'єкти мають непересічне значення для вивчення історичної забудови давнього Бужеська X–XIII ст.

В розкопі – культурному шарі та заповненнях заглиблених об'єктів – віднайдено значну кількість рухомого матеріалу. Найчисельнішу групу складають фрагменти гончарного посуду IX–XIII ст., а також інші різноманітні знахідки, зокрема: вироби зі заліза: ножі, наконечники стріл, фрагмент кольчуги (перша подібна знахідка з 2000 р.), кресало, скоба, шило, предмети невідомого призначення; вироби з кольорових металів: половина срібної монети XVI ст., накладки з білого металу; вироби з каменю: мергелеві та сланцеві пряслиця, бруски-оселки, частина сокири з опоки, фрагмент жорнового каменя; вироби з кістки та рогу: лошила, проколки, заготовки, накладки.

Окрім цього, в культурному шарі розкопу виявлено матеріали доби неоліту: фрагменти кераміки, платівки, відщепи, кулястий кременевий розтирач, а також незначну кількість кераміки XV–XVII ст.

СПИСОК АВТОРІВ

Гусак Софія Андріївна – студентка Інституту історії мистецтва Віденського університету

Довгань Петро Михайлович – науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка

Завітій Богдан Іванович – молодший науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка

Зюбровський Андрій Володимирович – молодший науковий співробітник Інституту Народознавства Національної академії наук України

Конопля Віталій Михайлович – науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Мельничук Олег Любомирович – науковий співробітник відділу археології Національного заповідника “Давній Галич”

Соловій Галина Василівна – молодший науковий співробітник Львівського історичного музею

Стеблій Наталія Ярославівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, асистент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки

Филипчук Андрій Михайлович – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

Филипчук Михайло Андрійович – кандидат історичних наук, директор Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки

Франко Андрій Дмитрович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту Івана Франка Національної академії наук України

Франко Оксана Омелянівна – доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка

Хомин Наталія Андріївна – аспірант кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка

Челноков Максим Володимирович – аспірант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДЛУ	– Археологічні дослідження Львівського університету
АДУ	– Археологічні дослідження на Україні
АСГЭ	– Археологический сборник Государственного Эрмитажа
АО	– Археологические открытия
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки УРСР
ВКУ	– Вісник Київського університету
ЗНТШ	– Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
ГАЗ	– Гістарычна-археалагічны зборнік
КСИА АН УССР	– Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МДАПВ	– Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МАБ	– Материалы по археологии Беларуси
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР
СА	– Советская археология
WA	– Wiadomości archeologiczne

З М І С Т

СТАТТІ

<i>М. В. Челноков.</i> Основні проблеми дослідження пам'яток почепського типу.....	3
<i>С. А. Гусак.</i> Барельєф із зображенням першої проповіді Будди (II–III ст. н. е.).....	23
<i>А. М. Филипчук.</i> Деякі аспекти хронології пражських старожитностей Південно-Західної Волині та українського Прикарпаття.....	33
<i>А. В. Зюбровський.</i> До питання встановлення моменту появи вчиненого (заквашеного) хліба у слов'ян на території України.....	59

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

<i>А. Д. Франко, О. О. Франко.</i> Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського.....	62
<i>О. О. Франко, Н. А. Хомин.</i> Наукова діяльність Віктора Петрова (40-ві рр. XX ст.).....	75

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

<i>Б. І. Завітій.</i> Дослідження городища Лисичники та його околиць у 2009 р.	84
<i>М. А. Филипчук, А. М. Филипчук, Б. І. Завітій.</i> Результати суцільних розвідкових робіт Пліснеської археологічної експедиції на території Золочівського району у 2011 р.	107
<i>М. А. Филипчук, А. М. Филипчук.</i> Попередні результати дослідження п'ятої лінії захисту (вал № 4) Пліснеського археологічного комплексу у 2011 р.	128
<i>П. М. Довгань, В. М. Конопля.</i> Давньоруські поселення Добротвора та його округи.....	157
<i>О. М. Мельничук.</i> Результати досліджень Крилоського монастиря XVI–XVII ст. у 2011 р.	173

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

<i>М. А. Филипчук, А. М. Филипчук, Г. В. Соловій, Б. І. Завітій.</i> Короткі підсумки робіт Пліснеської археологічної експедиції у 2012 р.	185
<i>П. М. Довгань, Н. Я. Стеблій.</i> Дослідження Буської археологічної експедиції у 2012 р.	187
СПИСОК АВТОРІВ.....	188
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	189

CONTENTS

ARTICLES

<i>M. Chelnokov.</i> The main problems concerning the investigation of Pochev type archeological sites.....	3
<i>S. Husak.</i> Relief with the image of the first sermon of Buddha.....	23
<i>A. Fylypchuk.</i> Certain chronological aspects of Praha antiquities of Southwestern Volyn and Ukrainian Pre-carpathians.....	33
<i>A. Zyubrowsky.</i> To the question for the moment of the appearance of sour bread at the slavic tribes on the territory of Ukraine.....	59

FROM HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE

<i>A. Franko, O. Franko.</i> Analysis of documents and material of V. Scherbakivskij personal fund.....	62
<i>O. Franko, N. Homyn.</i> The scientific activity of Victor Petrov (40-th years of the XX-th century).....	75

FIELD WORK

<i>B. Zavitiy.</i> Investigations of Lysychnyky hillfort and its vicinities in 2009.....	84
<i>M. Fylypchuk, A. Fylypchuk, B. Zavitiy.</i> The results of thorough exploration works by Plisnesko archeological expedition in Zolochiv district in 2011.....	107
<i>M. Fylypchuk, A. Fylypchuk.</i> Preliminary results of the investigation of Plisnesko archeological complex defending line № 5 (rampart № 4) in 2011.....	128
<i>P. Dovhan, V. Konoplia.</i> Dobrotvir Ancient Rus settlements and its vicinities.....	157
<i>O. Melnychuk.</i> The research results of Krylos monastery XVI–XVII c. in 2011.....	173

ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES

<i>M. Fylypchuk, A. Fylypchuk, G. Soloviy, B. Zavitiy.</i> A short summary of works of Plisnesko archeological expedition.....	185
<i>P. Dovhan, N. Steblyi.</i> A research of Busk archeological expedition.....	187

Збірник наукових праць

ВІСНИК ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

ВИПУСК 7

Виходить з 2006 р.

Підписано до друку 16. 11. 2012. Формат 70×100/16.
Папір друк. Різогр. друк. Умовн.-друк. арк. 19,5.
Наклад 100 прим. Зам. №

Видавничий центр
Львівського національного університету імені Івана Франка.
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.